

СТАТТІ

Методологія та методика історичних досліджень

Я. В. ВЕРМЕНИЧ (Київ)

ІСТОРИЧНА РЕГІОНАЛІСТИКА В УКРАЇНІ *

3. Термінологічний інструментарій

XX століття стало часом небаченого розвитку знання та його термінологічного впорядкування. У популярному на початку XIX століття в Європі “Розмовнику-лексиконі для освічених прошарків” на 200 сторінках вмістилося 4300 понять, якими охоплювався практично весь обсяг тогочасних знань. Нині лексикологічні CD-ROMи фіксують майже півмільйона слів-понять³⁷. Відбувається невпинний процес дифузії термінів, які “кочують” із природничої в соціогуманітарну сферу і навпаки. Перебуваючи “на стику” природничого і соціогуманітарного знання, регіоналістика запозичує з обох цих сфер переважно ті поняття, які характеризують просторові співвідношення певних об’єктів.

Будь-яка система територіальних відносин ґрунтується на певному баченні структури простору. Сучасні політико-географічні уявлення виходять з постулату про існування двох основних типів простору. Перший — це різні модифікації традиційного географічного простору — політико-географічні, економіко-географічні, культурно-географічні. Їх дослідження спирається на фізикалістські уявлення і картографічні моделі, які склалися ще у XVII—XVIII ст. Другий тип спеціалісти визначають як простір анаморфований, який сам по собі є метагеографічним образом. У його аналізі використовуються образно-географічні інтерпретації³⁸. Коли говорять, приміром, про Європу, то у першому випадку досліджують конкретну геополітичну реальність, а в другому — мають справу зі своєрідним політичним метаобразом, геокультурним узагальненням. У цьому другому вимірі світовий розвиток може бути представлений як “образно-географічна “гра”, а його мегатренди — популярні в масштабах історичного часу географічні образи-маски”³⁹.

Регіоналістика має справу з обома типами простору. Вона вивчає регіони і як цілком конкретні топоси, територіальні спільноти, і як узагальнені семантично насичені образи. На основі образного бачення можуть навіть виникати своєрідні регіональні синдроми, коли образ певного регіону екстраполюється на образ іншого без достатніх для цього підстав. Приміром, уявлення про наявність усталеної регіональної свідомості може бути цілком виправданим, коли йдеться про Західну Україну, і штучним — при характеристиці ряду інших регіонів. Регіоналістика у тому вигляді, в якому вона складається в Україні, часто не має достатнього ем-

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. — 2001. — № 6.

причного матеріалу для аналізу регіональної специфічності і тому тяжіє до образного її бачення.

Для успішної інтеграції регіоналістики в систему інших соціогуманітарних дисциплін важливо наповнити максимально конкретним змістом поняття “*територія*”. Територія — це простір землі, внутрішніх і прибережних вод, включаючи повітряний простір над ними, з певними кордонами. Територіальна система України склалася ще в епоху феодалізму, коли князь асоціювався із своєю вотчиною, а відносини між феодалами фактично формувалися як відносини між територіями. Територіальний принцип був визначальним у збиранні податків, несенні військової служби. В процесі історичного розвитку територія стала виконувати функції службового утворення, підпорядкованого розв’язанню певного кола проблем.

Максимально чітко окреслення поняття “територія” для української регіоналістики особливо важливе, оскільки після втрати ще у ранньому середньовіччі власної державності вона не являла єдиного етнічного (не кажучи вже про політичне) цілого; нав’язані їй чужі схеми територіального поділу і системи територіального управління були надзвичайно пістрявими і гальмували справу консолідації української нації. Оскільки території були постійно об’єктом політичних домагань, вони неодноразово перекроювалися, видозмінювали свої кордони. Тому просторовий і часовий виміри української історії перебувають у складному, на перший погляд доволі заплутаному взаємозв’язку. Приміром, поняття “Волинь” мало різні просторові конфігурації в часи Волинського князівства, Волинського воєводства, Волинського намісництва, Волинської губернії, Волинської області.

Тривалий розвиток різних територій України в різних державах, різних соціокультурних системах зумовив складний причинний зв’язок між поняттями “регіональна ідентичність” і “ментальність”. Останнє поняття для регіоналістики — одне з ключових, оскільки відмінні ментальні риси населення різних регіонів склалися в умовах відособленості, війн “за спадщину”, розчленованості.

За визначенням авторів книги “Україна: інтелект нації на межі століть”, ментальність (менталітет) — це структура, склад душі людини, етносу, соціуму, співвідношення її елементів і стан останніх⁴⁰. В контексті регіоналістики поняття “ментальність” застосовується для пояснення явищ регіональної ідентичності та її залежності від природних, економічних, соціокультурних чинників. Найбільше такий підхід може дати для з’ясування причин і наслідків регіональної строкатості, наявності двох багат в чому відмінних “Україн”. Те, що західні і східні регіони України демонструють різні ціннісні орієнтації, різні підходи до державної мови, символіки, дістає найбільш конструктивне пояснення через поняття ментальної ентропії. Визначити міру відхилення регіональної свідомості від певного еталону — значить, істотно наблизитися до розуміння явищ регіоналізму. А втім, для цього ще належить створити інструментарій кількісного аналізу таких явищ.

Зрозуміти явища регіоналізації та регіоналізму неможливо, не прояснивши суть поняття “*середовище*”. Новітні синергетичні підходи базуються на розгляді соціальних організмів як відкритих самоорганізованих систем, а значить, механізмів їх адаптації до довкілля. Регіоналістика відкриває невичерпні можливості для вивчення проблем взаємодії людини і природи, впливу середовища на менталітет, ціннісні орієнтири, стереотипи поведінки.

Поняття “середовище” соціогуманітаристика запозичує з екології (геоекології, антропології). Ним об’єднується комплекс екологічних чин-

ників, що впливають на життя і діяльність людини у певних ареалах — кліматичних, гідрологічних та інших. Навколишнє середовище як певна територіальна цілісність складається з різних природних, природно-антропогенних і техногенних систем та їх елементів. Географи умовно поділяють цю цілісність на природне середовище (як суто природне, так і видозмінене людською діяльністю, природно-антропогенне) і штучне. Останнє складається із створених людиною систем і засобів життєзабезпечення, які потребують постійної підтримки й оновлення. Це в однаковій мірі стосується як стаціонарних техногенних об'єктів (населених пунктів, шляхів, промислових підприємств), так і рухомих (сухопутного, водного, повітряного транспорту). Екологічний баланс у регіоні забезпечується насамперед комплексом природоохоронних заходів. В екології існує поняття потенційного екологічного ризику, останній може обчислюватися у кількісних і якісних показниках.

Безумовно, мають право на існування в історичній регіоналістиці і поняття економічної *освоєності території*, *демографічного навантаження*. Під останнім розуміється відношення густоти населення у даному регіоні до фонові густоти (густиоти населення України). Відповідно до цих показників пропонується визначати рівень екологічного ризику у кожному окремому регіоні ⁴¹.

До числа основоположних понять регіоналістики належить і поняття “комунікація” (від лат. *communicatio* — зв’язок). У практичному слововживанні поняття “комунікація” застосовується найчастіше для характеристики засобів зв’язку і шляхів сполучення. В соціокультурному просторі комунікація звичайно означає передачу інформації у процесі будь-якої діяльності. Традиція як комунікація в часі здійснює трансляцію соціокультурних цінностей від покоління до покоління. Динамічна взаємодія різномасштабних процесів у багатомірному комунікаційному просторі створила безліч рубежів, внутрішніх кордонів. Багато які з них сьогодні поховані під шаром сучасності і нічим себе не виявляють. Але в умовах нестабільності і порушення рівноваги внаслідок ослаблення центру вони здатні проявлятися підвищеною конфліктністю ⁴².

Широковживаним в історичній географії і в регіонально-історичних дослідженнях є поняття “ландшафт”. На думку географів, вся земна поверхня складається з т. зв. природних територіальних комплексів. Країни поділяються на зони, зони складаються з “провінцій”, провінції поділяються на фізико-географічні “райони”. Фізико-географічний район являє собою певне сполучення ландшафтів основних одиниць природного поділу земної поверхні. Для географів, отже, ландшафт — не просто вид місцевості, панорама, пейзаж, а об’єкт дослідження, що має точний науковий вимір. Ландшафт в географічному розумінні, яке має право на існування і в регіоналістиці, це певна територія, що історично відособилася, з притаманним їй сполученням клімату, геологічної будови, з взаємопов’язаними між собою рельєфом, водними ресурсами, флорою і фауною ⁴³. Ландшафт є фактором, який визначає економічні можливості регіону. Він зумовлює тип господарювання, характер міграційних процесів.

Отже, поняття “територія”, “середовище”, “ландшафт” у регіоналістиці мають значення не самі по собі, а в контексті тих зв’язків, які на певному історичному просторі еднають людину з природою, із створеним її руками середовищем і які перетворюють цей окультурений простір у її “малу батьківщину”, “рідний край”. Тому, як вважає А. Швецова, “мова повинна йти не про абстрактну територію, а про особливий історичний ландшафт, специфічний топос, котрий для людини стає місцем її існуван-

ня, тобто її життєвим світом... Топос перетворюється на хронотоп. І саме цей культурний хронотоп, що поєднує географічний ландшафт з історичною пам'яттю, утворює основу для реконструкції одного з елементів національного характеру”⁴⁴.

Ідентифікуючи себе з певним середовищем існування, людина визнає свою регіональну ідентичність. Тут ми підходимо до характеристики цілого комплексу понять, похідних від основоположного для регіоналістики поняття “*region*” (район) — “регіональність”, “регіоналізація”, “регіональна ідентифікація”, “районування”, “регіональна політика”, “регіоналізм” тощо. Регіональність як ознака специфічності певних частин території притаманна всім країнам світу і є атрибутом кожної держави. Процеси регіоналізації мають свої історичні, господарсько-економічні, соціокультурні, етнонаціональні, політичні передумови; їх уважний аналіз і становить предмет історичної регіоналістики. В ролі її головного об'єкта виступають регіони як специфічні соціоекосистеми з розташованими в їх межах поселеннями, ландшафтом, пам'ятками історії і культури. Регіональна ідентифікація виникає на ґрунті усвідомлення населенням даного регіону спорідненості у творенні власної системи життєзабезпечення і спільного духовного середовища. Деформації у цій самоідентифікації, здатні виникати на фоні гіпертрофії регіональних чинників, найчастіше складаються в поняття “регіоналізм”.

Неусталеність цих понять, яка ускладнює процес виділення регіоналістики у самостійний науковий напрям, значною мірою пояснюється розмитістю самого поняття “регіон” (від лат. *regio* — область). Географи розрізняють регіони різних рівнів — від локального і національного до континентального і глобального. Поняттям “історична регіоналістика” об'єднуються і дослідження цілих континентів (“азіатсько-тихоокеанський регіон”), і вивчення окремих країв тієї чи іншої держави. Визначення кордонів таких соціально-просторових одиниць становить певні труднощі. Тому в історичних працях регіон — це частіше якийсь територіальний спосіб виокремлення і узагальнення, ніж предмет дослідження.

У різних природничих і соціогуманітарних науках поняття “регіон” трактується по-різному. Погляди збігаються у визначенні регіону як умовно виділеного простору, який відрізняється від прилеглої території певною сукупністю відносно сталих природних і економіко-географічних зв'язків, що нерідко сполучаються із специфікою національного складу населення⁴⁵. Далі починаються істотні розбіжності.

В традиціях географії, перенесених і у сферу загального краєзнавства — ототожнення (з певними застереженнями) природно-господарських регіонів й історико-географічних країв. За О. Мариничем, регіони, що відрізняються своїм природним середовищем, історичним і економічним розвитком, етнографічними особливостями, “можна називати історико-географічними краями”. Таких країв вчений виділяє 9, відносячи до кожного з них 2—4 сучасні області і виділяючи в окремий регіон Республіку Крим⁴⁶. В основі районування у цій схемі лежать природні чинники — наявність у рівнинній Україні трьох природних зон — степової, лісостепової та зони мішаних лісів, а також двох гірських областей — Українських Карпат і Гірського Криму.

Інші критерії районування кладуть в основу економісти, соціологи, політологи, етнологи. Економісти тяжіють до визначення соціально-економічної системи життєзабезпечення у певних, чітко визначених територіальних рамках. Соціологи здебільшого визначають регіон як частину території держави, яка помітно відрізняється від інших за певними ознака-

ми — природно-кліматичними умовами життєдіяльності, історією, етнічним складом населення, мовою, культурою, релігією тощо, — і досліджують взаємодію цих факторів.

В політології регіон, як правило, має вигляд території зі своїми власними політичними або адміністративними структурами, які у соціальній ієрархії розташовуються переважно між національним рівнем та рівнем місцевих органів державної влади. Регіон виступає при цьому як складова частина якогось духовного (культурного) і політико-територіального соціуму, що має досить чіткі кордони і відносно цілісну (у тому числі господарську і нормативно-інституційну) інфраструктуру свого життєзабезпечення. Особливо розмита дефініція регіону у політичній практиці: тут намітилася тенденція ототожнювати регіон з областю (і навіть з містом республіканського підпорядкування). За цим принципом Україну ділять на 27 регіонів. Пропонується кілька варіантів виділення в ході реформи адміністративно-територіального устрою більших регіонів (ареалів, країв, зон).

Етнологи вважають квінтесенцією всіх існуючих типологій історико-етнографічне районування, оскільки воно складалося історично, позначившись на всій системі традиційної культури, господарювання, соціальних зв'язках, закарбувавшись в історичній пам'яті людей, їх етнорегіональній свідомості та крайовій ментальності — чинниках достатньо вагомим як для власне регіоналізації, так і регіональної політики. На погляд етнопсихологів, територіальні, історичні, геополітичні, етнокультурні, соціально-економічні та соціально-психологічні фактори зумовлюють виникнення регіональних культурно-інформаційних систем. На процес їх утворення впливають історико-культурні особливості території, можливості регіонів у сфері управління і використання результатів власної господарської діяльності, специфіка етноконтактних зон. Соціально-психологічними дослідженнями доведено існування на території України чотирьох виразних культурно-інформаційних систем: центральної, західної, східної та південної.

Своєрідним узагальненням усіх цих підходів може бути сучасний погляд на регіон як триєдиність природного, синтетичного (створеного впродовж тисячоліть існування людського роду) та соціального середовища, що становить функціональний, структурно-галузевий і просторовий компоненти як господарського життя держави, так і навколишнього природного середовища. Новітні підходи до вивчення регіональної специфіки ґрунтуються на вченні В. Вернадського про ноосферу як глобальну соціо-екосистему. Відповідно до таких підходів регіон, будучи просторовою цілісністю, є водночас і територіальною компонентою біосфери, що трансформувалася у ноосферу. Як вважають М. Долішній та Л. Гринів, кожна локальна територія має свій природно-ресурсний потенціал, який підтримує як обмін енергією і речовиною у навколишньому середовищі, так і соціально-економічні процеси. Регіон виступає при цьому як динамічна соціо-екосистема (СЕС), що складається з природної і соціально-економічної підсистем. Саме тут відбувається обмін енергією і речовиною, проходять інформаційні, товарні та грошові потоки. Для кожної СЕС характерна певна еволюція продуктивності — природного капіталу, економічної спеціалізації, асиміляційного потенціалу навколишнього природного середовища. Щоб запобігти дальшому порушенню екологічної рівноваги, завдання забезпечення зберігаючої функції природного капіталу належить розв'язувати насамперед на рівні просторових господарських систем ⁴⁷.

Закладені у таких підходах елементи історизму заслуговують на те, щоб бути врахованими при аналізі явищ регіоналізації і регіоналізму в минулому, драматичних наслідків розчленування України, витоків і проявів регіональної свідомості. Проте історична регіоналістика, якщо вона претендує на статус певного наукового напрямку, конче потребує власного визначення регіону як просторової одиниці.

На наш погляд, *регіон* у її власній системі понять має визначатися як *історично сформований ареал, більш-менш однорідний за економіко-географічними умовами, суспільно-політичними уподобаннями населення, національно-культурною аурою*. Як правило, регіон характеризується специфічною самосвідомістю, спільними територіальними інтересами, домінуванням певних мовних і релігійних орієнтацій громадян. Регіони різняться і за специфікою політичної культури, яка може бути активістською, ситуативною, пасивною. На ґрунті регіональної ідентичності часто виникає тип свідомості, якому притаманний своєрідний “регіональний патріотизм”.

Критерії районування складаються, як правило, на основі історичного досвіду кількох поколінь. Дуже рідко кордони умовного соціокультурного регіону збігаються з тими, що позначені адміністративно-територіальним поділом певної країни. Мало тут може зарадити і традиційний історико-ландшафтний чи етнографічний поділ. Регіони формуються за сукупністю різних ознак — фізичних, економічних, політичних, комунікаційно-інформаційних та інших. Оптимальною основою районування є інтереси людей та національні інтереси держави.

Відсутність науково окресленого поняття історичного (як і соціально-демографічного) регіону призводить до того, що на пізнавальному рівні регіон часто розглядається як проста просторова сукупність територіальних одиниць, котра склалася історично, — областей, районів. Не завжди береться до уваги специфіка регіону як цілості, притаманний лише йому особливий соціально-культурний клімат. Тому маловивченим лишається феномен соціально-територіальної спільності як просторової форми життєдіяльності населення, елемента територіальної структури суспільства. Не завжди враховується, що саме територіальна спільнота виступає носієм регіональної самосвідомості, яка знаходить свій прояв у просторовій ідентифікації населення, територіальних інтересах. Деформації регіональної свідомості можуть призводити до таких негативних явищ, як регіональна замкненість, регіональна обмеженість, регіональне доктринерство. Природно, що всі ці явища мають свої історичні витoki.

Регулювання в регіональній політиці передбачає вивчення глибинних тенденцій розвитку в усіх сферах життя регіонів, а отже, насамперед досвіду спільного проживання їх мешканців у певних природних, економічних, соціально-культурних умовах. Пошук оптимальних шляхів функціонування системи “центр—регіон” передбачає максимально повне врахування специфіки регіону, що склалася історично, особливостей регіонального буття, регіональної політичної субкультури. Тут важливо лише зазначити, що поширене в лексиці географів поняття “регіональне районування” є не зовсім коректним, оскільки слова “регіон” (від нім. *die Region*) і “район” (від фр. *rayon*) є синонімами⁴⁸. Як правило, поняття “район” вживається на означення нижчої таксономічної одиниці порівняно з регіоном.

Рідше, ніж поняття “регіон”, але теж досить часто, в історичній регіоналістиці вживається поняття “*ареал*”. Змістовно вони не тотожні; у випадку з регіоном очевидна більша прив’язаність до адміністративно-територіального поділу. Географи визначають ареал як частину земної поверх-

ні, область, у якій представлена та або інша таксономічна група. Ареали поділяються на *зони* (ділянки). Структура ареалів, яку пропонує географія, для історичної регіоналістики не завжди виявляється придатною, оскільки у ній віддається перевага великим (космополітним) ареалам, що охоплюють цілі країни й континенти. А втім, деякі елементи біогеографічного підходу до визначення структури ареалів варті запозичення й застосування і в регіоналістиці. Скажімо, поняття диз'юнктивних (розірваних) ареалів⁴⁹ може застосовуватися до розчленованих (фрагментованих) людських спільнот. Таким "розірваним" ареалом аж до середини ХХ ст. була вся Україна.

Широковживаними в регіоналістиці є також поняття "край" (область, земля), "поселення" (місто, містечко, село, історичне місто, історичне село). Не всі з цих понять достатньою мірою унормовані, навколо деяких і досі точаться гострі дискусії. Полісемантичність понять "край", "область", "земля" і багатьох інших ускладнює їх застосування як базових у регіоналістиці. Потреба в оновленні і конкретизації понятійно-категоріального апарату (як і у більш чіткому визначенні дисциплінарного статусу) тут відчувається давно, але істотного прориву на цьому напрямку поки що не помітно.

Поняття "*край*", базове у краєзнавстві, особливо розмите і неустале. Воно застосовується і для означення межі чогось, "малої батьківщини", і для поіменування всієї української етнічної території (від нього часто виводять і назву "Україна", що має своє підтвердження в одному з літературних джерел ХVII ст.)⁵⁰. Вживання поняття "край" для означення всієї української етнічної території, як синоніма "України", було особливо характерним для часів Української революції 1917—1920 рр., коли існувала гостра потреба роз'яснювати світові, "хто такі українці і чого вони хочуть". "Наш рідний край, — писав С. Рудницький у 1917 р., — не є Київщина чи Лемківщина, Гуцульщина чи Кубанщина, Холмщина чи Таврія, Полісся чи Чорномор'я, Поділля чи Донеччина, Бойківщина чи Харківщина, Підляшшя чи Херсонщина, Волинь чи Полтавщина, Чернігівщина чи Катеринославщина. Наш рідний край — се велика, багата, слава Україна"⁵¹. Позбавлені впродовж століть не лише власної державності, але й власного імені, українці взагалі тяжіли до безіменних, анонімних самоідентифікацій. Емігранти, що виїздили з України за океан, називали полишену батьківщину "Старий Край" чи просто "Край"⁵².

Цікаве тлумачення співвідношення понять "край" і "Україна" знаходимо у С. Шелухіна. Полемізуючи із поширеними росієцентристськими поглядами на Україну як на "окраїну", він виводив походження її назви від слова "украяти". "“Украяти” — значить одрізати од цілого шмат, який уявляє після сього окремих, самостійний предмет зі своїми краями, межами, кінцями, з своїми окраїнами"⁵³. Отже, "україна — то сторона, край, область", "земля в певних межах, територія", і тільки з бігом часу абстрактне поняття "україна" персоніфікувалося і перетворилося у власне ім'я⁵⁴. До аналогічного вживання поняття "україна" — як синоніма "провінції" — ("по українцях (провінціях)", "по наших українцях в Австрії") вдавався і М. Драгоманов⁵⁵.

В українознавстві поняття "край" усталилося пізніше, ніж споріднене поняття "земля". Останнє сягає ще в часи колонізації території України ранньослов'янськими племенами. Не випадково напрям в історіографії, який передбачав вивчення України за регіональним принципом, В. Антоновичем був названий "земельним". Д. Багалій відштовхувався від іншого поняття — "область" — і називав свій метод "обласницьким". І в тому, і в

іншому випадку розмитість базових понять не пішла на користь оформленню дисциплінарного статусу нового напрямку українознавства. Більш точне і науково виважене поняття “історичне районознавство”, введене в обіг М. Грушевським, з’явилося у надто складний для України час і після смерті автора забулося.

Як синоніми поняття “край” в історичній думці Росії вживалися також поняття “*смуга*”, “*простір*”. П. Семенов обстоював як основу районування поняття “*область*”. Поняття “*район*” існувало паралельно, але впродовж всього XIX ст. лишалося неусталеним. А. Фортунатов спробував його окреслити, охарактеризувавши район як “точно визначену на карті частину земної поверхні, яка відрізняється від інших якими-небудь ознаками”⁵⁶. Не будучи в змозі виокремити системні ознаки району, він то обстоював звичний адміністративний принцип районування, то пропонував умовний “геометричний розподіл”. Зрештою й інший відомий статистик Д. Ріхтер дійшов висновку, що в основу районування слід класти кордони адміністративних одиниць.

Підсумовуючи результати ґрунтовних досліджень, здійснених географами, економістами, істориками, фахівцями інших спеціальностей, В. Горбик та П. Скрипник вважають, що “під поняттям “край” в історико-краєзнавчому плані слід розуміти певну територію, яка підлягає комплексному вивченню. Визначальними аспектами у вивченні територіальних меж кордонів краю є: 1) фізико-географічний; 2) економічний; 3) політичний; 4) етнічний. Причому найважливіше місце серед них посідає фізико-географічний як одна з найменш рухливих ознак при характеристиці історичного району”⁵⁷.

Хорологічні (просторово-регіональні) підходи диктують необхідність оцінки країв за конкретними, притаманними лише їм характеристиками. Місце, простір, територія тут виступають як інтегруюче начало, а тому просторове окреслення меж країв становить для регіоналістики пріоритетне завдання. Завдання тим більш непросте, що, як було відзначено вище, просторові межі поняття “край” повністю залежать від часових. Штучні спроби районізації можуть працювати на перспективу, але для історії всілякі спроби перекроювання території “заднім числом” неприйнятні.

Отже, при визначенні найбільш укрупненої конфігурації країв чи регіонів певної історичної доби науковці мають відштовхуватися від тих схем, які саме для того часу були прийняті офіційною статистикою і достатньою мірою усталені. Найбільш прийнятним в історичному районуванні для XIX — початку XX ст. уявляється поділ на п’ять регіонів: Правобережну, Лівобережну, Південну, Слобідську і Західну Україну. Такого п’ятичленного поділу дотримуються автори, по суті, всіх курсів з історії України, що, зрозуміло, не виключає виокремлення і більш дрібних країв. У сучасній Україні теж найчастіше виокремлюють 5 регіонів — Західний, Західно-Центральний, Східно-Центральний, Південний і Східний.

Частовживаною у регіоналістиці структуроутворюючою одиницею виступають історико-етнографічні регіони, які склалися історично, на основі стародавніх етноплемінних спільностей, і розрізняються своєрідністю традиційно-побутової культури та етнорегіональної самосвідомості. А. Пономарьов виокремлював 14 таких регіонів: Середня Наддніпрянщина, Полісся, Поділля, Волинь, Галичина, Підкарпатська Україна, Покуття, Буковина, Північна Бессарабія, Південь України, Крим, Донщина, Слобожанщина, Сіверщина⁵⁸. У пам’яткознавстві існує і поняття архітектурно-етнографічного регіону, що характеризується насамперед відмінностями у народній архітектурі та побуті. За такими ознаками виокремлюють

ться: Середня Наддніпрянщина (Правобережна, Лівобережна), Полісся (Східне, Центральне, Західне), Карпати (Прикарпаття, Закарпаття, Буковина), Поділля, Слобожанщина (Східна, Західна), Південь (Східний, Західний, Нижня Наддніпрянщина)⁵⁹.

Від традиційних схем регіоналізації відштовхуються автори численних проєктів реформування адміністративно-територіального устрою України в ході дискусій, що ведуться на різних рівнях. Висловлюється чимало пропозицій щодо укрупнення регіонів, включаючи ідею самоврядування великих регіонів на основі кількох сучасних областей. На сторінках газети “День”, приміром, В. Колесниковим була запропонована ідея створення 10 регіональних об’єднань і одного столичного округу⁶⁰. Втім, ідея створення 9—10 великих адміністративних одиниць, що територіально мають збігатися з економічними районами, зустрінуто в суспільстві неоднозначно⁶¹. Неконструктивним вважається і так званий історико-ментальний підхід, що ґрунтується на пропозиціях відтворити в сучасному територіальному устрої адміністративні одиниці минулих епох (Галичина, Волинь, Підкарпатська Русь, Таврія тощо). Згаданий В. Колесников, до речі, віддає данину обом — економічному й історико-ментальному — підходам.

Хоч про буквальне відтворення історичних регіонів України в сучасному адміністративно-територіальному поділі говорити не доводиться, наукове осмислення реалій, створених багаторазовими змінами “внутрішніх кордонів” української території є надзвичайно важливим завданням. Основними одиницями адміністративно-територіального поділу в різні часи були землі, волості, воєводства, повіти, полки, сотні, намісництва, губернії, комітати, жупи, округи, райони, області. Як просторові форми організації суспільного життя вони певною мірою структурують картину організації управління на місцях на різних історичних етапах, допомагають створити оптимальне уявлення про регіональні та інші групові інтереси, особливості ментальності населення різних частин України, національні традиції в побуті. Кожен тип перелічених територіальних утворень тією чи іншою мірою був об’єктом хронологічних досліджень.

Початки адміністративно-територіальної організації на українських теренах можна вбачати у *землях-князівствах* Київської Русі (Київській, Чернігівській, Турово-Пінській, Волинській, Галицькій). Перетворення слов’янських союзів племен у землі-князівства відбувалося в міру розвитку феодальних відносин і зміцнення князівської влади. Як вважав М. Володимирський-Буданов, з кінця X ст. члени князівського роду “*ділять між собою владу територіально*”, цей порядок і створив т. зв. удільну систему⁶². Відтоді землі-князівства з осілими в них династіями втягуються у процес державотворення. Швидкий економічний розвиток окремих земель, міст, складання регіональних ринків зумовив істотні зміни в усій політичній системі Русі. Землі перестають бути просто територіальними одиницями, перетворюючись в осередки політичної влади. На думку М. Павлова-Сільванського, землі Русі були аналогами таких великих територіальних князівств Європи, як Нормандія, Бретань, Фландрія, Бургундія; їхні володарі, як і західні титуловані сеньйори, здійснювали владу не лише над власними володіннями-доменами, але й над вільними громадами та боярськими володіннями⁶³.

Природно, що поняття “земля” виступає як ключове в аналізі процесів феодальної роздробленості Русі. М. Грушевський писав про “автономні, незалежні землі-князівства”, що визнавали над собою старійшинство київського князя. Відносини між ними від середини XI ст. багато в чому нагадували федерацію, але брак органів федерального устрою дозволяє го-

ворити не про федеративний устрій, а лише про певні елементи, з яких він міг би утворитися⁶⁴.

В традиціях радянської історіографії (які беруть свій початок від зауважень Й. Сталіна, А. Жданова та С. Кірова на проект підручника з історії СРСР) землі трактувалися як “самостійні напівдержави”, які виникли в кінці XI ст. внаслідок розвитку феодалних відносин у Київській Русі. Б. Рибakov, як і Павлов-Сільванський, порівнював князівства-землі із західними королівствами, зазначаючи, що така форма політичного устрою відповідає умовам розвинутого феодалізму⁶⁵. С. Юшков вважав, що кожне з князівств-земель було феодалною монархією⁶⁶. По суті, з ним солідаризується і П. Толочко, який вважає, що загальноруський устрій політичної влади і в часи роздробленості ґрунтувався “на принципах ранньофеодалного монархізму і федералізму”⁶⁷.

Деякі дослідники, наприклад В. Бодрухін, вважають термін “земля-князівство” (як і “князівство-королівство”) дуже невдалим, таким, що не пояснює суті нового явища в державному житті Русі. Замість нього пропонується поняття “територіальне князівство”, яке вже давно використовується західноєвропейськими науковцями⁶⁸.

Землі Київської Русі поділялися на *волості* — невеликі, не усталені чітко територіально-адміністративні одиниці, що передавалися князем під управління волостеля (старости). Волості зберігалися і в утвореній 1199 р. Галицько-Волинській державі, але юридично оформленого адміністративно-територіального устрою і тут не існувало.

Успадковане від Давньої Русі поняття “землі” як осередку територіально-політичної організації суспільства виявило дивовижну життєздатність. У тому, що назви земель давньоукраїнського (руського) періоду виявили велику стійкість до нав’язаних пізніше чужих територіально-адміністративних схем і дійшли до наших днів, М. Дністрянський вбачає доказ наявності у відповідних регіональних спільнот міцної етнічної, соціально-економічної та інформаційної основи. “Сам факт існування таких історичних земель, як Галичина, Волинь, Сіверщина та ін. нагадував наступним поколінням про їх історичне минуле. Таким чином, утверджене в свідомості сучасників давня організація територіального політико-адміністративного устрою стала носієм історичної пам’яті, фактором боротьби за повернення національно-державних прав”⁶⁹.

До кінця XIV ст. Велике князівство Литовське лишалося, якщо вживати сучасну термінологію, своєрідною федерацією земель-князівств. Особливістю Галичини, яка протягом певного часу являла собою домен (приватне володіння) польського короля, була руська адміністративна система *староств*: будучи намісниками короля, старости зосереджували у своїх руках майже всю політичну і судову владу. Поширення на цю територію польського права і відповідного адміністративного поділу відноситься до 1433—1435 рр. Тут було створене Руське воєводство у складі Львівської, Перемишлянської і Сяноцької земель.

Закоріненість традиційних форм територіального політико-адміністративного устрою у народній свідомості виявилася настільки глибокою, що польсько-литовській державі не вдалося повністю поширити свій адміністративно-територіальний поділ на землі Русі. Поділ на *воєводства*, що генетично виріс із польської удільної системи, не витіснив остаточно старий земельний поділ. І після утворення воєводств у 1434—1436 рр. Холмщина залишилася із титулом “землі”. За Конституцією 1590 р., частина королівщини була виділена в окрему категорію земель. На величезні території південно-східної України (південна Київщина, давня Переяславщи-

на, південно-східна Брацлавщина) державне право Польщі поширювалося лише номінально. Вони управлялися безпосередньо великими українськими магнатами-князями; Острозьким, приміром, належала третина Волині. На думку Н. Яковенко, “княжа домінація над підконтрольними територіями по суті зафіксувала в нових формах їх екстериторіальність”⁷⁰.

Так само міцно закоріненим у народній свідомості було і поняття “*волость*”, яке в політико-правовій практиці Великого князівства Литовського існувало поряд з поняттям “*повіт*” (звідка “*уезд*”). Поступово поняття “*волость*” втратило багатозначність і вживалося лише стосовно общин господарських, княжих та панських підданих і територій, які вони займали. Повіти, як правило, охоплювали більші території, ніж волості. Поняття “*повіт*” має польське походження; повіти існували тоді, коли в російській мові відповідника “*уезд*” ще не було. Повіти входили до складу воєводств⁷¹.

Малодослідженими лишаються *економії* як притаманні Галичині XVII—XVIII ст. територіальні комплекси, що прийшли на зміну староствам. Економії поділялися на “*країни*” на чолі з крайниками. Менш стабільною територіальною одиницею в межах економії були “*ключі*”, які об’єднували кілька сіл⁷².

Угорський політико-адміністративний устрій запроваджувався, починаючи з XI ст., на Закарпатті. Етнічні українські землі були поділені між сімома *комітатами* (*жупами*). Поділ на жупи зберігався і тоді, коли в кінці XVII ст. Закарпаття увійшло до складу Австрійської імперії.

Територіальна організація українських земель часів середньовіччя була предметом спеціальних зацікавлень сотень істориків-краєзнавців — польських, українських, російських. Пік її дослідження припадає на XIX ст., коли після поділів Польщі українські землі, що входили до її складу, стали частинами Російської та Австрійської імперій. Уявлення про величезний розмах історико-краєзнавчих досліджень на Правобережній Україні в XIX і на початку XX ст. може дати ґрунтовна праця Л. Баженова⁷³. Вклад автора в історичну регіоналістику не в останню чергу визначається тим, що йому вдалося на прикладі правобережного регіону простежити процес створення документально-археографічної бази історичного краєзнавства, становлення краєзнавчих організаційних структур, діяльність основних наукових шкіл і напрямів історико-краєзнавчого дослідження Правобережжя.

Спеціальне дослідження адміністративно-територіального устрою Правобережної України XV—XVIII ст. з реконструкцією кордонів чотирьох воєводств — Подільського, Волинського, Київського, Брацлавського — являє собою праця М. Крикуна⁷⁴. Для регіоналістики особливе значення має те, що інструментарій історичної географії дає змогу реставрувати кордони воєводств та інших адміністративно-територіальних одиниць на кожному історичному етапі і простежити їх динаміку впродовж кількох століть, на фоні і в контексті політичного розвитку українських земель. Зокрема, автору вдалося показати гостроту незгод навколо взаємних територіальних претензій коронних і литовських феодалів.

Недостатньо вивченою лишається специфічно українська форма адміністративно-державного устрою, що виникла в часи Національної революції середини XVII ст., замінивши старий адміністративно-територіальний поділ Речі Посполитої. Понад десятиріччя тому Я. Дашкевич писав про полково-сотенний лад XVII—XVIII ст. як про штучну “білу пляму”⁷⁵; спеціальних досліджень цього устрою бракує і понині. Для регіоналістики вони могли б мати принципове значення: адже *полки*, *сотні*, *курені* як міс-

цеві центри політико-адміністративної, військової, цивільної і судової влади продемонстрували величезний мобілізаційний потенціал і в тій чи іншій формі проіснували півтора століття. Краще досліджене у просторовому плані Запорожжя, яке також становило окрему військово-адміністративну одиницю (*територія Вольностей Війська Запорозького низового*). Управління цією територією здійснювала Січова рада на чолі з кошовим отаманом (гетьманом). Традиційно вона поділялася на 38 куренів; на прилеглих до Січі територіях у XVIII ст. було утворено 8 паланок.

Після того, як за “Вічним миром” 1686 р. Правобережна Україна відійшла до Польщі, полковий устрій тут було невдовзі скасовано і відновлено поділ на воеводства, повіти і староства. Лівобережна Україна (Гетьманщина), що лишилася у складі Російської імперії, зберігала полковий устрій (10 полків) до 1708 р., коли Петро I поділив країну на 8 губерній, з яких 2 — Київська і Азовська — були сформовані на українських землях. До 1764 р. паралельно із загальноросійською адміністрацією у Київській губернії з перервами зберігалось гетьманське правління, у віданні якого перебували цивільні справи. У цей час, як показав О. Гуржій, територіальні межі “Козацької держави” не були сталими і час від часу піддавались коригуванню. Уряди Росії, Польщі, Туреччини чи Кримського ханства при розігруванні різних політичних комбінацій перетворювали українські землі на своєрідну заставу. Досить прозорий кордон між Україною і Московією було законодавчо ліквідовано 1754 р., хоч митниці продовжували існувати аж до початку 80-х рр. Кордон між Малою Росією і Польщею було врегульовано у 1783 р., але цей кордон проіснував лише 10 років ⁷⁶.

На новоосвоюваних переселенцями з України землях Слобожанщини полковий устрій (5 полків) існував з середини XVII ст. до 1765 р., коли на землях слобідського козацтва було створено Слобідсько-Українську губернію.

В обох імперіях, у складі яких українські землі опинилися після поділів Польщі, в основу районування клався не етнічний, а спотворений історичний принцип. За таким принципом, зокрема, будувалися *коронні краї* в Австро-Угорщині, які мали внутрішню автономію. Українські землі тут ніколи не становили окремої адміністративної одиниці. У 1774—1849 рр. вони входили до коронного краю, який мав назву “Королівство Галиції і Лодомерії”, у 1861 р. Буковина стала окремим коронним краєм. Розмежування Галичини на українську і польську частини було головним пунктом політичної програми галицьких українців, але реалізувати його так і не вдалося. До 1867 р. коронні краї ділилися на округи і дистрикти, пізніше — на повіти і громади.

В регіональних дослідженнях західноукраїнських науковців нав’язаний згори адміністративно-територіальний поділ не брався до уваги. Для визначення територіальних меж у дослідженнях використовувалися історичні назви — Галичина, Червона, або Галицька, Русь (Д. Зубрицький, С. Томашівський), Галицько-Карпатська Русь (Я. Головацький), Галицько-Володимирська Русь (С. Шараневич), Червона Русь (О. Партицький), Русь Галицька, Буковинська й Угорська (С. Перфецький), Гуцульщина (І. Франко). Після входження Закарпаття до Чехо-Словаччини (1919) за утвореною у складі останньої адміністративною одиницею (меншою за територією) утвердилася назва “Підкарпатська Русь” ⁷⁷. Саме ця назва (поряд із неофіційною “Карпатська Україна”, у 1939 р. узаконеною як назва автономної карпатоукраїнської держави) фігурує на означення Закарпаття в історико-географічних працях, що вийшли друком у міжвоєнний період і пізніше.

Збірне поняття “Західна Україна” було в ужитку з часів “Руїни” і поділу України на дві частини по Дніпру. Впродовж XVIII ст. ним охоплювалася територія Галичини, Поділля, Волині, Побужжя, Закарпаття; від часу поділів Польщі ця назва закріплюється переважно за українськими землями, що увійшли до складу Австрії, а після Першої світової війни — за територією, що відійшла до Польщі. За Ф. Заставним, до складу Західної України входили такі історико-географічні та етногеографічні землі: Східна Галичина, Західна Волинь, Західне Полісся, Західне Поділля, Покуття, Передкарпаття, Надсяння, частини Холмщини, Підляшшя, Більщини, Лемківщини, Бойківщина, Гуцульщина, а також Буковина і Закарпаття⁷⁸.

В Російській імперії зняряддям включення України у загальноімперську політичну систему стала здійснена Петром I губернська реформа (1708—1710 рр.), яка мала на меті посилення вертикалі виконавчої влади (губернатори стали “очима і руками” самодержця на місцях)⁷⁹. Губернська система довела свою життєздатність, проіснувавши понад два століття. Для України вона означала інструмент остаточного знищення решток колишньої автономії. У 1719 р. запроваджено поділ губерній на повіти, які існували до 1775 р.

Наступна губернська реформа здійснювалася Катериною II з метою зміцнення унітарної системи управління. Щодо України, Ліфляндії і Фінляндії існувала спеціальна секретна інструкція генерал-прокурору Сенату А. В’яземському про необхідність їх обрусіння (щоб вони “перестали дивитися, як вовки в лісі”, а саме ім’я гетьманів зникло)⁸⁰. Новий адміністративно-територіальний поділ країни базувався на суто формальних ознаках. До уваги бралася майже виключно чисельність населення. Історичні, національні та інші чинники ігнорувалися. Зняряддям даної уніфікації стало запровадження у 80—90-х рр. XVIII ст. паралельно з губернською системою укрупнених адміністративних одиниць — *намісництв*. Намісник мав права генерал-губернатора. У 1797 р. поділ на намісництва було скасовано і відновлено губернський поділ. Проте нетривале існування намісництв завдяки їх географічно-статистичним (топографічним) описам відкрило новий етап в українському джерелознавстві і справило помітний вплив на розвиток історичної регіоналістики.

Величезний джерельний масив становлять і описи *губерній*; він широко використовувався, зокрема, при підготовці 26-томної “Історії міст і сіл Української РСР”. Певну складність у дослідженні губернського устрою створюють часті зміни й перейменування, а також те, що крім 9 губерній, які на початку XX ст. неофіційно вважалися “малоросійськими”, українці компактно проживали і в інших губерніях, зокрема Воронезькій, Курській, Мінській, Бессарабській, Обласі Війська Донського тощо.

Недосконалий адміністративно-територіальний поділ, в якому не враховувалися належним чином ні природні, ні економічні, ні етнічні чинники, гальмував, ясна річ, не лише історико-регіональні дослідження. Як і в добу Центральної Ради, в радянські часи робилися численні спроби його оптимізації. Всі вони або не досягали стадії практичної реалізації, або виявлялися невдачливими. З 1932 р. поступово запроваджувався перехід до *обласного районування*. Радянська влада відверто виявляла прагнення до уніфікації територіальних одиниць, маскуванню соціокультурної розбіжності між Правобережною та Лівобережною Україною. В основу обласного районування було покладено пріоритет виробничого принципу, посилення централізації управління економікою і партійного контролю на місцях. Оскільки в своїй основі така організація адміністративно-територіального устрою дісталася у спадок незалежній Україні, питання про її реформування рано чи пізно постане у практичній площині.

Конституцією України передбачено існування двох типів адміністративних одиниць — адміністративні одиниці окружного типу (область, район) і населені пункти як адміністративні одиниці (місто, селище, село). На те, що у наявності таких двох типів адміністративних одиниць об'єктивно закладена суперечність, звертає увагу М. Дністрянський. Адже, з одного боку, кожне поселення прагне забезпечити внутрішнє самоврядування, а з другого — його не можна відривати від території, яка його оточує і обслуговує⁸¹.

В системі понять історичної регіоналістики пріоритет традиційно віддається поняттю “місто”. Історія міст і сіл — головний об'єкт регіональних і локальних досліджень уже більш як півтора століття. Точніше було б говорити про історію поселень або населених пунктів, оскільки між містами і селами існує проміжна ланка — колишні містечка, сучасні селища міського типу; спеціальної уваги потребують і міські агломерації. Але цих родових понять історики за традицією уникають.

Підвищена увага до міст в історичній регіоналістиці пояснюється насамперед їхньою функцією збереження історичного минулого, своєрідної аури, властивої певному регіону, культурної і національної ідентичності. Являючи собою водночас етноісторичну, архітектурну, соціально-економічну цілісність, місто виступає хранителем історичної пам'яті і відповідної соціонормативної культури. Воно покликане забезпечувати безболісну відмову від того, що відживає свій вік, і заміну його новим у такий спосіб, щоб не порушувати усталений образ міста і водночас забезпечувати його виробничі, транспортні та інші потреби, комфортність життя його мешканців. Тому міста — завжди в фокусі уваги краєзнавчої і пам'яткоохоронної діяльності, хоча не можна не визнати, що теорія містознавства відстає від розмаху урбанізації.

З поняттям “місто” нерозривно пов'язані поняття “урбанізація”, “урбаністика” та інші, що походять від лат. *urbanis* — міський. Під урбанізацією звичайно розуміють процес зосередження населення у великих містах, а також поширення рис і особливостей, притаманних місту, на сільські поселення. Урбаністика являє собою галузь знання, що вивчає історію міст, їх розміщення, історію міського господарства, міського самоврядування, принципи містобудування тощо; вона виробляє класифікаційні критерії, які створюють науковий фундамент для віднесення того або іншого населеного пункту до категорії міст і для поділу міст на певні категорії. Нині у світовій практиці до категорії міст прийнято відносити поселення, що мають понад 12 тис. мешканців, коли більша їх частина зайнята несільськогосподарським виробництвом. Втім, єдиного, загальноприйнятого визначення міста поки що не запропонувала жодна з наук, які ними займаються. Економісти критерієм міста вважають характер основного джерела засобів існування населення, географи — морфологічні особливості території, соціологи — наявність і функціонування окремого міського співтовариства. Критерії поділу населення на міське і сільське в різних країнах різні і не завжди чітко визначені.

Існує кілька класифікаційних принципів, що дозволяють об'єднувати міста за різними параметрами. За функціональним призначенням міста поділяються на економічні і неекономічні; за господарським профілем — на промислові, портові, курортні тощо, за адміністративним значенням — на міста державного, обласного та районного підпорядкування. Розрізняють міста-мільйонери (з населенням понад 1 млн чол.), найбільші (500 тис. — 1 млн), великі (100—500 тис.), середні (50—100 тис.) і малі міста (до 50 тис. чол.). В Україні налічується 448 міст, у тому числі міст-мільйонерів — 5, найбільших — 4, великих — 41, середніх — 53. Найменше за кількістю населення — м. Угнів Львівської обл. — 1,2 тис. чол.⁸²

Кожне місто має власну систему управління, корені якої у багатьох з них сягають у сиву давнину. В українських містах впродовж XIV—XVIII ст. (у Києві — до 1835 р.) було поширене магдебурзьке право з певними ознаками самоврядування. В таких умовах місто виступало виразником інтересів територіальної громади, що самостійно розв'язувала деякі питання повсякденного життя. Повне або часткове звільнення населення від юрисдикції урядової адміністрації і надання містам права самоврядування на корпоративній основі сприяло виділенню міського населення в окремий суспільний стан і наближенню рис українського міського устрою до відповідного західноєвропейського.

Певні ознаки самоврядування мали і невеликі *містечка*, яких було особливо багато у Правобережній Україні. За М. Грушевським, навіть позбавлені усяких ознак торгово-промислових поселень вони все ж іменувалися “городами”, “местами”⁸³. Офіційно впродовж століть статус їх лишався невизначеним — за роз'ясненнями Городового положення 1892 р. вони характеризувалися як “щось середнє між містом і селом”⁸⁴. Показники їх розвитку не потрапляли у статистичні джерела Міністерства внутрішніх справ, небагато уваги приділяла їм і місцева статистика, що утруднює їх дослідження на різних історичних етапах.

Останнім часом арсенал містознавства збагатився поняттям “*історичне місто*”. На міжнародному рівні воно було вперше зафіксоване 1987 р. в “Міжнародній хартії про охорону історичних міст”. Щоправда, чіткої дефініції поняття “історичне місто” хартія не дала, зазначивши, що усі міста світу — і ті, що постали внаслідок більш-менш стихійного розвитку, і ті, що створювалися за продуманим планом, — є матеріальним виявом тривалого розвитку різних суспільних систем і тому всі вони є історичними. Але далі автори все ж звузили поняття “історичне місто”, віднісши до їх числа ті, які, “крім власних якостей історичного документа, уособлюють цінності, властиві традиційним міським цивілізаціям”⁸⁵.

Основна ознака історичного міста — поділ його на стару і нову частини. Як правило, стара частина історичного міста відіграє роль своєрідного поліфункціонального музейного макрокомплексу. В Україні до числа історичних прийнято відносити міста, вік яких понад 300 років, а також усі обласні центри як такі, що мають великий культурний потенціал. Зберігається і принцип індивідуального підходу до визначення історичного міста. Але очевидно, що статус історичного міста потребує унормування на державному рівні.

Впродовж останніх років у перспективний напрям історико-регіональних досліджень перетворилася соціотопографія історичних міст. Цей напрям, що виник у Німеччині та Польщі на стику урбаністики, демографії, топографії та соціальної історії, відкриває величезні можливості для з'ясування того, як співвідноситься забудова середньовічних міст з соціальною та етнічною структурою населення, якою була престижність та прибутковість тогочасних ремесел. Вивчення під таким кутом зору фінансових книг Львова другої чверті XVI ст. дало багатий матеріал для локалізації “середміських” та “передміських” ремесел, купецького прошарку міщан тощо⁸⁶. Про те, які неосяжні обрії на цьому шляху відкриває застосування новітніх інформаційних технологій, свідчить досвід італійських істориків. Запропоновані ними спеціальні методики дали змогу відтворити у графічному вигляді зміни, які відбулися в історичних містах впродовж віків, і в такий спосіб коригувати не тільки існуючі уявлення про історію міст, але й стратегічні рішення в галузі сучасного містобудування. На цій основі розпочато велику роботу по створенню “Історичних атласів італійських міст”⁸⁷.

Поряд із поняттям “історичне місто” у науковий обіг увійшов і термін “історичне село”. Нині в Україні є близько 5 тис. сіл, яким понад 300 років. Є й такі, чий вік сягнув за тисячоліття.

Для певного типу сільських поселень з часів Давньої Русі застосовувалося поняття “слобода”, яке пізніше закріпилося в назві цілого регіону. За В. Ключевським, слободи виникали на Русі переважно біля міст і входили до їх складу; це були своєрідні міські спільноти, що утворювалися за цеховим принципом або заняттями населення⁸⁸. Надалі назва “слобода” утвердилася за поселеннями, жителі яких на певний строк звільнялися від податків і повинностей. Утворення слобод було засобом заохочення колонізації неосвоєних земель або повторного заселення тих, які запустіли внаслідок воєн чи татарських нападів. Слобідський козацький ареал утворився, починаючи з середини XVII ст., на теренах колишнього Дикого поля, за путивльським пограниччям Московського царства, шляхом здебільшого стихійних переселень козаків і селян з охоплених полум’ям війни Наддніпрянщини, Поділля, Волині. Головним привілеєм слобожан була вільна, неоподатковувана займанщина, тобто дозвіл обробляти цілину і займатися на вільних землях різними ремеслами.

Село не в меншій мірі, ніж місто, виступає хранителем історичної пам’яті. У тяжкі для України роки, коли міста швидко денаціоналізувалися, саме село берегло рідну мову, традиції, звичаї, що формувалися впродовж багатьох віків. Багато рис української ментальності детерміновані сільським способом життя (О. Кульчицький писав про відбиток “психічної селянськості” на українському характері)⁸⁹. Уже одне це є вагомим аргументом на користь більш інтенсивного дослідження історії села. Краєзнавці обгрунтовано ставлять питання про необхідність державної дослідницької програми “Історичні міста і села України”, видання відповідного довідника. Вирішене питання про перевидання з урахуванням нових реалій 26-томного корпусу “Історії міст і сіл” України.

Природно, що виділення регіоналістики в окремий напрям історичних досліджень потребуватиме вдосконалення категоріально-понятійного апарату, введення нових дефініцій і більш чіткого окреслення тих, що вже є у науковому вжитку. Йдеться про весь комплекс понять, пов’язаних з хорологічними (просторовими) підходами, насамперед таких, як “територіальна структура суспільства”, “соціально-територіальна спільнота”, “територіальні інтереси”, “просторова ідентифікація” тощо. Продуктивною може виявитися запропонована головою російської Ради з глобальних проблем XXI ст. Е. Кочетовим нова методологічна парадигма — *геогенезис*, в основі якої лежить розтин простору за функціональною ознакою на його підпросторові форми (геоекономіка, геополітика, геостратегія, геофінанси, геодемографія, глобальне право, глобальний інформаційний простір тощо). У цій парадигмі вбачаються ознаки нового, філософсько-просторового осмислення буття, відходу від “вісьового часу”, перенесення подій у внутрішній простір і внутрішній контекст, тобто у просторовий об’єм⁹⁰.

З цікавими пропозиціями щодо розширення категоріально-понятійного апарату регіоналістики виступають останнім часом вчені Санкт-Петербурга. Зокрема, заслуговують на увагу їхні рекомендації щодо введення у науковий обіг таких понять, як “демогенез”, “історико-культурна зона”, “культурно-історичний потенціал”, “топохрон” і ряду інших. Втім, важко погодитися з ними у тому, що поняття “історико-культурна зона” може виступати як головна складова регіоналістики, основне операціональне поняття її теоретико-методологічного арсеналу⁹¹. Не кажучи вже про умовність і неконкретність самого поняття “зона”, специфіку того чи іншого

регіону в кінцевому рахунку визначають не історико-культурні, а економічні, соціальні та комунікаційні зв'язки.

Плідною уявляється і обстоювана тими ж авторами ідея “континуїтету” — історичної, етнічної і лінгвістичної безперервності у тому чи іншому ареалі. Для української регіоналістики ця ідея не нова — ще у 70-х рр. XIX ст. П. Чубинський ознайомив Російське географічне товариство із своїми спостереженнями відносно того, що карта діалектів і говорів Малоросії загалом збігається із “поділом Нестора на народці”⁹². На те, що “ареал формування й історичного розвитку праслов'ян за доби бронзи приблизно збігається з корінними етнографічними межами України: Середнє Подніпров'я, Поділля, Прикарпаття, Волинь та південне Полісся”, уже в наш час звертав увагу Ю. Павленко⁹³.

Отже, А. Герд та Г. Лебедев недалеко від істини, коли пишуть, що “народи приходять і йдуть у небуття, змінюються мови й раси, господарські форми, суспільні відносини, зникають археологічні культури й пам'ятки, а історико-культурні зони лишаються, зберігаючи сталі характеристики регіонів (розміри, кордони, іноді навіть імена), створюючи досить стабільну картину світового, планетарного історико-культурного простору”⁹⁴. Про те, наскільки сталими можуть бути виниклі у надто віддалені часи специфічні риси ареальних зон, дає уявлення топоніміка. Слід, залишений на півдні України народами тюркської мовної групи, зберігся у назвах Алтагір, Берда, Бешаш, Каїнкулак, Карачакрак і багатьох інших.

Значення історичної регіоналістики полягає також і у тому, що у взаємодії з археологією та палеоантропологією вона здатна проникнути на глибину, недоступну для етнографії і лінгвістики, аж до епохи антропогенезу. З цього погляду продуктивним є використання в історико-регіональних дослідженнях поняття “*археологічна культура*”. Археологічною культурою називають спільність групи археологічних пам'яток, що відносяться до одного часу і об'єднуються спільною територією та спільними локальними особливостями. Найчастіше певна археологічна культура відображає відособлене існування давніх племен і народів. Дослідження ареалу тієї чи іншої культури (трипільської, зарубинецької, черняхівської тощо), часу її існування дає змогу реконструювати історію племен і народностей у дописемні епохи.

З термінологічного арсеналу археології регіоналістика запозичує й інші узагальнюючі поняття — “*артефакт*”, “*топохрон*”, “*локус*”. Типохронологія — спеціальний спосіб дослідження і описання культурно-історичного процесу, в основу якого покладено вивчення артефактів — характеристик будь-якого матеріального витвору культури і взагалі слідів будь-якої людської діяльності. Артефакти групуються в топохрони — археологічні типи в точних координатах місця (топос) і часу (хронос). Будь-який матеріальний об'єкт, правильно інтерпретований щодо свого культурно-історичного змісту, виступає як топохрон культури, що розкриває її семантичний зміст (семіотику культурного простору). Поняття “*хронотоп*” є симетричним поняттю “топохрон” і використовується для позначення алгоритму самовизначення особи, групи, спільноти у власному культурному просторі-часі. Поняття “локус” (місце, місцезнаходження, місцевий центр) конкретизується як місце перетину комунікацій або як система ієрархічно пов'язаних між собою місць, з яких складається регіон.

Таким чином, регіоналістика здебільшого має справу не з речами (артефактами), не з типами будівель, традиціями або звичаями (ментифактами). В ідеалі її найбільше цікавлять їхні узагальнені типи — тип археологічної культури, тип мови, антропологічний тип. А також специфічна ре-

гіональна культурна традиція — спосіб використання культурного фонду, який забезпечує ефективну взаємодію людини з довкіллям. Узагальнена формула регіоналістики — розгортання архетипів у типи, а останніх у культурно-історичний потенціал регіону (Ат — Т — КІП) ⁹⁵.

Поняття “регіональна мовно-територіальна одиниця”, “говірковий регіон” історична регіоналістика запозичує з лінгвогеографії. Воно застосовується переважно для реконструкції племінних говірок східнослов'янських племен дописемного часу, найперші вияви вирізненості яких датують VI—VII століттями. За Ю. Шевельовим, на території України можна виділити дві такі регіональні мовно-територіальні одиниці — киево-поліську і галицько-подільську. “Було б необережно або й хибно, — вважає він, — називати їх мовами”, або намагатися точно окреслити межі (кордони) цих одиниць-регіонів. Втім, з урахуванням того, що значна частина пам'яток початку писемної доби у східних слов'ян може бути територіально локалізована, на схрещенні даних з реконструйованої праслов'янської мови і писемних текстів X—XI ст. можна здобути відомості про стан мови і мовні інновації пізнього дописемного періоду в їхніх територіальних варіантах.

З п'яти визначених Ю. Шевельовим мовнотериторіальних регіонів, що існували на Східноєвропейській рівнині, найкраще донесли до писемних часів особливості своєї мови носії колишньої киево-поліської групи. Їхній наступ на північ “тривав до новітніх часів і був спинений хіба що встановленням сучасного кордону Білорусі і України вже в XX столітті (хоч триває і далі)”. Водночас північніші регіональні мовно-територіальні одиниці, насамперед полоцько-смоленська, також здійснювали експансію рис свого мовного регіону на південь, що справило помітний вплив на формування української мови. Головну ж роль у формуванні української мови вчений відводить галицько-подільським говіркам у синтезі з південною частиною киево-поліських, а серед політичних чинників, які впливали на цей процес, насамперед відзначає формування політичних осередків у Галичині й Волині і підпорядкування їх київському, на перших етапах дуже експансивному центрові.

Щоб виявити, які риси української мови постали в до- і ранньоісторичні періоди, наголошує Ю. Шевельов, “їх треба *розкопати*, вивести на денне світло, як археолог викопує шар за шаром рештки згаслих культур” ⁹⁶. Зрозуміло, що розв'язати ці завдання, як і поставити остаточну крапку в спорі про існування чи неіснування особливої “давньоруської” мови, здатна саме історична регіоналістика.

Історична регіоналістика в Україні не може обійтися без чіткого визначення понять “*федерація*”, “*федералізація*”, “*автономія*” та інших похідних від них, запозичуючи їх із політико-правової сфери. Про місце, яке займали проблеми федерації в доробку істориків-регіоналістів, свідчить хоча б той факт, що “земельну” школу, започатковану М. Костомаровим та В. Антоновичем, І. Житецький називав “федеративно-обласною”. На його думку, саме ця школа остаточно утвердила принцип народності в історичній науці; не держава, а народ стоїть тут на першому плані. Проте, як справедливо зауважив Житецький, такі підходи мали і свою від'ємну сторону, бо предметом дослідження оголошувався не весь народ, а лише простонароддя; внаслідок цього етнографія дістала однобічний розвиток ⁹⁷.

Осмислення поняття “федерація” (від лат. *federatio* — союз, об'єднання) передбачає в'яснення характеру зв'язків, які існували між окремими землями Давньоруської держави, змісту політичних проектів, що передбачали включення України до Речі Посполитої на правах федеративної частини (Гадяцька угода 1658 р.). Хоч сутність середньовічних уявлень про

федерацію істотно відрізняється від сучасних, історики впевнено застосовують поняття “федеративна монархія” щодо Русі з середини XII ст.⁹⁸, досліджують практичні кроки по втіленню в життя “ідеї перетворення Речі Посполитої у федерацію Корони Польської, Великого князівства Литовського і Великого князівства Руського, тобто Козацької держави в межах, які на той час склалися”⁹⁹. Осмислення традицій федералізму в історії України важливе тим більше, що ідеї її федералізації постійно присутні в сучасному політичному дискурсі (хоч кількість їх прибічників за останні роки помітно зменшилася).

Щодо поняття *автономія* (від гр. *autos* — сам і *nomos* — закон), то воно в соціогуманітарних науках застосовується на означення однієї з форм самоуправління політико-національного утворення в межах однієї держави. Про певні риси автономного статусу в Україні можна говорити щодо Лівобережної України (Гетьманщини) впродовж 1654—1764 рр. Деякі риси автономії мали у XIX ст. Галичина і Закарпаття. За крайовим статутем для Галичини 1861 р. до компетенції крайової автономії належало управління власним майном, культура, шкільництво, шляхи, місцеве самоврядування, деякі сфери соціального законодавства. Забезпечену більшість у крайовому соймі як виконавчому органі крайової автономії мали поляки. На короткий час після революції 1848 р. українці утвердили свої автономні права на Закарпатті, де в 1849—1860 рр. існував окремий Руський округ, а українська мова стала урядовою. Надалі, після запровадження дуалізму Австро-Угорщини (1867), угорський вплив у краї посилювався; українську автономію було втрачено.

В українській політичній думці ідея автономії час від часу зринала і як територіальна, і як культурна; вона ж була покладена в основу утворення УРСР у грудні 1917 р. Дослідження ступеня автономності тієї чи іншої території обов’язкове при аналізі явищ регіоналізації, політичної суб’єктності, особливостей регіональної свідомості. При цьому варто мати на увазі, що в сучасних політичних науках система СРСР розглядається як “грандіозна правова фікція... Оскільки в країні, — вважає російський історик А. Зубов, — не було справжнього права, то і всі державно-правові форми — автономії, самоуправління, природно, не працювали”¹⁰⁰.

Надзвичайно важливою для регіоналістики є група понять, що характеризують рух населення, — “колонізація”, “міграції”, “географічна мобільність” тощо. Для України, значна частина території якої освоєна завдяки колонізаційним і міграційним процесам, чітке окреслення цих понять є особливо важливим. Як вважав М. Грушевський, географічні і колонізаційні особливості української території значною мірою зумовили історичну еволюцію українського народу, так само як і еволюцію його етнічного типу. Багатократні масові переміщення істотно вплинули на процеси формування українського національного характеру, української мови, створивши зрештою “надзвичайну й рідкісну, зважаючи на такий величезний простір, єдність, однорідність і свідомість своєї одноплемінності”. З іншого боку, активні колонізаційні процеси, що відбувалися на сході і півдні України у XVII—XVIII ст., не тільки повернули українській народності простори, втрачені нею під час руху тюркських орд X—XIII ст., але й розсунули старі кордони на схід, в область середнього Дону¹⁰¹.

Поняття “колонізація” (від лат. *colonia* — поселення) застосовується як для характеристики процесу заселення і освоєння запустілих і малоосвоєних територій власної держави (“внутрішня колонізація”), так і для позначення дій, спрямованих на захоплення або мирне освоєння територій, що лежать поза її межами (“зовнішня колонізація”). В. Смолій розрізняє

три форми колонізації — військову, землеробську і торговельну, підкреслюючи, що розсіяння автохтонного населення сприяло прискоренню етно- та соціокультурних процесів¹⁰². Межове географічне положення України та часта зміна її кордонів, за В. Кубійовичем, зумовили стан постійної боротьби її населення за об'єднання української етнографічної території в єдиній українській державі. Відсунутий кочівниками від Чорного моря, український народ знову дійшов до нього в кінці XVIII ст.; у другій половині XIX ст. хвиля української колонізації перекинулася на Підкавказзя і Надволжя, і далі до Азії. Зате на Заході українці під натиском поляків зазнали відчутних територіальних втрат¹⁰³.

Специфікою українських колонізаційних процесів пояснюється і висока міграційна мобільність населення, яка часто була вимушеною. Міграції (від лат. *migratio* — переселення) — це переміщення населення під впливом певних економічних, політичних, екологічних, воєнних чинників. Розрізняють внутрішню і зовнішню міграції (остання охоплюється ще поняттям “еміграція”). Схильність чи несхильність представників того або іншого народу до переміщень визначається поняттями “міграційна валентність”, “географічна мобільність”, “міграційна рухливість”. Через високу (часто вимушену) міграційну рухливість регіони України виразно поділяються на міські і сільські, що позначається диспропорціями в економічному розвитку, ускладнює роботу транспорту.

Варто звернути увагу на те, що зумовлена сполученням природно-кліматичних, історичних, соціально-економічних та соціокультурних чинників географічна мобільність на різних історичних етапах виступала як фактор “гасіння” регіональних відмінностей, формування певних загальнонаціональних стандартів облаштування та поведінки. Переселенці за “московський рубіж”, у Слобідську Україну, засновуючи слободи й міста, будували свою військово-адміністративну організацію за зразком Гетьманщини, управлялися “по своим черкасским обыкlostям”. Саме тому неукраїнський, по суті, регіон став колыскою українського національного відродження. За М. Грушевським, український літературний рух, перша школа українських літераторів виникли “поза межами старої Гетьманщини, в столиці Слобідської України — Харкові”¹⁰⁴. Тут же з'явилися і теоретичні обґрунтування україномовності.

Надалі центр українського руху, як показав В. Сарбей, неодноразово переміщувався географічно — від Києва до Петербурга, знову до Києва, потім до Галичини¹⁰⁵. Показово, що на всіх його етапах історична думка активно впливала на стан національної самосвідомості. В міру того, як окремішність українського народу ставала очевидною, романтично-ідеалістичний спосіб бачення української історії поступався місцем критичному самоусвідомленню і самоствердженню, а сама місцева історична наука втрачала ознаки регіональності і набувала рис самостійного соціального інституту. Не в останню чергу це було наслідком того, що горизонтальний зріз історичного знання істотно доповнив вертикальний.

* * *

Лишається на закінчення розглянути сам процес регіоналізації історичної науки, який І. Колесник вважає однією з її суттєвих особливостей. На її думку, регіоналізація виявляється насамперед у розширенні “географії” історичних досліджень: Київ більше не відтягує на себе кращі сили і не тримає у своїх руках монополію у сфері методологічних та концептуальних проблем української історії¹⁰⁶. Інтенсивний процес створення різнопрофільних регіональних навчально-дослідницьких центрів уже дав вагомий ре-

зультати: добре зарекомендували себе осередки історичної регіоналістики у Харкові, Львові, Дніпропетровську, Одесі, Ужгороді тощо.

Ці, так би мовити, зовнішні прояви регіоналізації сполучаються з внутрішніми — підвищенням питомої ваги проблемної регіоналістики і краєзнавства. Проте співвідношення понять “регіональна історіографія” і “проблемна історіографія регіонів” і досі належним чином не прояснене. Причин тут принаймні дві: 1) поняття “історіографія” ще більш розмите, ніж поняття “регіон”; 2) в літературі усталилися максимально широкі трактування терміну “регіональна історіографія” (як родового по відношенню до краєзнавства) ¹⁰⁷.

Не ставлячи під сумнів правомірність останнього підходу, автор все ж вважає, що коли за основу береться більш вузьке тлумачення поняття “регіон” (як частини країни), то співвідношення краєзнавства і регіоналістики стає зворотним: регіональна історіографія є галуззю краєзнавства, його підсистемою. На думку автора, в поняття “*регіональна історіографія України*” найдоцільніше вкладати:

закономірності зародження, становлення і розвитку історичної думки у певних регіонах;

процес дослідження регіональної специфіки;

аналіз ступеня історіографічної розробки локальних, місцевих проблем;

осмислення здобутків краєзнавства.

Від поняття “регіональна історіографія” слід чітко відмежовувати поняття “*проблемна історіографія регіонів*”. Останнє, на наш погляд, максимально наближене до усталеної в краєзнавстві категорії “регіонально-історичні (історико-регіональні) дослідження”. Такі дослідження прив’язані до даного регіону не територіально, а тематично, і в принципі можуть виконуватися де завгодно. “Горизонтальне” дослідження регіональної специфіки становить основу, каркас проблемної історіографії регіонів. І регіональна історіографія, і проблемна історіографія регіонів входять в систему регіоналістики, яка сьогодні вже не потребує підтвердження свого права на існування у вигляді окремого, міждисциплінарного наукового напрямку.

І все-таки: що потрібно, щоб регіоналістика вийшла з тіні? Як нам уявляється, назріла необхідність у проведенні спеціальної наукової конференції на тему “Регіоналістика в Україні” за участю управлінців, представників гуманітарних, економічних, природничих наук, політичних партій, орієнтованих на регіони. Можливо, в такий спосіб вдасться знайти не лише взаємоприйнятні підходи, домовитися щодо змісту основних категорій, але й зрушити з місця справу видання енциклопедії з регіональних та етнонаціональних проблем, яка загальмувалася внаслідок відсутності коштів. Наступним кроком могла б стати масштабна колективна праця — історія України, написана в регіональному ключі — принаймні як “триєдинство” історії Західної, Східної і Південної України, створене на новітній історіографічній базі із залученням місцевих сил.

Завдання теоретичного переосмислення регіональних вимірів історіографічного процесу вимагають застосування методики, побудованої на виокремленні трьох системних рівнів. На першому рівні у фокусі дослідження має бути *когнітивна (внутрішня) система* історичної науки: теорія і методологія історичного пізнання, дослідницька проблематика, джерельна база, методика і техніка дослідження, спрямована на виокремлення специфічних (“земельних”, “порайонних”) підходів, аналіз детермінованості історіографічного процесу місцевими умовами. Другий рівень передбачає *аналіз інфраструктури* історичної науки — складання і функціонування регіональних наукових шкіл, створення наукових това-

риств, системи архіво- та книгосховищ, історичної періодики, видавничої бази, системи фінансування. Третій рівень — *соціокультурний* — включає в себе аналіз відносин між історичною наукою і суспільством і спрямований на виявлення інтересу до історії у місцевому соціокультурному середовищі, дослідження полеміки у суспільстві щодо спрямованості наукового пошуку, форм залучення населення до краєзнавчої роботи, “регіонального меценатства” тощо ¹⁰⁸.

Серед методологічних проблем, які неминуче доведеться розв’язувати, — проблема співвідношення хронологічних і хорологічних підходів у дослідженні вітчизняної історії. Висловлена ще у 1991 р. О. Прицаком думка про те, що територія (територіалізований час) має займати спеціальне місце в структурі науки історії ¹⁰⁹, потребує конкретизації, насамперед на шляхах нового просторово-політичного підходу до ретроспективного аналізу суспільних явищ. При цьому доведеться дати і чітку відповідь на поставлені тоді ж О. Прицаком запитання: про який саме простір, яку саме територію має йти мова? Адже одна річ — територія Київської Русі чи, приміром, Гетьманської держави XVII—XVIII ст. і зовсім інша — територія сучасної України.

Чітке окреслення територіальних меж регіонів в історичній ретроспективі — справа непроста. Очевидно, що просторові рамки в конкретних історичних дослідженнях мають чітко узгоджуватися з часом: дослідник історії Київщини XVIII—XIX ст. повинен завжди мати на увазі, що утворена у 1708 р. Київська губернія була, за винятком Києва, лівобережною, а відновлена у 1797 р. — розташовувалась на Правобережжі. Регіон дослідження тут, отже, чітко регламентується часовими рамками. Зате, коли йдеться про суцільний, “вертикальний” зріз історії України у великому часовому діапазоні, єдино вірним критерієм визначення територіальних меж дослідження є сьогодинішній державний кордон. За такого підходу історія України — це й історія тюрко-монгольської половецької держави, і історія Кримського Ханату. Очевидно, що, коли у такому ж великому часовому діапазоні досліджуватиметься історія певного регіону, історикам також доведеться орієнтуватися на його сучасні межі.

Однією з складових проблем, з якими неминуче зіткнеться історична регіоналістика, коли справа дійде до всебічного осмислення її доробку, є проблема взаємодії на цьому полі різних наукових шкіл — російських, українських, польських та інших. Сьогоднішні можливості біобібліографії та просопографії відкривають широкий простір для осмислення доробку як дослідників-професіоналів, так і аматорів-краєзнавців, для створення на цій основі ґрунтовних довідників і бібліографічних оглядів.

Наскільки вдасться історичній регіоналістиці знайти своє місце в системі знань про людину і спосіб її життя, залежить і від загального стану історичної науки, і від її взаємодії із суміжними галузями наукового знання. Твердження на зразок того, що регіоналістика “не має своєї теорії”, будуть спростовані лише в ході накопичення знань про регіони та наукового осмислення явищ регіоналізму, регіоналізації, регіональної самосвідомості. Здається, цей час уже недалеко.

³⁷ Гарденберг І. Пізнання: де його межі // Deutschland (Київ). — 1999. — № 6. — С. 51.

³⁸ Замятин Д. Н., Замятин Н. Ю. Пространство российского федерализма. — С. 103.

³⁹ Замятин Д. Н. Географические образы мирового развития // Общественные науки и современность. — 2001. — № 1. — С. 134.

⁴⁰ Україна: інтелект нації на межі століть. — С. 266.

⁴¹ Барановський В. Антропологічний ризик території як важливий показник екологічної безпеки населення // Розбудова держави. — 1999. — № 7—12. — С. 118—123.

- ⁴² Дергачев В. Геополитика. — С. 98—99.
- ⁴³ Смирнова Е. Ландшафт в науке и хозяйстве // Земля и люди. Популярный географический ежегодник. — М., 1976. — С. 43—50.
- ⁴⁴ Швецова А. Культурні проєкції національного характеру // Сучасність. — 2000. — № 7—8. — С. 128.
- ⁴⁵ Зборовский Г. Е. Существует ли региональная социология? // Социс. — 2001. — № 1. — С. 101—102.
- ⁴⁶ Маринич О. Україна: історико-географічні краї // Краєзнавство. — 1993. — № 1. — С. 8—12.
- ⁴⁷ Долішній М., Гринів Л. Соціоекологічна функція регіональної економіки // Вісник Національної Академії наук України. — 2000. — № 3. — С. 25—35.
- ⁴⁸ Мильков Ф. Н. Словарь-справочник по физической географии. Изд. 2-е. — М., 1970. — С. 125—126.
- ⁴⁹ Леме Ж. Основы биогеографии. — С. 29—30.
- ⁵⁰ Див.: Крисаченко В. С. Природа в українській духовності // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. — К., 1996. — С. 345.
- ⁵¹ Рудницький С. Україна — наш рідний край. — Львів, 1917. — С. 4—5.
- ⁵² Ажнюк Б. Національна ідентичність і мова в українській діаспорі // Сучасність. — 1999. — № 3. — С. 130.
- ⁵³ Шелухін С. Назва України // Крисаченко В. С. Українознавство. Хрестоматія-посібник. — Кн. 2. — К., 1997. — С. 24.
- ⁵⁴ Там же. — С. 25.
- ⁵⁵ Драгоманов М. Переднє слово (до “Громади” 1878 р.) // Вибране. — К., 1991. — С. 276—336.
- ⁵⁶ Докладніше див.: Горбик В. О., Скрипник П. І. До питання про районування України // Укр. іст. журн. — 1995. — № 1. — С. 3—12.
- ⁵⁷ Там же. — С. 10.
- ⁵⁸ Пономарьов А. П. Наукові основи регіонального районування України // Регіональна політика України. — С. 163.
- ⁵⁹ Актуальні питання виявлення і дослідження пам’яток історії та культури (на матеріалах Зводу пам’яток історії та культури України). — Ч. 2. — К., 1999. — С. 147.
- ⁶⁰ Колесников В. Коли сліпий веде сліпого, обидва потрапляють у яму // День. — 2001. — 28 лютого.
- ⁶¹ Див.: Дністрянський М. Чи потрібно реформувати адміністративно-територіальний устрій України? // Політична думка. — 2001. — № 1—2. — С. 28—38.
- ⁶² Владимирский - Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. — К., 1907. — С. 37—38.
- ⁶³ Павлов - Сильванский Н. П. Феодализм в России. — М., 1988. — С. 85—95.
- ⁶⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 3. — К., 1993. — С. 207.
- ⁶⁵ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XI—XII вв. — М., 1982. — С. 475, 476, 578.
- ⁶⁶ Юшков С. К вопросу о политических формах русского феодального государства до XIX века // Вопросы истории. — 1950. — № 1. — С. 80.
- ⁶⁷ Толчок П. П. Київська Русь. — К., 1996. — С. 209.
- ⁶⁸ Бодрухин В. Феодальна роздробленість Русі й еволюція державності // Пам’ять століть. — 2000. — № 4. — С. 29.
- ⁶⁹ Дністрянський М. С. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. — Львів, 1992. — С. 19—20.
- ⁷⁰ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — С. 101.
- ⁷¹ Бутенко А. К вопросу о районировании Украины. — Х., 1925. — С. 8.
- ⁷² Смуток І. Адміністративно-територіальний устрій королівських столових маєтків у Галичині XVII—XVIII ст. (Самбірська економія) // Київська старовина. — 2000. — № 6. — С. 34—42.
- ⁷³ Баженів П. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX — на початку XX ст. Становлення. Історіографія. Бібліографія. — Хмельницький, 1995.
- ⁷⁴ Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV—XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел. — К., 1993.
- ⁷⁵ Дашкевич Я. Полково-сотенний лад XVII—XVIII ст. на Україні — штучна “біла пляма” // Пам’ятки України. — 1990. — № 1. — С. 6—8.
- ⁷⁶ Гуржій О. Остаточна ліквідація державних кордонів України в другій половині XVIII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань). — Київ—Черкаси, 1994. — С. 85—88.

- ⁷⁷ Див.: Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921—1939 рр.). — К., 1999. — С. 272.
- ⁷⁸ Заставний Ф. Д. Українські етнічні землі. — Львів, 1993. — С. 122—123.
- ⁷⁹ Див.: Каменський А. Б. Взгляд на историю местного самоуправления // Полис. — 2000. — № 5. — С. 29.
- ⁸⁰ Сборник Русского Императорского Исторического общества. — Т. VII. — СПб., 1871. — С. 346—348.
- ⁸¹ Дністрянський М. Чи потрібно реформувати адміністративно-територіальний устрій України? — С. 30.
- ⁸² Івченко А. Міста України. Довідник. — К., 1999. — С. 4, 31, 116, 117.
- ⁸³ Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. — К., 1990. — С. 196.
- ⁸⁴ Щегловитов С. Г. Городовое положение с законодательными мотивами, разъяснениями и дополнительными узаконениями. — СПб., 1912. — С. 6—7.
- ⁸⁵ Праці Центру пам'яткознавства. — Вип. 1. — К., 1992. — С. 60.
- ⁸⁶ Капраль М. Проблеми соціотопографії українських міст (за матеріалами фінансових книг Львова другої чверті XVI ст.) // Третій міжнародний конгрес україністів. Політологія, етнологія, соціологія. Доповіді та повідомлення. — Харків, 1996. — С. 221—224.
- ⁸⁷ Бокки Ф. Методы изучения истории городов // Новая и новейшая история. — 1999. — № 1. — С. 148—155.
- ⁸⁸ Ключевский В. О. Сочинения. — Т. VI. — М., 1959. — С. 248—249.
- ⁸⁹ Кульчицький О. Риси характерології українського народу // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні. — Т. 2. — К., 1995. — С. 714.
- ⁹⁰ Кочетов Э. Осознание глобального мира // Pro et contra (Москва). — 1999. — Т. 4. — № 4. — С. 215.
- ⁹¹ Основания регионалистики. — С. 9.
- ⁹² Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. — Т. VII. — СПб., 1878. — С. 469.
- ⁹³ Павлинко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. — К., 1994. — С. 97.
- ⁹⁴ Основания регионалистики. — С. 9.
- ⁹⁵ Там же. — С. 34.
- ⁹⁶ Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не виборуська мова? 3 проблем східнослов'янської глотогонії // Другий Міжнародний конгрес україністів. Доповіді і повідомлення. Мовознавство. — Львів, 1993. — С. 58—61.
- ⁹⁷ Житецкий И. Смена народностей в Южной России (историко-этнографические заметки) // Киевская старина. — 1883. — Май. — С. 1—5.
- ⁹⁸ Історія України. Під загальною редакцією В. А. Смолія. — К., 1997. — С. 37.
- ⁹⁹ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — С. 211.
- ¹⁰⁰ Зубов А. Б. Унитаризм или федерализм // Полис. — 2000. — № 5. — С. 33—34.
- ¹⁰¹ Грушевський М. Очерк истории украинского народа. — С. 8—9.
- ¹⁰² Смолій В. Національна ідентичність у добу глобалізму: історичні традиції та сучасні перспективи // Греки на українських теренах. — К., 2001. — С. 20.
- ¹⁰³ Кубійович В. Положення, границі й територія України // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні. — Т. 1. — К., 1994. — С. 18, 23.
- ¹⁰⁴ Міграційні процеси в сучасному світі. — С. 314—315.
- ¹⁰⁵ Сербей В. Г. Національне відродження України. — К., 1999. — С. 24—26; й о-го ж. Історико-географічні регіони України в процесі національного відродження кінця XVIII — початку XX ст. // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. — Вип. 1. — С. 357—361.
- ¹⁰⁶ Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII — початок XX століття). — К., 2000. — С. 11.
- ¹⁰⁷ Калакура Я. Українська історіографія в структурі історичної науки // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики. — Ч. 5. — Історіографічні дослідження в Україні. — Вип. 10. — Ч. 2. — С. 402—404.
- ¹⁰⁸ Див.: Попова Т. Н. Историографический процесс в региональном измерении (теоретический аспект) // VIII Всеукраїнська наукова конференція "Історичне краєзнавство і культура". — Ч. 1. — К., 1997. — С. 199—200.
- ¹⁰⁹ Пріцак О. Що таке історія України? // Крисаченко В. С. Українознавство. Хрестоматія-посібник. — Кн. 1. — С. 348.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Проблеми медієвістики

Н. Г. ПОДАЛЯК (Київ)

“БИТВА ЗА БАЛТИКУ” І ЗМІНИ В ТОРГОВІЙ ПОЛІТИЦІ ГАНЗИ В XV—XVI ст.

Найважливіша особливість історичного розвитку середньовічної Німеччини полягала в тому, що в той час, коли в ряді західноєвропейських країн створювались єдині національні держави, в ній зберігалась і заглиблювалась територіальна роздробленість. Імператорська влада виявилася неспроможною захистити міста від свавілля князів, гарантувати безпеку сухопутних і морських шляхів, захистити німецьке купецтво за кордоном. Містам не залишалось нічого іншого, як, об'єднавшись, самим відстоювати свої інтереси в середині і поза межами Німеччини. Так протягом XII—XIII ст. виникли і перетворилися на впливову силу Рейнський, Нижньосаксонський, Швабський та інші міські союзи, а також знаменита Ганза.

На початку XV ст. Ганза об'єднувала близько 160 міст північної і частково центральної Німеччини, а також ряд західнослов'янських міст і перетворилася на могутній торгово-політичний конгломерат. Він розпадався на регіональні підрозділи і, проіснувавши до середини XVII ст., справив величезний вплив на економічний, соціально-політичний і культурний розвиток більшості європейських країн і народів. Численні ганзейські факторії і філії охоплювали торгівлею всю Північну і Західну Європу. Міцний флот і величезні капітали Ганза використовувала для політичної боротьби. Вона запекло відстоювала свою торгову гегемонію на Балтиці, брала участь у численних війнах і міжнародних конфліктах.

Наприкінці XV ст. Ганза вступила в смугу кризи. Нездатність ганзейського купецтва, яке трималося на феодальній системі привілеїв, кардинально перебудувати свою діяльність відповідно до нових вимог часу, відсутність покровительства з боку центральної влади, зміцнення абсолютистських прагнень територіальних князів, зростання внутрішньоміської соціально-політичної боротьби, переміщення у зв'язку з Великими географічними відкриттями шляхів світової торгівлі і ряд інших причин призвели врешті-решт до занепаду Ганзи. Цим не завадили скористатися її торгові суперники, насамперед скандинавські держави. На межі XV—XVI ст. вони почали боротьбу проти ганзейської монополії в балтійській торгівлі. “Битва за Балтику” і численні спроби Ганзи внести зміни в свою торгову сферу — важливі епізоди не тільки ганзейської історії, а й в цілому економічного і політичного життя середньовічної Європи, проте і сьогодні далеко не всі з них дістали належне висвітлення в історіографії.

Г.В. Форстен розглядав “битву за Балтику” крізь призму державних інтересів скандинавських країн і виключно під політичним кутом зору¹. Тому не дивно, що заходи Ганзи, спрямовані на підтримання її пози-

ції в балтійській торгівлі, фактично їм не аналізувались. У центрі уваги Г. Вайтца знаходився ініціатор ідеї про відродження колишньої могутності Ганзи любекський бургомістр Юрген Вулленвевер. Всі події, пов'язані з “битвою за Балтику”, оцінювалися Г. Вайтцем на тлі діяльності Вулленвевера як лідера руху за здійснення північнонімецької Реформації². У такому ж ключі намагався розв'язати проблему Г. Корелл³. Такі підходи виключали з поля зору дослідників питання про спроби Ганзи внести в свою торгову політику зміни, спрямовані на протистояння конкуренції з боку її комерційних суперників. А втім, саме під тиском цієї обставини Ганзі доводилося будувати свої відносини з молодими скандинавськими країнами, які все активніше заявляли про себе як на міжнародній арені, так і в діловій сфері.

На рубежі XV—XVI ст. датські королі взяли курс на створення централізованої держави. У своїй абсолютистській політиці вони, на відміну від більшості європейських державців, спиралися не на союз з дрібним дворянством і містами, а лише на підтримку останніх. Антидворянська політика, яку почав проводити ще король Ханс (1481—1513), знайшла гідного спадкоємця і ревного продовжувача такої лінії в особі його сина Кристіана II (1513—1523). Головну мету своєї політики Кристіан II вбачав у збереженні об'єднання трьох скандинавських держав під датською короною. Проте більш ніж за сто років, що минули з моменту укладення Кальмарської унії і проголошення королевою Маргретою “вічного миру і союзу” трьох країн, багато що змінилося: і в Норвегії, і особливо в Швеції помітно посилювався потяг до національної незалежності.

У спадок від батька Кристіану залишилося економічне і політичне засилення ганзейців, які зберігали в його володіннях важливі привілеї: монополію своєї факторії — Бергенського двора на торгівлю у Північній Норвегії та Ісландії, стапельне право, посередництво в датсько-шведських переговорах про статус Швеції тощо. Певний час цей обдарований політик з сильним, але суперечливим характером був змушений миритися з такою роллю Ганзи. Однак як тільки завершилася війна зі шведськими заколотниками (1517—1520) і було відновлено Кальмарську унію, Кристіан учинив “стокгольмську криваву лазню”, яка потрясла всю Європу. Його позиція щодо Ганзи різко змінилася.

У липні 1521 р. в Брюсселі відбулася зустріч Кристіана II з його шурином, імператором Карлом V. Її підсумком стала передача датському королю ленного права на Гольштайн, Гамбург, нижню течію Ельби, Кальменхорст і Любекське єпископство. Ця акція не залишала у голови Ганзи — Любека ніяких сумнівів щодо планів датського короля розгорнути широку експансію за рахунок сусідів. Настороженість Ганзи, яка переросла невдовзі у відкриту ворожість, підігрівалася тим, що Кристіан II підтримував її голландських конкурентів, співробітничав з її давнім суперником, аугсбурзьким домом Фуггерів, мав намір створити загальноскандинавське купецьке товариство, щоб знищити монополію Ганзи. Для цього планувалося, обминувши Північну Німеччину, перенаправити товаропотік, що йшов зі Східної і Північної Європи, прямо в Зунд і безпосередньо звідти — на європейські ринки⁴.

Не дивно, що за таких обставин ганзейці охоче пішли на зближення з Густавом Вазою, який підняв у Швеції прапор боротьби проти датського панування. Вже у березні 1522 р. на допомогу Вазі прибули з Любека 12 військових кораблів. У листопаді Ганза оголосила Данії війну. Два роки по тому Кристіан II, який був змушений протистояти одразу кільком противникам, але щоразу виявляв крайню непоступливість при будь-якій

спробі зав’язати мирні переговори, втратив майже всю Швецію і своїх закордонних союзників.

Політика короля викликала невдоволення у дворянських колах самої Данії. Проти нього визрівала змова на користь герцога готторпського Фрідріха. Останній був братом покійного короля Ханса і мав права на Норвегію і частину Данії, яких його позбавив Кристіан.

У березні за фінансової підтримки Ганзи Фрідріх, не зустрічаючи серйозного опору, рушив війська на північ. Кристіан II втік у Нідерланди, сподіваючись невдовзі повернутися назад. Проте в червні 1523 р. його було скинуто з шведського престолу, і корона перейшла до Густава Вази. В серпні 1524 р. Данія коронувала Фрідріха, який передав повноваження на управління державою риксроду, а сам відбув до своїх німецьких володінь. Риксрод щедро винагородив послуги Ганзи: її привілеї в Данії помітно розширилися⁵.

Кристіан сприйняв спробу реставрації і на початку 1523 р. висадився в Норвегії, де був поновлений на престолі. Фрідріх I опинився у критичному становищі і насамперед спробував заручитися підтримкою Ганзи. Навесні для переговорів з королем до Копенгагена прибула ганзейська делегація, до складу якої входив Юрген Вулленвевер, один з найактивніших діячів любекської Реформації.

Він походив з гамбурзької купецької сім’ї, але наприкінці 1525 р. переселився у Любек і вів там свої торгові справи. Вулленвевер належав до середніх верств купецтва і не просто був ревним прихильником реформаційного вчення. Втілення нових релігійних ідей в життя він тісно пов’язував з практичним здійсненням політичних цілей. Дивовижне красномовство і справжній патріотизм швидко перетворили Вулленвевера на народного вождя. У період сильних соціально-політичних заворушень, що потрясли Любек протягом 1528—1535 рр., його у 1533 р. обрали бургомістром. Але ще задовго до цього всю свою невгамовну енергію Вулленвевер спрямовував на те, щоб вигнати з Балтики голландців і відродити колишню могутність Ганзи⁶. Цей свій задум він сподівався реалізувати, зачинивши Зунд і поновивши любекський стапель на всьому шляху проходження ганзейських товаропотоків, що мало витіснити голландців з балтійського простору. Зрозуміло, що події, які відбувалися у Данії, могли надзвичайно сприяти планам Вулленвевера.

Не дивно, що свою участь у копенгагенських переговорах німці спробували використати для остаточного вирішення питання про повне вигнання голландців з Балтики. Однак Фрідріх I не міг і не хотів ускладнювати відносини з Нідерландами, які обіцяли йому надалі не допомагати Кристіану II. Невдовзі Фрідріх завдав супернику ряд поразок і, примусивши його до переговорів, підступно захопив і ув’язнив племінника у фортеці Зонденбург, де 27 років по тому, так і не побачивши більше волі, Кристіан II помер⁷.

Плани Любека стосовно голландців провалилися, і місто опинилося у важкому становищі. Воно погіршувалося через те, що в своїх намірах Любек реально міг розраховувати лише на підтримку вендських міст. Інші члени Ганзи, в першу чергу прусська третина, керуючись діловими міркуваннями, категорично заперечувала проти вигнання голландців з Балтики. До того ж крутим поворотом у скандинавсько-нідерландських відносинах не забарився скористатися Густав Ваза, щоб відмежуватися від попередніх договорів і покінчити з монополією Ганзи в Швеції. Невдачі любекської дипломатії мали наслідком повалення патриціанського магістрату і зосередження всіх ниток політичної влади в руках Вулленвевера⁸.

У березні 1533 р. помер Фрідріх I. Риксрод прийняв рішення тимчасово, на термін не менш ніж у рік, не обирати нового короля. В країні встановився режим дворянської республіки без центрального управління, що призвело до різкого невдоволення бюргерства і частини селянства, яке страждало від сваволі місцевих феодалів.

Вулленвевер дістав новий шанс реалізувати плани Любека. Він вступив у контакт з датськими містами, які страждали від сваволі дворянства, що надмірно посилювалося за умов міжцарювання. Разом з лідерами бюргерської опозиції німцями А. Боргбіндером та Ю. Коком він склав план антидворянського перевороту. Головному претенденту на датську корону — шлезвіг-гольштайнському герцогу Кристіану було запропоновано очолити рух. Принц, глибоко віруючий лютеранин, член Шмалькальденського союзу, не визнавав насильницьких методів в урегулюванні династичних суперечок і від участі у запланованій акції, до того ж як ставленик бюргерської партії, категорично відмовився⁹.

Позиції ворогів Любека помітно зміцнилися: від Данії і Швеції через Шлезвіг-Гольштайн до Нідерландів простяглася довга смуга антиганзейського фронту. Проте Вулленвевер був не з тих, “котрі за першої ж невдачі покірно кидають зброю”¹⁰. З подвійною енергією він заходився шукати союзників.

Один з найбільш впливових радників Вулленвевера Маркс Майер, у минулому гамбурзький купець, якому винахідливий розум, відвага, авантюризм характеру і вдале одруження з багатою вдовою допомогли отримати високу посаду любекського флотоводця, зумів домовитися з англійським королем Генріхом VIII про спільне протистояння голландцям. Королівське обіцяння було підкріплено урочистим посвяченням Майера у лицарі і запевненнями у намірі підтримати політику Любека і ганзейських міст “іти до кінця”.

Незважаючи на активні приготування противників, до відкритої війни з Нідерландами справа поки що не дійшла. Більше того, у лютому 1534 р. до Гамбурга для ведення переговорів з урегулювання конфлікту з'їхалися делегації Нідерландів, ганзейських міст, Шлезвіг-Гольштайну, Данії і Швеції. Ганза вкотре продемонструвала відсутність єдності в своїх рядах. Із впевненістю Любек міг розраховувати лише на підтримку Ростка і Вісмара. Ставлення інших до любекської політики цілком відверто висловили данцізькі послы. Вони заявили, що “ця війна є приватною справою, і ми нічого спільного з нею не маємо”. Невдовзі безплідність переговорів стала очевидною для всіх. 26 березня було оголошено чотирирічне перемир'я¹¹.

Вулленвевер залишав Гамбург у повній впевненості, що дипломатичні методи не принесуть Любеку бажаних результатів, і тому необхідно активізувати військові приготування. Він знову налагодив контакт з бургомістрами Копенгагена і Мальме Боргбіндером і Коком. Разом вони вирішили визволити з ув'язнення Кристіана II, з яким Ганза так довго воювала, а тепер була готова підтримати, з одного боку, як ворога шлезвіг-гольштайнського герцога, а з другого — щоб зібрати під його прапорами незадоволене дворянським правлінням бюргерство і селянство. Враховувалось і те, що Кристіан доводився зятем Карлу V, через що підтримка Вулленвевера імператором могла стати цілком реальною. До змовників приєднався кузен Кристіана II граф Кристоф Ольденбурзький — людина смілива і заповзятлива. Він не тільки був родинно пов'язаний з багатьма німецькими князівськими домами, але ж мав до того прекрасне військо із 3 тисяч кнехтів. Крім того, він розглядався як потенційний претендент на датську корону¹².

Вулленвевер мав також намір підняти повстання проти Густава Вази і, скинувши його, передати трон зятю шведського короля — графу Гойа, власнику численних укріплених пунктів у Фінляндії. Гойа рішуче відмежувався від ганзейських проектів, але його і Ольденбурга дворянські титули дали назву війні, що невдовзі розпочалася, — “Графська чвара”. У Данії, де становище городян і частини селянства зі скиненням Кристіана II помітно погіршилося, а самі вони вкрай вороже ставилися до феодалного дворянства і католицького духовенства, ця війна набула характеру громадянської.

Воєнні дії відкрилися навесні 1534 р. Майер напав на Гольштайн, у Мальме повстало і обложило замкову фортецю бюргерство, граф Ольденбург зі своїми кнехтами висадився у Зеландії, а потім захопив Копенгаген. Зунд опинився в руках ганзейців. Розмір мита з суден, які прямували через протоку, почав встановлювати Любек; він же стягував його на своєму флагманському кораблі ¹³.

Тріумф Любека і Вулленвевера, що надихнув місто на перемогу, був повним, але, як невдовзі з’ясувалося, досить ефемерним і конче короточасним. Перед загрозою, яку являв собою через своє стрімке зміцнення Любек, відкинули колишні непорозуміння і увійшли в тісний контакт Густав Ваза і герцог Кристіан: Швеція і Данія, в роз’єднаності яких Вулленвевер вбачав запоруку свого успіху, піднялися проти Любека суцільним фронтом ¹⁴.

19 серпня 1534 р. шлезвіг-гольштайнського герцога було короновано під іменем Кристіана III. Його військо завдало раптового удару по любекському порту Травемюнде і відрізало Любеку вихід до моря. Намагаючись виправити ситуацію, Вулленвевер спробував знайти союзників в особі курфюрста Саксонського і герцога Мекленбурзького. Він сподівався привабити їх щедрими обіцянками, в тому числі і можливістю дістати королівську корону, але всі намагання були марними. Залишалося розраховувати лише на підтримку небагатьох ганзейських міст. Вісмар і Росток надали військову, а Гамбург і Люнебург — тільки фінансову допомогу ¹⁵. У такому масштабному конфлікті вона навряд чи могла бути ефективною.

Воєнне становище Любека продовжувало погіршуватися, що призвело до зростання податків і викликало невдоволення городян політикою Вулленвевера. Проти нього склалася широка внутрішня опозиція. Її настроями дуже вміло скористалася патриціанська частина магістрату, яка прагнула повернути колишні порядки. Було відновлено дію принципу кооптації ратманів. Неухильно обмежувалася сфера діяльності бюргерських комітетів і зрештою вони були ліквідовані. Прибічники Вулленвевера почали залишати його. Ще недавно весільний народний вождь все більше втрачав під собою ґрунт.

Становище Вулленвевера стало особливо критичним після серії воєнно-політичних невдач Любека. Рахунок їм відкрив підписаний у листопаді 1534 р. в Стокельсдорфі мирний договір щодо врегулювання гольштайнського питання. Поза межами цієї локальної угоди залишилася головна проблема — ганзейсько-датсько-шведські відносини, але навіть за таких обставин Любек був змушений піти на ряд істотних поступок і компромісів ¹⁶. Його неспроможність вести війну одночасно проти Шлезвіг-Гольштайну, Данії, Швеції і Нідерландів виявилася з повною очевидністю.

У червні 1535 р. армія Кристофа Ольденбурга зазнала нищівної поразки на Фюні, а біля Свендберга з’єднаний флот Данії, Швеції і Пруссії вщент розбив любекську флотилію. Наприкінці літа майже всю датську територію було очищено від любекського війська. Ціною великих зусиль йому вдалося утримувати лише декілька міст, у тому числі Копенгаген і

Мальме. Неминуча поразка Любека залишалась лише питанням часу і ні у кого не викликала сумнівів.

Нестабільність внутрішньоміської ситуації і критичний стан зовнішньополітичних справ голови Ганзи викликали серйозну стурбованість в інших її містах: адже від наслідків війни залежала подальша доля всієї конфедерації. В серпні 1535 р. зібрався ганзейський з'їзд, який висунув перед Любеком вимогу офіційно припинити війну. Водночас було видано імператорське розпорядження, котрим Карл V наказував любекцям відновити законну владу, погрожуючи оголосити місто поза законом. Під таким могутнім тиском 26 серпня 1535 р. Вулленвевер та його прибічники були змушені вийти зі складу магістрату. Вигнані раніше ратмани знову повернулися на свої місця. Патриціансько-олігархічний режим було реставровано і він святкував повну перемогу¹⁷.

Вулленвевер невдовзі залишив Любек, але був заарештований на території Бременського єпископства. Його привезли до двора герцога Брауншвейзького і піддали жорстоким тортурам, після чого звинуватили у намірі встановити у Любеку панування анабаптистів на зразок Мюнстерської комуни. Цього вистачило для винесення смертного вироку недавньому кумиру натовпу, що залишив на стінах своєї в'язниці написані вугіллям слова: "Ніколи не був ні злодієм, ні зрадником, ні перехрещенцем. Ніколи не був і не буду"¹⁸. 22 вересня Вулленвеверові було відрубано голову, його тіло четвертували і колесували.

Так закінчила свій життєвий шлях людина, котра за будь-яку ціну намагалася відродити колишню велич та могутність Любека і Ганзи. Задля досягнення цієї мети Вулленвевер пустив у хід величезний арсенал різних засобів: від дипломатичних переговорів і військових баталій до витонченої демагогії, відкритого диктату і безсоромних авантур. Однак за умов, коли на півночі Європи вже виразно позначилися риси нової епохи як у розстановці і характері політичних сил, так і в торгово-економічному балансі, прагнення Вулленвевера за допомогою феодальної системи привілеїв повернути Ганзі неподільне панування на Балтиці не могло увінчатися успіхом. Консерватизм Ганзи, її внутрішня роз'єднаність і методи, за допомогою яких вона в середині XVI ст. вела боротьбу проти країн, де успішно зміцнювалась центральна влада, неминуче прирekli її на поразку.

В січні 1536 р. було підписано Шпейерський мирний договір¹⁹. Він не тільки поставив останню крапку у двадцятирічній боротьбі Кристіана III і Карла V за успадкування датської корони, але, відкривши Зунд перед Нідерландами, сповістив початок нової ери в розвитку європейської торгівлі. Довгий час слабкість скандинавських держав і володіння Зундом, які дали змогу Ганзі перетворити Балтику на "mare clausum" ("закрите море"), слугували запорукою її процвітання. З розпадом унії на історичну арену вийшли самостійні держави, міцні централізаторським курсом своїх королів. Ярмо ганзейської монополії в північних країнах було скинуто.

В кінцевому підсумку битва за торгове переважання у Північному і Балтійському морях закінчилася безперечною перемогою голландців. Взяло гору виголошене ними гасло "mare liberum" — "свободи морів". Воно уособлювало дух нового часу, безжально знехтувало середньовічний принцип ганзейської привілейованої торгівлі.

"Графська чвара" була значним, проте далеко не завершальним епізодом у боротьбі за "Dominium maris Baltici" — "переважання на Балтиці". Перемога Кристіана III визволила Данію від засилля ганзейських купців, вивела її з стану перманентного внутрішнього розколу, розчистила шлях для подальшого утвердження абсолютизму. Данія перетворилася на най-

могутнішу балтійську державу, яка володіла Зундом і тому повністю контролювала вхід у море. З наявністю цієї нової реалії змушені були змиритися Німеччина, Англія, а потім і Нідерланди. Одна лише Швеція відмовилася визнати за датчанами право на стягування з неї зундського мита, що призвело до Семилітньої війни (1563—1570). Після її закінчення ворогуючі сторони поділили сфери впливу: Данія отримала право на торгівлю з Нарвою, а Швеція — з Ревелем. Крім того, шведське купецтво було звільнено від сплати зундського мита, але цей привілей вже не міг похитнути позицій Данії як країни, що володіла ключами від Балтики ²⁰.

Докорінні зміни політико-економічного характеру відбулися у балтійському регіоні після закінчення Лівонської війни (1558—1583). Хоча Росія, яка прагнула здобути вихід до моря, так і не змогла прорватися до Балтики, кінець війни ознаменувався утворенням Речі Посполитої і поділом між нею, Швецією і Данією лівонських територій.

Зміни такого глобального характеру, які мали наслідком утворення нових держав і нову розстановку сил на політичній арені, зрозуміло, не могли не торкнутися Ганзи. Молоді держави, стрижнем розвитку яких стала міцна центральна влада, були насамперед зацікавлені у розвитку власної торгівлі і підтримували вітчизняне купецтво. Ганза, посередництво якої дозволяло їй віками панувати у балтійсько-північноморській торгівлі, все помітніше схилялася до занепаду.

Втрату комерційного диктату в балтійсько-північноморському просторі Ганза прагнула хоча б частково компенсувати за рахунок інтенсифікації нетрадиційних і периферійних напрямів своєї торгівлі. Ганзейські купці проторували шлях в Ісландію і далекий Архангельськ. Скориставшись нідерландсько-іспанською війною, ганзейці почали все частіше з’являтися у Середземному морі, постачаючи у Венецію, Ліворно і Геную зерно ²¹.

Пріоритетну роль у нових орієнтирах, особливо з другої половини XVI ст., відігравав так званий “іспанський шлях” — торгівля з Іспанією, Португалією і Голландією. Асортимент товарів, які Ганза постачала на ринки цих країн, складався переважно із зерна, риби, пива та інших продуктів харчування, а також з предметів воєнно-морського призначення — корабельного лісу, прядива, смоли тощо, підвищений попит на які пояснювався бурхливим будівництвом іспанського флоту. У зворотному напрямку ганзейські судна везли сіль, вина, оливкову олію, південні фрукти і різні колоніальні товари, переважно прянощі ²².

Безперечно, у критичний для себе момент ганзейське купецтво, різко переорієнтувавши товаропотоки, у черговий раз явило світу дійсно ділову хватку і комерційну заповзятливість. Однак прагматичні ганзейці навряд чи могли плекати ілюзії щодо дійсного стану справ і не розуміти, що об’єднання реально загрожує економічна катастрофа. Вони намагалися знайти вихід з існуючої ситуації, але робили це за допомогою звичних і безнадійно застарілих методів. Ганзетаги розробили цілий комплекс заходів, покликаних стабілізувати становище конфедерації, насамперед зміцнити позиції її зарубіжних факторій. У 1554—1584 рр. у практику були введені нові торгові статuti, що найдетальнішим чином регламентували діяльність Лондонської, Антверпенської і Бергенської контор. Хоча характер кожного з них визначався специфікою місцевих умов, у головному вони сходилися: під загрозою суворих покарань, аж до виключення з об’єднання, ганзейським купцям заборонялося заводити компаньйонів-неганзейців, створювати один одному конкуренцію, торгувати і навіть селитися поза межами факторій. Для надання матеріальної підтримки конторам вводилося нове мито, яке стягувалося з кожного корабля, що прибував до факторії, відповідно до

вартості його вантажу²³. Проте у другій половині XVI ст., коли у торгову практику активно впроваджувався принцип вільної конкуренції, подібна тактика виглядала приреченим на невдачу анахронізмом.

Винахідливі ганзейці, в яких жага до наживи пересилиювала страх перед репресіями, всіляк намагалися уникнути обмежень, що вже віджили свій вік. В Антверпені, визнаному центрі європейської торгівлі, де панували закони вільного ринку, найбільш енергійна частина купецтва стала в опозицію до статуту 1572 р. і заснувала декілька торгових філій поза межами факторії. Жалюгідними, через його бойкотування, виявилися і надходження від нового податку. Антверпенська контора досить скоро опинилася у стані важкої фінансової кризи. Після вчиненого іспанськими солдатами пограбування Антверпена у 1576 р. центр нідерландської торгівлі перемістився до Амстердама, який стрімко піднісся. Інтерес основної маси ганзейців до антверпенської контори різко впав²⁴. Спроба зміцнити її становище повністю провалилася.

Не кращим чином йшли справи і в Англії, де розвиток капіталізму ознаменувався не тільки небаченим піднесенням суконної промисловості, але й перетворенням на досить впливову силу місцевого купецтва. Ідучи назустріч побажанням купців-авантюристів збільшити свої прибутки через усунення ганзейських суперників і розширення власної торгівлі, Едуард VI скасував у 1553 р. на території своєї держави всі ганзейські привілеї. З вступом на престол Марії Тюдор Ганзі вдалося повернути втрачені позиції, але ненадовго. Короткочасну реставрацію конкурентів купці-авантюристи зуміли дуже успішно використати для активного впровадження в свідомість англійського суспільства переконання про “величезну шкоду”, яку ганзейці завдавали Англії. Побойуючись народного невдоволення, англійська корона різко змінила курс. У 1554 р. королева видала наказ, спрямований на захист інтересів вітчизняного купецтва, що призвело до скасування ганзейських привілеїв.

Ганзетаг 1557 р. відреагував на заходи англійського уряду оголошенням заборони на англійську торгівлю в ганзейських містах і бойкотом англійських товарів. У 1560 р. королева Єлизавета спробувала нормалізувати ситуацію, але на умовах рівноправного англо-німецького партнерства. Ганза заявила про цю пропозицію як неприйнятну для себе і категорично її відхилила. Непоступливість і відсутність гнучкості, які продемонструвала Ганза, викликали адекватні заходи англійського уряду. В 1587 р. він заборонив ганзейцям вільно торгувати в Лондоні, у відповідь на що Ганза негайно оголосила Англії торговий бойкот. Англо-ганзейський конфлікт вступив у свою фінальну стадію, коли з обох боків були задіяні всі сили і засоби. Ганза заручилася підтримкою імператора Рудольфа II, котрий у 1582 і 1594 рр. адресував англійському уряду два мандати на заборону в межах його володінь англійської торгівлі і про випровадження з них англійського купецтва. За три місяці англійських купців видворили з Німеччини, а їх товари конфіскували. У відповідь у 1598 р. була повністю заборонена торгова діяльність ганзейського купецтва на території Англії. Ганзейська контора — Сталевий двір у Лондоні — припинила свою діяльність, а самих ганзейців було вислано з країни. Дія наказу не поширювалася лише на міста, підвладні польській короні²⁵. Наслідки такої політики не забарилися виявитися: у 1601 р. у лондонську гавань зайшли 714 кораблів, у тому числі 340 — нідерландських, 207 — англійських і лише 40 — німецьких²⁶.

Удар, якого завдала Ганзі королева Єлизавета, мав дуже сумні наслідки: англо-ганзейська торгівля фактично завмерла. Від цього, зрозуміло,

страждали обидві сторони, і не дивно, що перші спроби відновити колишні контакти з’явилися досить швидко. У 1611 р. Гамбург, який і раніше не поривав повністю зі своїми англійськими контрагентами, оголосив про офіційне поновлення з ними комерційних зв’язків. Рішуче відмежувавшись від звичних методів опори на привілеї, він здійснював щодо англійців і голландців політику відкритих дверей, а також різко активізував товарообмін з південнонімецьким, італійським, португальським і французьким купецтвом. Транзит зерна, експорт місцевого пива, широкий ввіз англійських сукон, португальської солі, шведської, богемської і гарцської міді швидко перетворили Гамбург на імперський порт першорядного значення. Прихильність до принципів вільної конкуренції допомогла Гамбургу порівняно безболісно пережити загальноганзейську кризу і надала додаткового імпульсу його подальшому економічному розквіту²⁷.

Краху зазнала також спроба Ганзи стабілізувати за допомогою заборонних заходів становище Німецького моста у Бергені. Ембарго Любека на торгівлю поза межами факторії одразу ж, з моменту його введення, ігнорувалося самими ж ганзейцями, найбільш далекоглядна частина яких не бажала підпорядковуватися безнадійно застарілим ганзейським постановам і віддавала перевагу законам вільного ринку. Протоколи ганзетагів буквально пістрявють повідомленнями про нескінченні порушення нового бергенського статуту. Їх численність — яскраве свідчення втрати Ганзою її колишнього впливу. Ділові інтереси окремих купців вже не вміщалися в прокрустове ложе феодальної в своїй основі системи ганзейських привілеїв. Саме зміни у характері торгівлі значно більшою мірою, ніж економічний і політичний тиск ззовні, зумовили згасання, а згодом і повне припинення діяльності ганзейських контор, які так довго були наріжним каменем ганзейської торгової системи.

Паралельно із спробами активізувати діяльність зарубіжних контор Ганза здійснила низку структурних перетворень, покликаних зміцнити об’єднання зсередини. У 1554 р., замість скасованого поділу на третини, були засновані чотири підрозділи: кельнське, любекське, пруське і саксонське, або точніше — нижньосаксонське, які відповідно очолювались Кельном, Любеком, Данцигом і Брауншвейгом. Як і раніше, функції управління загальноганзейськими справами покладалися на Любек. Створювалася спільна каса, куди від усіх членів об’єднання надходили щорічні фіксовані внески.

У 1557 р. 63 ганзейських міста уклали колективний договір, підписанням якого була засвідчена трансформація Ганзи в об’єднання конфедеративного типу. Втім, головні цілі залишалися незмінними: спільними зусиллями забезпечувати безпеку морських і сухопутних торгових шляхів, рівномірно розподіляти між членами об’єднання союзницькі обов’язки і фінансові витрати, подавати взаємодопомогу при сутичках з територіальними володарями, об’єднувати зусилля для спільних воєнних дій у міжнародних конфліктах і при придушенні внутрішньоміських заворушень і повстань²⁸.

Намагання пристосуватися до мінливих реалій і модернізувати Ганзу зсередини виявилось і в заснуванні посади ганзейського синдика, зобов’язаного координувати і спрямовувати всю політико-економічну діяльність складного ганзейського організму в перервах між ганзетагами. Першим синдиком у 1556 р. став доктор права з Кельна Генріх Зудерман, за яким його посада закріплювалася довічно. Людина компетентна, Зудерман мав солідний досвід дипломатичної служби, здобув заслужений авторитет і був безумовним патріотом Ганзи, однак запропоновані ним для її оздоровлення заходи не виходили за межі традиційного захисту привілеїв і забезпе-

чення безперебійного функціонування зарубіжних контор²⁹. У другій половині XVI ст. подібна тактика була неминуче приречена на провал. Увійти у вільний ринок, змінивши лише форми діяльності, але не її зміст і сутність, виявилося неможливим.

У часі ганзейська криза збіглася з добою Великих географічних відкриттів. Їхні згубні для Ганзи наслідки виразно виявилися вже у другій половині XVI ст., коли основні шляхи міжнародної торгівлі перемістилися до узбережжя Атлантики і стрімко зросли її нові вузлові центри — Ліссабон, Севілья, Амстердам. Німецькі і північноіталійські міста, через які ще недавно простягалися магістральні лінії європейської торгівлі, опинилися на другому плані, де їх чекала доля комерційної периферії.

¹ Ф о р с т е н Г. В. Борьба из-за господства на Балтийском море в XV—XVI столетиях. — СПб., 1884.

² W e i t z G. L7beck unter J7rgen Wullenwever und das europ>ische Politik. — Berlin, 1856. — Bd. 1.

³ K o r e l l G. J7rgen Wullenwever / Sein sozial-politischer Wirken in L7beck und der Kampf mit den erstarkenden M>chten Nordeuropas. — Weimar, 1980.

⁴ В о з г р и н В. Е. Генезис датского феодализма // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе VI—XVII вв. — Л., 1990. — С. 135—140.

⁵ W e i t z G. L7beck... — Bd. 1. — S. 22—24, 27—29, 255—259.

⁶ K o r e l l G. J7rgen Wullenwever. — S. 28—33.

⁷ W e i t z G. L7beck... — S. 170—173, 179, 353—355.

⁸ K o r e l l G. J7rgen Wullenwever. — S. 39—116.

⁹ W e i t z G. L7beck... — Bd. 1. — S. 189—196.

¹⁰ Ф о р с т е н Г. В. Борьба из-за господства... — С. 459.

¹¹ W e i t z G. L7beck... — Bd. 2. — S. 243, 394—400.

¹² Ibid. — S. 24; Ф о р с т е н Г. В. Указ. соч. — С. 473.

¹³ W e i t z G. L7beck... — Bd. 2. — S. 325—326.

¹⁴ F i n d e i s e n J.-P. Das Ringen um die Ostseeherrschaft. — Berlin, 1992. — S. 37.

¹⁵ W e i t z G. L7beck... — Bd. 2. — S. 129—140.

¹⁶ Ibid. — S. 140—141.

¹⁷ Ibid. — Bd. 3. — S. 107—114.

¹⁸ Ibid. — S. 229.

¹⁹ Ibid. — S. 161, 225.

²⁰ F i n d e i s e n J.-P. Das Ringen... — S. 70—74; В о з г р и н В. Е. Указ. соч. — С. 164—165.

²¹ G e i g e r L. Beziehungen L7becks und Stralsund zu Venedig // HGBII. — Leipzig, 1879. — S. 83—84; S i m o n s f e l d H. Der Fondaco dei Tedeschi in Venedig und die Deutsch-Venezianischen Handelsbeziehungen. — Aalen, 1968; Z o e l l n e r K.-F. Seehandel und Handelspolitik der Hanse in der Zeit ihres Niederhangs // Jwg. — Berlin, 1970. — N 33. — S. 221—238.

²² Z o e l l n e r K.-P. Hansische Konf]deration in der zweiten H>lft des 16. Jhs // WZG. — Greifswald, 1969. — N 3—4. — S. 157—162.

²³ S i m s o n P. Die Organisation der Hanse in ihrem letzten Jahrhundert // HGBII. — Leipzig, 1907. — N 13. — S. 206—243.

²⁴ Z o e l l n e r K.-P. Von Strelasund zum Oslofjord. — Weimar, 1974. — S. 26—72.

²⁵ J e a n k s S. England, die Hanse und Preussen: Handel und Diplomatie. 1337—1774. — K]ln — Graz, 1992; W i e g a n d J. Die Merchant Adventures Company auf dem Kontinent zur Zeit der Tudors und Stuarts. — Kiel, 1972.

²⁶ K u l i s c h e r J. Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und Neuzeit. — Bd. 2. — Berlin, 1954. — S. 217—218.

²⁷ K o l l e n b e n z H. Unternehmerr>fte im Hamburger Portugal- und Spanienhandel 1590—1622. — Hamburg, 1954.

²⁸ Z o e l l n e r K.-P. Hansische Konf]deration... — S. 157—162; Z o e l l n e r K.-P. Zur Stellung der Hansekontore in der zweiten H>lft des 16. Jhs. // Neue Hansische Studien. — Berlin, 1970; Z o e l l n e r K.-P. Vom Stralesund... — S. 26—72.

²⁹ F r i e d l a n d K. Der Plan des Dr. Heinrich Suderman zur Wiederherstellung der Hanse // Jahrbuch des K]lnischen Geschichtsvereins. — K]ln, 1956. — 1957. — N 31—32. — S. 84—88.

3 досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

О. С. СТРИЖАК (Київ)

ДО ЕТНОГЕНЕЗУ ТА ЕТНОМОВНОЇ ІСТОРІЇ КУБАНЦІВ-ЧОРНОМОРЦІВ*

Іванівський; на Запоріжжі: 1699 р. куреня Ивановского, 1755 р. Иванивский (!); 1759 р. — аго (454 козаки!), 1770 р. Иванѣвскаго. На Кубані: 1792 р. Ивановский, успадкований ст. Ивановской. Виникнення першого куреня пов'язували з Іваном Сіверним, запорозьким ватажком 1576—1578 рр., та Іваном Сірком; вагалися між подільсько-волинськими селами Івань й Іваня (1566, 1570 та інші роки), що малопереконливо. Цей онім може походити як від Іванів — сила з такою назвою є на Вл, Івано-Франківщині (ІФ), Вн і Др, так і від Іванівка, яких багато в 21 області УРСР 1946 р. (без Криму), якщо він не від імені Іван з гетьманського середовища (див. Батуринський). Перейменування середини 40-х років ХХ ст. показують, що в Західній Україні ойконімів на Іван- вже не було: всі вони після польської окупації подаються із початковим Ян-. Цей ареал частково проник і в Кам'янець-Подільську (КП), Закарпатську (Зк), Вн, Жт, Кв, Кр, Пл, См, Одеську (Од), Хрс, Ворошиловградську (Вр) та Сталінську (Ст) області. Форм на Ян(ів)- не знають лиш Запоріжжя, Хрк, Дніпропетровщина (Дн), Миколаївщина (Мк), Ізмаїльщина (Із) і Північна Буковина (Чрн). З кількадесяти Іванівок курінний на етимон можуть претендувати лиш чернігівські, добре вписані в козацько-курінський контекст. На Тамані (?) Іванівський курінь був біля Сухого лиману, де нині ст. Ивановская, звідки Новоивановская на північно-східній межі “1-ї” Чорноморії з Дінщиною. Ряд козаків цього куреня брав участь у русі “персіян” проти старшини кінця ХVIII ст.⁴⁵

Іркліївський; на Запоріжжі: 1688 р. козак Федоръ Ирклевский (від російсько-канцелярського * Ірклей < тюркський * Irkli), 1691 р. Василь Цабилля Ірклієвський (від * Ірклієв), 1699 р. куреня Ирклевского, 1750 р. -аго; 1758 р. тут служив Грицько Гузь з “полку Переяславського сотне Иркилевской” (послідовна заміна l > e); 1759 р. Ирклевскаго (50 козаків), 1765 р. -ивский // -иевский; містився навпроти “татарського поселення Іргакла”. У Задунайській Січі “за паланкою былъ джирліивський курінь, потомъ рикліивський”. На Кубані йому відповідає ст. Иркилевская. В основі назва заснованого 1608 р. с. Іркліїв Чрк або р. Ірклій, лівої притоки Дніпра; 1622 р. тут жило 400 чол. “непослушних” (козаків), 1638 р. село спалили поляки, (тому!) 1649 р. формуються 3 сотні — Арклийская, Орклеевская й Орклиевская Кропивенського полку, а Денись Иркилевский служить у Гадяцькій сотні; пор. ще р. Ірклієць басейну Тясмина. У джерелах XVI—XVII ст. тюркізми цієї групи виступають як Арклий, Арклей, Арклій, Артлей, Орклей, Вирклій, Ирклій, Ірклей з посесивною (!) суфіксацією й без неї; в основі тюркське * irkli “звивистий”;⁴⁶ пор. (i)ip(k)- “меандри ріки”⁴⁷. На Чрк існує й народноетимологічне в'язання руроніма з грецьким іменем *Іраклій (з редукцією ненаголошеного а) царського походження; пор. у цьому ж регіоні південізми (за О. Соболевським): Корсунь

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. — 2001. — № 1.

(< Херсон (есос), Трипілля (< Тріполі), Халеп'я (< Алеппо). На Чорномор'ї іркліівцям випав пай у верхів'ї р. Албаші, “пониклої” на схід від Ханського оз., що майже з'єднувалося з Бейсузьким лиманом Азовського моря; пор. ст. Иркилевская у верхів'ї 1-го Бейсузжа.

Кал(ь)ниболотський; на Запоріжжі: 1678 р. Калниболоцького куреня, 1691 р. козак Романъ Кальнибулоцький (діал. “укавізм”), 1699 р. Кальниболоцького, 1749 р. Калниболотцкій, 1759 р. Калниболотскаго (265 козаків), 1749 р. “на Самарѣ въ Богдановыхъ поблизу куренныхъ Калниболотскихъ”; розмовне Кальніболоцький⁴⁸. У Задунайській Січі цей курінь був “первымъ наліво отъ шинка”, 1811—1812 рр. його кошовим був Самійло Калниболотський, 1772 р. “при курені Калниболотскомъ”. На Чорномор'ї: 1792 р. Калниболоцький (-тскомъ), успадкований ст. Калниболотской біля гирла Тернової в Єю. У XVII ст. в Корсунському полку (Україна) було с. Калниболото (//-а), Кални-Болоты, Калниболотское; інше — над р. Виссю (пор. в XIX ст. х. Калниболоцький на Кременчуччині). За Польщі: Kalnibłoto, Kalnoblota, Kalne-Błota; за Росії (XIX ст.) — містечко Катеринополь на Звенигородщині, 1946 р. Катеринопіль — райцентр Чрк (над р. Калниболотою, допливом Гнилого Тікича). Відомі наївні в'язання його з біблійною (перекладною) термінологією. Входить до наддністрянсько-“бозького” ареалу разом з р. Калюс(ик)ом, лівою притокою Дністра; Кальничкою, правою притокою Собу (басейн Синюхи); Калигіркою // -гуркою (знов “укавізм”!) — лівобічною гілкою В. Висі. Указує на Кальне бол. біля с. Кальниболота, Розсоховатої та ін. На північно-східній Кубанщині цей курінь (гесп., ст.) межував з Дінщиною та “Лінійщиною”, ставши тимчасово після 1794 р. центром Григорівського округу.

Канівський; від назви давньоукраїнського (XI ст.) м. Канєвъ, за Києво-Печерським патериком; а за Лаврентіївським літописом — з 1144 р.; 1154 р. (за Ідрисі) — Кано й “Кінієв” (?); 1163 р., городаы... Торьскыи и Бѣльгородъ... Трьполь... да ... Канєвъ; 1193 р. и приведе Итоглыя и Акоюша к собѣ в Канєвъ. А Боурчевичи... противоу Конєвоу (а>о); 1195 р. просяще... Торцького Треполя Корьсоуны, Богоуславля, Канєва; 1245 р. Кановъ (-ов як прояв монголо-татаризації); 1565 р. Caniovia (латинополо-нізація); XVI ст. Kanіow (треба — ow?); XVI ст. Каніовъ (українськомовна дифтонгізація?); сучасне м. Канів (ікавізм) Чрк. Похідні: 1154 р. Дем'яна Канѣвського; 1552 р. замок Канєвський⁴⁹; 1578 р. угодьє Канєвскіє; 1649 р. полкъ Канєвскій. На Запоріжжі: 1) козаки — 1688 р. Юско Канєвскій і (1691 р.) Андрюшка Канувскій (полісько-надпорізький “укавізм”?; пор. X ст., за К. Багрянородним, “Вульні праг” — південнослов'янська форма як пережиток міграційного чехо-сербо-хорватизму в передачі назви сучасного Вільного порогу); 2) курінь: 1699 р. Канєвського, 1759 р. Канівскаго (550 козаків!), 1769 р. Канівскомъ, 1770 р. Конѣвскимъ. Як січовий залишок — с. Канівка [напроти острова Канівського (// Канєвцовъ), нижче балки Хортицької й поблизу урочища Канівського, де жив козак Канівський] Верхньохортицького району Запорізької області. На Чорномор'ї — 1792 р. курінь Канєвскій, -ивском, Канівской, Канівской (тут і далі акцентуація наша. — О. С.), пізніше його успадкувала ст. Канєвская над р. Чолбас (и). Етимології: 1) від тюрк. кан — “хан” (сидів на переправі через Дніпро), пор. Кановъ “Ханів”; 2) від геноніма (назви роду) Кан, пор. Кана (Сибір); 3) від татар. Кан-єві “дім // місце крові” (на перевозі); 4) від назви птаха каня (> особове ім'я Каня); 5) посесив від слов'янського антропоніма Канъ, пор. польське Kanіow, від *Kanimir⁵⁰; 6) від Канъ < *Каниславъ (М. Ф. Пономаренко, усно). Місто, засноване в другій половині XI ст., — важливий торгово-оборонний пункт, резиденція “підручних” князів Київської землі; за литовських часів — осідок старости, за

козацьких, зокрема козацько-черкаських, — полкове місто; за “Коліївщини” — один з центрів гайдамаччини; пор. у Т. Шевченка: “Горить Корсунь, горить Канів, Чигирин, Черкаси”⁵¹. У північно-західній Кубанщині Канівському куреневі випав пай над р. Куркою. У 1840-х роках це місце великого ярмарку. Сучасна ст. Каневская — райцентр Краснодарського краю РФ — поблизу нижнього “кінця” “пониклої” р. Чолбаси. Тут у 60-ті роки ХХ ст. записано “архалінгвальний” (“давньоруський”!?) безприйменниковий зворот “Миня сушони яблука” (?), фахово пояснюваний, як в анекдоті, заміною “родительного падежа формой дательного”⁵².

Кисляківський; хронологія вживання на Запоріжжі: 1689 р. Кислевского (?); 1699, 1757 рр. Кисляковского; 1759 р. Кисляківскаго (220 козаків); 1770 р. Кислякивсеского (!). На Чорномор’ї: 1792 р. Кисляковский (-омь), Кислякивской, успадкований ст. Кисляковской. Пов’язується з ногайським “сельбищем” Кислик (“Дівоча”), звідки * Кисляківка, перейменована на Воскресенське Запорізької області; пор. ще Кисляківки (“відкуренонімні”?): 1) біля гирла Південного Бугу Мк й 2) згадана 1772 р. на Єлисаветградщині (Кр). Первинним може бути зв’язок з назвою с. Кисляк Вн (Україна). Цей курінь на Кубані було поселено, як і 7 інших, над р. Єєю; пор. ст. Кисляковская й залізнична станція (з реставрованою назвою) Кисляковка між ст. Кушівською й Катеринівською (рос. Екатериновская, нині — Крыловская ?). Назви станцій систематизуються: Деревяновка — від ст. Стародерев’янівської, Мышастовка — Старомишастівської, Джерелиевка — Новоджереліївської і навіть Ведмидівка (тобто -ідівка) — з Медведовской (!). Залізничними українцями завдячуємо голові Чорноморсько-Кубанської “чавунки”, згодом — Кубанської крайової військової Ради М. С. Рябоволові, вбитому денікінцем⁵³. Виникають і називничі ряди типу: курінь Величківський > ст. Старовеличковская > станція Величковка.

Конелівський; на Запоріжжі козаки: Конелувський (1688 р. Андрей, 1691 р. Іванъ Заика); 1787 р. Конелівський Кирило, 1699 р. куреня Конеловского, 1759 р. зимівник “Конеловцев по Самоткани”. На Чорномор’ї: 1792 р. курінь Конеловський (Канеловскомь), Конеливской, успадкований ст. Канеловской. Виводять від маркованої 1546 р. назви р. Канели (з притокою Канелькою, або Гнилою Канелею), правого допливу Гірського Тікича басейну Синюхи у водозборі р. Богу (Південного Бугу); переконливіше, від назви с. Конела на Жашківщині Чрк, відомого з 1629 р.; пор. ще села Конельська Попівка й Конельські Хутори Вн цього ж басейну, а також 1765—1769 рр. х. Канелівський в Іркліївській сотні Переяславського полку Кв. Топоніми на Кан(ел)-// Кон(ел)-//Кон(ол) -// Кон(ал)-І. О. Варченко пояснює на індоіранській основі, є також спроби тлумачення компонента Кан- на алтайській (пор. річки Кан басейну Єнісею, Ангаракан водосток Байкалу), корейській, китайській та іншій основі. Але чи не найкраще сюди вписується відоме італійське прізвище Канелло, похідне від назви рослини канелла (лат. *Canella Sw.*) — “коричник”. Конелівцям 1792 р. на Кубанщині випав межовий басейн р. Єї з сучасною Ростовською областю та її південноросійським аканням (звідси ст. Канеловская) в ненаголошеній позиції, хоч ще в кінці ХІХ ст. вона у відомому енциклопедичному словнику виступає як Конеловская⁵⁴. Нечікувано склалося ім’я станції Конелов (південніше ст. Кушівської) без “акання” й суфіксу -ськ-, зате з неаргументованою фіналлю -ов-, що передбачає псевдоетимон * Конел-. Серед нащадків “куреноніма” є й Коніловський⁵⁵: він замикає ряд: італійське Kanell-> укр. Конел-> рос. Канел- // укр. Коніл-.

Коренівський; курінь на Запоріжжі: 1667 р. Кореновского, 1699 р. Кореневского, 1755 р. Коренивскій (!), 1757 р. Куреневского, 1759 р. Коренівскаго, 1761 р. Куреновскаго, 1770 р. Коренѣвскому. На Чорноморії: 1792 р. Корніевскій (деформація), Кореновскомъ, успадкований ст. Кореновской. Вважаючи основним варіант Куренівський, хибно пов'язували його з назвою с. Куріньки (?); пор. закономірна звідси й маркована 1649 р. сотня Курінская Пл. Виходячи з форми Коренівський, перевагу надаємо реальному етимоні Коренівка Жт й См, або Коренів См. Обстоювати дотичність київської Куренівки до назви цього куреня (в 2-му варіанті) теоретично можна, але... бракує аргументів. На Чорноморії коренівцям випав пай над р. Великий Бейсуг; пор. сучасне м. Кореновск над її лівобічним Бейсужком. За словами місцевого попа (1850-ті роки), внутрішнє життя коренівців гинуло “під гнітом вікових забобонів”⁵⁶, і раптом... рада х. Козачо-Мальованого на Коренівщині в 20-ті роки міняє російську вівіску на українську⁵⁷.

Корсунський; 1699 р. куреня Корсунського; 1759 р. -аго (415 козаків), 1767 р. в Кальміуській паланці Вільностей Запорізьких діє рибальський “заводъ” козака “Корсунскаго куреня Демка Кумкана”, 1771 р. на Корсунскомъ. На Чорноморії: 1792 р. Корсунскій, успадкований 1794 р. ст. Старокорсунской. “Куренонім” походить від назви середньонадніпрянського м. Корсуна (за Т. Шевченком, “староденного”), слов'яно-тюркського варіанта давньогрецького, занесеного з Криму (з-під сучасного Севастополя) найменування м. Херсон(есос)а (семантично “півострів”), відвіданого, за церковною легендою, в I ст. н. е. апостолом Андрієм Первозванним, звідки він відійшов на Київ, Новгород, Рим. Один із двох Корсунів згадується в “Слові о полку Ігоревім”⁵⁸. З 1944 р. надніпрянський Корсунь перейменовано на Корсунь-Шевченківський Чрк; за княжих часів це — місто-фортеця, за козацьких — полковий центр; 1648 р. — місце розгрому поляків Б. Хмельницьким. Після висадки на Тамані 1792 р. Корсунський курінь осів над Кубанню, де пізніше виявили меотське городище IV ст. н. е.⁵⁹ і виросла ст. Старокорсунська (місце створення 1921 р. першого на Кубані об'єднання українських письменників та видання часопису “Зоря”⁶⁰, а над Бейсужком — ст. Новокорсунська, компонент ареалу ойконімів на Ново-, що простягся на схід обабіч межі з “лінійцями”, охопивши ст. Новобейсужскую, Новомалоросійскую (пор. залізничну станцію Малоросійскую — вказівку на українське дозаселення території лінійно-дінських козаків на ділянці Кропоткін — Тихорецьк), Новодонецкую (пор. м. Донецьк, Україна), Новорождественскую, Новопокровскую (пор. Покровська церква в Запорозькій Січі), а також Новолеушковскую, Новоивановскую, Новопашковскую та ін. з її чорноморського боку.

Крилівський; на Запоріжжі (козаки): 1688 р. Филиппъ Криловскій, 1691 р. Иванъ Малій Крилувскій; 1699, 1772 рр. куреня Криловского; 1751 р. отаман Крыловскій; 1755, 1770 рр. Крылевскій; 1759 р. Крилѣвскаго (480 осіб); пор. х. Крилівський Верхньохортицького району, с. Крилівку, осаджену запорожцями й дозаселену сербами, на Криворіжжі. У Задунайській Січі “Крилівський курінь” “крайнимъ отъ церкви былъ”. На Чорноморії: 1792—1842 рр. курінь Крилевскій (Крыловскомъ) успадковано ст. Крыловской. Утворено за допомогою суфікса -ськ- від назви Крилова, чи то “сільця”, згаданого 1577 р. в околиці Межиріччя Рв, чи то 1625 р. міста на Кр (ймовіріше: тут 1636—1637 рр. перебувала козацька “армата” перед відходом на Запоріжжя) в обох випадках — посесива, похідного від прізвиська *Крило (пор. 1670 р. оз. Крилове на нижньому Надсуллі). Цей

курінь на Кубанщині містився над р. Тихесенькою, розвиваючись (?) комплексно: спочатку Крыловскую, ст. й станцію “розіменовують”, назвавши ст. з ідейних міркувань Октябрьской, а через “надцять” років, в епоху “віднайменувань”, розмішену над р. Єєю ст. Екатериновскую — Крыловской (?).

Кушівський; на Запоріжжі козаки: 1699 р. куреня Кушовского; 1748 р. -евскаго, вь -омъ; 1755 р. -овскій, 1759 р. -ўвскаго (268 чол.); 1772 р. Кушевскій Кириль — піп с. Данилівки Старокодацького відомства. Курінь дав похідно-ретроспективні: села Кушівку в Царичанськ. Дн, Великотокмацькому й Новомиколаївському районах Запорізької обл. Етимологічно його назва може походити як від апелятива (за Яворницьким, запорожці “жили... по степахъ кущами, вь землянкахъ, або... бурдюгахъ”; за Білецьким-Носенком, куща — “шалашъ изъ зеленыхъ вѣтвей и травы”. На сучасному Запоріжжі такі кущі звуть куренями), так і від власних назв поселень (пор. на Пл Кушівка в Козельщанському, Куші в Новосанджарському, Куст(олові) Куші в Кобеляцькому районах, а також Полтавський курінь на Запоріжжі. Є назви цього кореня на Хрк, Рв, КП тощо). На Чорноморії курінь Кушевській (-омъ) успадковано ст. Кушевской, спочатку над р. Куго-Єєю, а потім над Єєю, де він став “Кушовским”, або Кушовкою (частіше щодо залізничної станції), хоч козаки — кушівські, а жителі — кушівці; пор. укр. куга, або комиш, очерет, саршина, тростина, шалина, вишай та ін., лат. *Phragmites communis* Trin. Кугою, або ситником // осітняком, комишем, карабузою, рогозом, канкою // ганкою, кошільником // -ельником, озерним кошатником і под. звуть ще рослину *Scirpus Lacustris* L. Ростуть обидві “під тихими вербами”, над ріками, озерами, ставками та болотами ⁶¹. Єя — гіпотетично від угро-фінського в значенні “річка”. З 1820 р. курінь був центром Єйського окружного правління. Паспортна національна ідентифікація населення — “руські”, або “козаки”, коли не “іногородні”. На питання одному з кушівців, типовому українцю (освіта 5 класів), “чому він пишеється руський, навіть не володіючи російською мовою?”, він 1946—1950 рр. у Пхеньяні й під Уссурійськом відповідав: “Які ми українці? — Українці живуть в Україні. Ми — хахли!” І все ж очікуваних сіл із назвами типу Хохли, Хохловка, Хохлатчина та ін. на Кушівщині не помітно. Це, мабуть, мікротопонімія переважно “змішаних” теренів поза нею; пор., наприклад, кут Хохловка в Новорождественській “лінійській” ст., де “довго зберігалася” ⁶² втрачена (?) 1933 р. ⁶³ укр. мова. Кут Хохлатчина є в ст. Фастовецькій (від фастовець, мешканець м. Фастова Кв ⁶⁴) на “Лінійщині”.

Левушківський; на Запоріжжі козаки: Василь (1688 р.) Левушковскій, а 1691 р. — Омелко; 1699 р. куреня Левушковского, 1759 р. -аго (200 осіб). На Чорноморії: 1792—1842 рр. курінь Леушковскій (-омъ), Леушківской успадковано слободою, а потім ст. Старолеушковской і, вторинно, — Новолеушковской (над р. Тихесенькою?). Назва “темна”. Можливо, від імені Левушко, зменшеного від * Левух-, -ько, в основі Лев(ко); пор. с. Леухи Вн; первинно * Левухи. На Кубані цей курінь був над р. Чолбасами (також: Чалбаси, Челбас, Челбаш, Чембаш, Чолбас, Чолбаска, Середні Чолбаси та ін.; від ногойського чьол (“пустеля”) та бас//баш — “голова, верхів’я”^{64а}; тут же ст. Новолеушковская, поблизу ст. Украинской, що біля межі Кавказької України з “Лінійщиною”. Господарство козака-леушківця М. Краснощока використовувало, за радянською пропагандою, працю 6 наймитів ⁶⁵.

Менський; на Запоріжжі козаки: 1699 р. куреня Менскова (!?), 1759 р. Минскаго, 1772 р. Минскаго (1 > і). Його назву здебільшого пов’язують з білоруським (номінативно українізованим) м. Мінськом (від назви р. *Міни, як Полоцьк від Полоти, Вітебськ — від Вітьби; пор. ще в Польщі

Мінськ-Мазовецький над р. Мень басейну Вісли, паралель до якої шукають у рейнському Майні, пов'язаному з лат. *main* — “болото”). “Простий” народ Білорусії називає Мінськ Мін(е)ском(ъ; 1-дифтонгічному “ятю”). На Чорноморії курінь 1792—1842 рр. (за місцевими джерелами, Мўнській, орудний відмінок Минскомъ!) успадковано пос., слободою, ст. Старо- (залізнична станція Старомінська-Єйська) й Новоминской (над долиною р. Албаші). Етимологічно пор. с. Мена на Чрг: 1664 р. Мўна (фонетично близька до “Міена”, заснована, за лінгво-археологічними матеріалами, у Х ст. й пов'язана з давньоукраїнським “мўняти” як “місце міжплеменного товарообміну”, вперше згадане 1066 р.; в XI—XIII ст. — торгово-оборонний пункт). Показово, що в Менському районі над р. Меною лежить і с. Величківка (пор. Величківський курінь на Запоріжжі й на Чорноморії), а сама Мена витікає з урочища Посічища, що номінативно перекликається із Січчю; з Менською сотнею межувала Понорницька сотня (пор. Старо- й Нововеличківська ст. над р. Понурою, відомою й на Запоріжжі). Все це може свідчити про тривале збереження поліського елемента на шляху Чрг — Запоріжжя — Кубань. 1926 р. в ст. Старомінській було українізовано 5 шкіл, лікнеп, хату-читальню, а з 1991 р. тут працює товариство “Просвіта”⁶⁶.

Мишастівський; номінативно-динамічно: 1) на Запоріжжі — 1699 р. куреня Мишастовского, 1759 р. -аго (265 козаків); 2) на Чорноморії — 1792—1842 рр. Мышастовській, -омъ, Мишастивской, успадкований ст. Старо- (над Кочетами) й Новомышастовской (вторинно). Назву дотепно пов'язували з татарським ойконімом Мушас (?), звідки за народною етимологією * Мышаст-, що в принципі можливо, правда, не для нашої епохи (пор. і.-с. *и довге > у-ы). Імовірніше, прямо від миша(с)тий (онімна основа Миша(с)т-) “кольору миші”, як називалася ще масть коней (словотвірно пор.: вихрастий, прізвище Кутастих // Китастих, лиман Попеластий // -лястий в с. Горностаївці Хрс, камені Мишат(н)і на Надпоріжжі, нижче Ненаситця, й зрештою, гряда Мишаста, за матеріалами експедиції 1961 р. — поблизу с. Покровського на Нікопольщині, де 1775 р. містилася остання Запорозька Січ. Це поселення на Кубані дістало свій пай в урочищі Сачі. У 60-х роках ХХ ст. тут побував працівник Краснодарського педінституту, записавши в Старомишастовской ст. (відомій знаменитим складом дорогоцінностей майкопської археологічної культури раннього бронзового віку) таку фразу: “Писля работы вси вжэ мы гуляим (? — О. С.), черэз шо вже и нэ нэрвэни”. Записувач додає: “В последнем примере черэз (? — О. С.) заменяет почему”⁶⁷. А тепер спробуйте в цій фразі замінити черэз на почему (-укр. “чому”), а також вжэ — на вже (“вже”) й ви одразу зрозумієте рівень радянсько-краснодарського “українознавства”. За капіталізму козак Мишастівського куреня І. Оліфіренко мав господарство, оцінене в “1613 крб.”⁶⁸. Цікаво, що карбованець (від карбувати) у просторіччі як одне із значень слова “кербель”, у ХІХ ст. вживалося на Кубані (пор. в п'єсі В. Мови-Лиманського “Старе гніздо і молоді птахи”: “ГАЛАБУРДА...” “А скільки ж, — кажу, — наприклад, узяли б ви з мене, щоб від арешту ослобонити? ...” — “Та карбованців, — каже, — з сотню”... “А може, — кажу, — сімдесят кербелів?” — “Та хіба, — каже, — не все однаково, що карбованець, що кербель?”⁶⁹), а паронім карбованці — кербелі як укр. назва рад. грошей побутовав і на Запоріжжі ще перед другою світовою війною.

Незамаївський; пор. в Україні козаки: 1669 р. запорожець Дацко Незамай Кисляківського куреня; без дат: Юрій Незамай, полковий суддя київський і (московський?) “подьячий” Яковъ Незамаєвъ; 1689 р. куреня (на-

зву деформовано вторинно щодо попереднього антропоніма) Незымаевського, 1691 р. Якимъ Незамаювскій, 1699 р. -ого, 1750 р. Незамаивскаго, 1757 р. Незамаевскаго, 1759 р. -аго (350 осіб), 1772 р. Незамиивскому. На Задунайщині: курінь Незамаївський (1827 р.). На Чорноморії: 1792—1842 рр. Незамаевскій (-омъ), -ой, успадкований ст. Незамаевской. Пор. ще хибні: Незамайківський, Єзамшівський (?) та ін. Мовної основи для появи “незамайщини” в Україні не виявлено. На Чорноморії цей курінь був поряд із Дінщиною (басейн ЄТ), де виникли також ст. Незамаевская і х. Незамаевский, а в долині Бейсуга — виселок Незаймановский, закономірно регенерований на укр. основі з рос. діалектичного “Не замай!” (“не чіпай!”), аналога до укр. “Не займай!”, покладеного (без частки не) в основу популярного часів “закозачення” тут і в Україні “займати”, “займанщина” — кубанське “хапатня”. Йосип Шмалько з цього куреня 1797 р. — один з лідерів руху “персіян” 1796—1797 рр.⁷⁰

Пашківський; на Запоріжжі пор. Пашковскій: 1) Лаврентій (1632 р.) — козацький посол на польський сейм; 2) Григорій (1690 р.) — “охотницький полковник” і 3) гетьман (1694 р.; 1696, 1699 рр. куреня Пашковского (1759 р., 306 козаків), що мав землю на Сугаклеї (басейн Інгульця, де й досі є Пашківська круча); 1770 р. -ївському, 1771 р. “въ Пашковскомъ”; а на печаті: “Пчатъ куриня Пашыкісскаго”. Його пов’язували з с. Пашківцями, згаданим 1530 р. “в Межибожчині”, хоч тут закономірно виникає лиш прикметник Пашковецький, а для Пашківського етимологічно — ойконім типу Пашків(ка), — наприклад, ніжинська, відома з XVII ст., Чрг. — похідна від імені Пашко (зменшене від Павло й відоме, як мінімум, з 1425 р.); 1658 р. Пашком (він же Гомон Павло) звався запорізький кошовий; а 1760 р. — козак Павло Пашко. На Чорноморії курінь Пашковскій // Пашкивской, осів 1792 р. над самою Кубанню, де виник (вис.?) Пашковскій, контактний (зі сходу) з Катеринодаром. Сюди властями Краснодару було депортовано Катерининську церкву, надавши їй наприкінці 1950-х років статус “пам’ятки архітектури, яка охороняється державою”, після чого вона й згоріла за ніч “необъяснимым образом”⁷¹. “Не святі роблять горшки, а пашківці!” — кажуть на Кубані. Тут 1919 р. денікінці закололи 4 козаків лише за читання українських книжок⁷². Звідси родом А. Г. Шкура, військовий старшина (підполковник), що на початку революції на Баталпашинщині очолив загін (начальник штабу Слащов). Діставши на Ставропіллі білогвардійський чин генерала, міняє прізвище на Шкуро й стає однією “з найколеритніших постатей хижацької Денікініади”⁷³. Страчений після Другої світової війни за підтримку Гітлера.

Переяславський; на Запоріжжі 1699 р. згадується у формі Переяславського, 1759 р. -аго (119 козаків). На Чорноморії 1792 р. як Переяславскій (-омъ) // -ивской, успадкований ст. Переяславской. Січові варіанти: Переславский // -ясловский і под.; пор. м. Переяслав, за княжих часів — Переяславль (-Русьскими); за Польщі — Perejasławle, Perasław, Pereasław, Preasław, Peresław та ін.; рівнобіжно укр. процес: Переяславъ > -овъ > -ів (ив). Урбанонім утворено, за літописною легендою 993 р., коли тут “мужь Володимерь... удави печенѹжина... Володимер же рад був, заложи город на бродѹ томъ, и нарече город Переславль, зане перея славу отрок ть”. Фактично ж за допомогою посесивного (власницького) суфікса * — j(ь) від імені Пере(я)славъ^{73а} (як “Преславний”), а зрештою, це — “місто (градъ, городъ, замокъ) Преславного”, згадане вперше 907 р. в договорі князя Олега з греками (після Києва й Чернігова), було важливим політико-церковно-економічним центром; в XI—XIII ст. — столицею удільного князівства (досягало Сіверського Дінця). Зруйноване 1239 р. татарами-монголами,

але 1250 р. знову заселене (1320 р. стає відомим князь Олег Переяславський, 1563 р. — Переяславське городище, 1575 р. — Переяславський полк, 1585 р. — Переяславське староство, де жило в 1615—1616 рр. понад 1000 козаків). З XVIII ст. — один із центрів укр. козацтва, пов'язаний з діяльністю Тараса Трясила (“Тарасова ніч”), і Переяславська угода Тараса Федоровича з С. Конецпольським (1630 р.), Т. Орендаренка (1630 р.), П. Павлюка (1637 р.), Я. Острянина (1638 р.), Б. Хмельницького (ганебна Переяславська угода 1654 р.), П. Тетері (1654 р.), Ю. Хмельницького (1659 р.) та ін. У 1648—1781 рр. — центр Переяславського полку. 1943 р. названий Переяславом-Хмельницьким Кв. 1991 р. — місце денонсації угоди 1654 р. Пор. ще с. Переяслівка (< *Переясловка < Переяславка Чрг). На Кубані цей курінь був над р. Сосикою, де нині ст. Переяславська (рос. -ская).

Пластунівський; на Запоріжжі: 1666 р. Пластун — отаман Війська Запорозького, 1691 р. козак Максимъ Пластунувській, 1773 р. Марко Пластунъ — козак Протовчанської паланки Вільностей Запорізьких; 1778 р. Григорій Пластунъ — запорізький осавула ⁷⁴; 1699 р. куреня Пластунівського, 1748 р. -аго, 1759 р. (тут 341 козак), 1770 р. Пластунівського // Пластунівського; пор. хутори Пластунівки на Білолуччині Лг і в Водолазькому районі Хрк, р. Пластунка в районі м. Цюрупинська (колишні Олешки, де була в 1708—1734 рр. запорізька Олешківська Січ), оз. Пластунки поблизу с. Ушкалки Хрс (за матеріалами експедиції 1961 р.); Пластунів байрак навпроти острова Таволжанки Дн; урочище Пластунівщина в м. Богуславі Кв ⁷⁵; Пластунів могили та ряд ін. На Чорномор'ї: 1792 р. курінь Пластунівський (-омъ) над р. 3-я Кочети. Від пластуни — спеціальні піхотні команди розвідувально-спостережно-сторожової служби в укр. козацькому війську XVI—XX ст., зокрема в Кубансько-Чорноморському. В Українській галицькій армії були чоти пластунів та Пластунський курінь; пор. ще назви сіл Пластунівка Вр, Хрк і Пластюки (?) См. У чорноморському Пластунівському курені в січні 1794 р. було одночасно створено першу хату й школу ⁷⁶. Пластунів чи пластунівців спочатку було поселено над Кубанню, а пізніше — північніше, в басейні р. Кочетів, де нині ст. Пластунівская; пор. ще ст. Новопластунівську біля східної межі Кавказької України із землею “лінійських” козаків. Ось як пояснює в середині XIX ст. походження етимона цієї ойконімної групи Я. Г. Кухаренко: “Пластуны стреляли дикого зверя, его тогда в днепровских плавнях было в достатке. Пластунами, говорят (! — О. С.), звались они за то, что уж очень... неугомонные были, все шатались по плавням. Больше приходилось месить им грязь, а не ходить посуху, то есть пластаться, пластом вылеживаться в камышах, вот и прозвались пластунами” ⁷⁷. Так, за історичними джерелами, звали тих, кому доводилося лежати в найскладніших умовах ниць, пластом, вистежуючи ворога чи рятуючись від небезпеки. Особливо вони прославилися під час Кримської війни 1854—1855 рр. У роки Першої світової війни на Кубані було підготовлено 22 батальйони пластунів. Фальшиві пластунські підрозділи існували в складі бутафорського Червоного козацтва, знищеного енкаведистами. У вересні 1943 р. з козаків-кубанців було сформовано 9-ту пластунську стрілецьку Краснодарську дивізію. Чорноморці-пластуни — найпопулярніші на Кубані козаки-піхотинці, репрезентанти “чорновдягненої” напівтаємничої “касти” розвідників, спостережників, сторожовиків, засадчиків (“тих, хто перебував у засаді”), диверсантів, знавців місцевих мов і діалектів (“мови птахів і звірів”) ⁷⁸; вони характеризуються як стрільці, яким немає рівних у світі: обережні, спостережливі, терпеливі, кмітливі, самостійні, товариські, скромні, хоробрі, відважні, героїчні, холонокровні, здатні на ризик, хитрі, мужні, зіркі, ма-

ють гострий слух, виявляють взаємодопомогу, можуть бути побратимами, звикли маскуватися, діють у закладах, на аванпостах, стріляють “на хруст”, мають партизанський характер. “Пластом” (Українським Пластовим Уладом) називається організація укр. молоді для всебічного патріотичного самовиховання, що діє за законом: “Пластун... сумлінний, точний, ощадний, справедливий, увічливий, братерський і доброзичливий, зрівноважений, корисний, слухняний пластунській старшині, пильний, дбає про своє здоров’я, любить красу і дбає про неї, завжди доброї гадки”⁷⁹. Слово, утворене за допомогою суфікса -ун- від загальнослов’янського *plastъ, як бігун, стрибун, пустун; пор. давньоукраїнське “пласть”, укр., рос., білоруське пласт, сербське і хорватське пласт — “стіг сіна”, словенське plást — “шар, стіг сіна”, чеське plast — “медовий сот”, словацьке plast, польське, в. - луж. plást “т.с.”; його зближують із плоский^{79a}; укр. плаский.

Платнірівський; на Запоріжжі: 1699 р. куреня Платнеровского (!), 1730 р. -евській, 1757 р. -аго, 1759 р. Платнировского (300 козаків), зимівник Макара Платниревского над р. Самотканню; фрагістично: “Печать куреня Планѳровского”. У Задунайській Січі називався Платнірівським і містився в кінці січового поселення — “на выѳздѳ...къ Муругію”; там казали: “иди... у... Платнірівський — курінь добрий, зъ насъ паны, зъ насъ и отаманы”. На Чорномор’ї 1792—1842 рр. Платнѳривской // Платнировській, успадкований ст. Платнировской. Етимологічно — “Платнерівський” (не “Платніровський”, “Платнірівський” та ін.). Це єдиний курінь, назва якого веде нас за межі слов’янського світу: пор. німецьке Plattner — “той, хто виготовляє панцири” (звідки: чеське platner, польське XV—XVI ст. platnerz “те саме”), утворене від лат. plata “панцир”⁸⁰. У вихідному апелюванні (загальному слові) компонент -пег у закритому складі на укр. ґрунті дав закономірне -нір-, збережене за аналогією й у похідних. На Кубанщині розмістився над р. Кирпилі на північний схід від Краснодар, Дінської й Пластунівської ст. У 1958—1964 рр. ст. Платнировская обстежувалася мовно-історико-етнографічно на предмет “перехода от социализма к коммунизму”. Висновок: перехід відбувся й тепер усі її мешканці вважаються “русскими”, а “місцевий діалект з українською основою”⁸¹ конає. “Ложку дьогтю” тут перекладено по-українському як “ложку мазуту”, може, вказуючи на поклади нафти⁸². Про нащадків запорізьких ковалів-панцирників чи воїнів-латників, колись закованих, як і західноєвропейські рицарі, у метал, уже в третьому, мінімум, ступені опосередженості, вказує чисто номінативно назва ст. Новоплатнировской (за допомогою складника Ново-, що сигналізує про відселення із слободи Платнірівської // куреня Платнірівського), розміщеної північно-західніше ст. Новопластунівської.

Полтавський; на Запоріжжі: 1686, 1699, 1784 рр. як (родовий відмінок) Полтавского, 1759 р. -аго (250 козаків), 1763 р. -ій; пор. Полтавська гряда біля с. Бабиної Хрс і “дцять” топонімів на Полтав- на планеті. На Чорномор’ї 1792—1842 рр. — однойменні курінь, курінне пос., ст. й залізнична станція басейну Сухої Ангелинки (“куренонім” від назви м. Полтава, обласного центру України, що фіксується з 1430 р. й пов’язується з літописною Лтавою; 1576 р. Полтавский (?) // 1649 р. Пултавский полк, який потім межував з Орільською і Протовчанською паланками: “запорожцы съ полтавцы живутъ совѳтно”; 1797 р. кубанські полтавці з’єдналися з антистаршинським рухом “персіян”, учасників Перського походу 1796—1797 рр.⁸³ 1910 р. козаки ст. Полтавської ухвалюють українізувати початкову школу й учительську семінарію; 1926 р. успішно українізуються, започатковують укр. літературне товариство; 1932 р. — українізують педінс-

титут⁸⁴; 1933 р. повстають, але придушені, виселяються до Сибіру. Назву ст. влада міняє на Красноармейську. 1995 р. перейменування скасовано.

Поповичівський; на Запоріжжі козаки: 1691 р. Хвилунь Поповичувський; 1699 р. -овского, 1755 р. -евскомъ, 1757 р. -евого, 1759 р. -евскаго (349 осіб); на Чорноморії: 1792 р. курінь Поповичевській (-омъ), успадкований однойменною ст. Комплекс лексем пов'язували із с. Поповичі, вагаючись між Луцьким повітом 1577 р. і районом м. Бара 1530 р. Однак такі структури дають здебільшого утворення на -цький, а не -ичівський. Сюди більш підходить с. Поповичів (См, Україна), посесив від патроніма (імені сина, що вказує на батька) попович (/ / Попович) "син попа", як звали втікачів на Січ із духовних семінарій. Козака Поповича оспівано в одній з укр. народних дум. Цьому куреневі на північно-західній Кубанщині випало місце над р. Понурою в урочищі Сачі (кургани племені іранців-сираків IV ст. н. е.). 1800 р. козак цього куреня Іван Кадармага, видаючи себе за Ф. Дикуна, лідера повстанців-"персіян", з'явився на його батьківщині — у Васюринському пос., щоб відновити рух, але був заарештований. 1957 р. "Поповичевское" курінне пос. (з 1842 р. ст. -ивская) змінено на ст. Калининскую⁸⁵.

Рогівський; пор. на Запоріжжі козаки: 1667 р. Иванъ Рогъ, 1671 р. Василь Роговській, 1699 р. куреня Роговского, 1729 р. -ій // -аго, 1759 р. -евскаго (406 осіб) // Рогівській // -імъ, 1761 р. Рогивскаго. Назву куреня пов'язували з іменем козака Рога (назвою його фортечки), а слід із с. Роги, що разом із селами Паланочкою (типове козацьке укріплення), Полковничим (власністю козацького полковника) і Тимошівкою (пор. Тимошівський курінь) належить до Маньківського району Чрк, оточеного Уманщиною (звідки Уманський курінь) із с. Роговою (прикметник Рогівський), Конельською сільрадою на Жашківщині (звідси Конельський курінь), Кальниболітщиною (пор. Кальниболотський курінь). На Чорноморії йому відповідає ст. Роговская на р. Кирпилях. Цей курінь передової надкубанської лінії на початку XIX ст. подається як "Рогивський", доповнюючи список "українізмів", куди входять назви залізничної станції "Медвидівка", ст. "Динская", х. "Кухаренків" тощо.

Сергіївський; на Запоріжжі козаки: 1690 р. Максимъ Сергѣевській, 1691 р. Демко -іевській; 1697 р. куреня -ѣевского, 1699 р. -ієвского, 1759 р. -аго (200 осіб), 1777 р. -ѣевскаго. На Чорноморії 1792 р. курінь Сергіївській // -омъ, успадкований ст. Сергиевской. Назву куреня логічно пов'язували із селами Сергіївками, яких в Україні аж 43, але етимологізація найпотрібнішою (наприклад, Сергіївки, вона ж Сергіїв городок, або Вольне на Самарі) вимагає поглиблення. Привабливими є також однойменні урочища на Богуславщині Кв й села См та Чрг. На Кубанщині Сергіївський курінь зайняв частку басейну р. Кирпилів, де тепер ст. Сергиевская (не "Сергеевская"!), що на схід від Медвидской. 1799 р. його козаки, очолювані Іваном Гуртовим, підтримали рух учасників Перського походу 1796—1797 рр.⁸⁶

Тимошівський; на Запоріжжі: 1699 р. куреня Тимошевского, 1759 р. -овскаго (343 козаки), 1770 р. -ивскаго. Твердять про зв'язок "куреноніма" з іменем Тимоша // Тимофія Хмельниченка, який був на Січі 1647 р., однак назва куреня виникла задовго до того (див. ще Рогівський). На Чорноморії 1792—1842 рр. цей курінь відомий як Тимошевській // -овской (/ / -овскомъ), пізніше успадкований ст. Тимашевской (з 1966 р. "г-д Тимашевск"), де 1819 р. в родині священика народився генерал-майор І. Д. Попко, який 1840 р. закінчив Московську духовну академію, потім 52 роки воював, зокрема в Чорноморії, Севастополі (1853—1856), з турка-

ми (1877—1878) тощо. Знаючи 9 мов, маючи бібліотеку в кілька тисяч томів і працюючи в багатьох архівах Росії, написав працю “Черноморские казаки в их гражданском и военном быту” (СПб., 1858), ряд життєписів чорноморських отаманів та оповідей про козаків⁸⁷.

Титарівський; на Запоріжжі: 1699 р. куреня Ктиторовского, 1731 р. Титоровского, -аровского (330 козаків). На Чорноморії 1792—1842 рр. курінь Титаревскій (-овскомъ) // Татаривской (?!), успадкований ст. Старотитаровской на Тамані (поблизу Темрюка) й Новотитаровской над р. Понурою (район Катеринодара). Онім повчальний у плані можливостей хибного етимологізування. Один дослідник, виходячи лише з останньої кубанської фіксації куреня, пов'язував його з назвою с. Татари, згаданого 1530 й 1542 рр. на Кам'яниччині, що є нонсенсом. Насправді ж цей комплекс зазнав фонетико-семантичних змін (Ктитор-> Титор-> Татар-), які лише частково перекликаються з розвитком грецького апеллатива-прототипа (ктитор — “церковний староста” > титар “т.с.”). На відміну від більшості відтопонімних “куренонімів” ця назва виникла на базі внутрішніх січових резервів. Ні с. Титарівка Лг, ні однойменні “кути” в селах Михалчина Слобода чи Озеряни Чрг не є етимонами аналізованого “куреноніма”. Титарівський курінь міг формуватися навколо титарні — “приміщення, належного титареві”, розміщеної, наприклад, у Задунайській Січі, між Калниболоцьким куренем і паланкою; пор. ще укр. прізвища: Титор, Ктиторенко, Титаренко. У водозборі р. Кубані Титарівський курінь було розміщено поблизу колишніх постів Новогригорівського й Широцького (пор. ст. Новотитаровская — центр однойменного району на північ від Краснодару, де вперше виявлено археологічні пам'ятки протокатакомбної культури, названої новотитарівською)⁸⁸. У цьому ж районі серед мовно-семантичних парадоксів російсько-кавказько-української взаємодії зафіксовано “женате молоко”, спочатку “перегнане через сепаратор”, а потім — “ро з в е д е н е водою”: контамінація “жену, женеш” і рос. “женатый”⁸⁹. У ст. Старотитарівській засвідчено активне вживання прийменникових конструкцій на *по* як із давальним відмінком “под влиянием русской речи” (“Сталы *по* квартиры”), так і власне українські — із знахідним (“Та пишов же ж дась *по* пырижкы”). Обґрунтовуючи ці явища, звертаються часто до свідчень української й російської мов, зокрема її південних і північних наріч, а серед них навіть до новгородських говорів і так званої “давньоруської” мови⁹⁰. Нагадаємо з цього приводу важливу заяву, зроблену в червні 1998 р. академіком В. Л. Яніним: “Исследуя берестяные грамоты, академик Анатолий Андреевич Зализняк определил наиболее характерные особенности новгородского диалекта, роднящие его с западнославянскими языками... Поляки оказываются кривичам, новгородским словенам, вятичам по происхождению родными братьями, а киевские поляне — двоюродными” (“Известия”, № 106 за 11 июня 1998 г.), що в корені підриває псевдонаукову “теорію” про існування “давньоруської” мови, а отже, й єдності трьох “братніх” народів.

Уманський; на Запоріжжі: 1699 р. куреня Уманского, 1759 р. -аго (224 козаки). На Чорноморії: Уманскій (-омъ). Відомі варіанти: Гуманський (пор. прослідок центральноєвропейської, за О. Трубачовим, гідронімії, відомий з 1497 р., — назва р. Ум(анк)и, над якою розкинулося м. Умань // діалектне Гумань — центр Уманського полку 1649 р., а також один із центрів гайдамацького руху XVIII ст. на Черкащині) і (хибний) “Гаманський”. Коло замкнулося: з Північного Кавказу черкеси (> черкаси) прийшли в Україну, відбилися в географічних назвах із компонентом Черкас-, а потім через Запоріжжя повернулися назад. На Кубанщині ку-

рінь осів над Сосикою (з тюркського “Вонюча”), лівою притокою Єї, де 1842 р. він став центром Єйського окружного правління⁹¹. Виникла на його базі ст. Уманська була резиденцією відомого українського поета, прозаїка, вченого й наказного отамана Азовського, а згодом Чорноморського козацького війська генерала Я. Г. Кухаренка. Після 1905 р. тут видавалися книжки українською мовою. 1926 р. ст. успішно українізується⁹²; 1933 р. її населення, як і в Полтавській станиці, повстає, висилається до Сибіру, а сама станиця 1934 р. перейменовується на честь м. Ленінграда. В обох випадках нам бракує будь-якої мовної інформації; пор. ще х. Уманський і станція Уманская поблизу колишньої ст. Ленінградської.

Шкуринський; на Запоріжжі цей курінь 1696 р. виготовляв човничайки (вживаючи шкіру?), 1699 р. Шкуринського, 1759 р. -аго (338 козаків); фрагістично: “Печать Шкуринского куреня”; 1756 р. Шкура — кошовий Війська Запорізького; 1758 р. козак “курень Шкуринскаго Мартынь Шкура”. Назву “в’яжуть” з іменем ногайського пос. Шокура (> Шкура?) або ж, хибно, — з полонізованим ойконімом Скоржинці (пор. давньоукраїнське скоро — “шкіра”), знаним 1593 р. на Брацлавщині. Чимало топонімів (вторинних?) на Шкур- є у Великому Лузі, залитому водами Каховського моря, наприклад, Шкурине (із Шкуринське чи *Шокурине?): 1) оз. біля с. Балабини навпроти острова Великі Кучугури; 2) х. і р. в с. Царицин Кут (Підстепне) поблизу бол. Шкуринки; 3) оз. Шкуриноє в с. Малокатеринівці. На Чорноморії 1792—1842 рр. курінь Шкуринський (-инскомъ) успадковано ст. Шкуринской над р. Єєю. Ареал (лайливого?) прізвища Шкура (> Шкуро; див. Пашківський) може свідчити й про відімнене утворення “куреноніма” за прикметник. моделлю на -инськ-.

Щербинівський; пор. на Запоріжжі козаки (1699 р.) куреня Щербиновського, 1759 р. -аго (319 осіб). Його ім’я пов’язували з прізвищем кошового Щербини; пор. ще села Щербинівки на Дн, Чрк, Днц (в Кальміуській паланці Вільностей Запорізьких), См, Пл, Хрк, Хрс (1803 р. належала Бужькому козацькому війську). На Чорноморії 1792—1842 рр. курінь Щербинівський (-омъ) успадковано ст. Старощербининской (над Єєю, поблизу х. Щербининського), а по відселенню — й НовоЩербининской (над р. Ясень). Над’єйське курінне пос. 1794—1820 рр. було центром Єйського округу⁹³. На базі поселення юрта виникло 3 станиці, з яких Старощербинівська на початку ХІХ ст. межувала з Катеринославщиною, славлячись ярмарками, а у 1932—1933 рр. вимерла з голоду; центр Щербинівського району, куди входили й ст. Щербинівська та НовоЩербинівська. У цьому “трикутнику” проглядає типова 4-складова кубансько-чорноморська ойконімна модель розвитку посткурінних номінативних мікросистем: 1) первинна назва запорізького куреня у формі чоловічого роду (рідше середнього, узгодженого з рос. номенклатурним терміном “куренное селение”); 2) фемінізована, себто узгоджена в граматичному роді зі словами слобода й ст. та ускладнена препонентом Старо-; 3) протиставлена попередній назва відселенського об’єкта з антонімічним означенням Ново- (може узгоджуватися з термінами слобода, ст., виселок, хутір); 4) відгалуження з традиційними іменами без препозитивних означень, як і спрощені (-овський> -овка) назви зал. станцій.

Поділивши Чорноморію на 40 юртів [до 38 традиційних куренів було додано ще 2 нових — 39-й Березанський, звідки ст. Березанская, в пам’ять про перемогу січовиків над турками на острові Березань, на якому нібито й містилася потім остання в Україні дозволена Катериною ІІ й перенесена на Кубань так звана Нова Січ; але пор. у Я. Г. Кухаренка в перекладі з української: “Пришли черноморцы на Кубань. Женатых стали поселять

слободами, а несемейных — кто мастеровой, того в Новую сечь, — по куреням” (примітка: “В 1793 году Кош Черноморский на Кубани поставил крепость, курени, потому и называли все это черноморцы Сечью. Тогда же город Екатеринодар”⁹⁴ закладено, звідси річ, на честь цариці-“дарувальниці”, а 1920 р. перейменовано “красными” на Краснодар — на свою честь); 40-м куренем був Катеринівський (/ст.-а, рос. Екатериновский // -ая), названий на ту саму “честь”; з 1961 р. — ст. Крыловская (?) і закріпивши за ними традиційні курінні назви, січовики створили на Кубанщині своєрідний номінативний комплекс-заповідник, який, розвиваючись за власними внутрішніми законами, увічнив пам’ять про єдину в світі рицарсько-християнсько-демократичну республіку, що стала на захист людських прав і європейської цивілізації. Із 47 районів Краснодарського краю понад дюжина мали, враховуючи й перейменування, назви козацькокурінного походження, які ми так чи інакше намагалися прокоментувати. Ішлося насамперед про райони Брюховецький, Канівський, Коренівський, Полтавський (був тимчасово ще й Красноармійським), Криловський, Кушівський, Новотитарівський, Пластунівський, Поповичівський (з 1957 р. Калінінський), Старомінський, Тимошівський, Уманський (епізодично Ленінградський), Щербинівський, що не охоплюють всієї історії кавказько-козацької України, до складу якої входили ще Єйський, Приморсько-Ахтарський, Слов’янський, Темрюцький, а також “столичний” “Краснодарський” (терен, належний міськраді крайового підпорядкування) і частково — Новопокровський, Павловський, Виселковський (в останніх трьох лише західні станради з назвами “курінного” походження належали до Чорномор’я). Фактично всі 40 колишніх козацьких куренів відбито якщо не в найменуваннях райцентрів, то в назвах станичних чи селищних (“виселкових”) рад. І українська мова в них ще трохи звучить у більш або менш натуральній формі аж до крайцентру включно, хоч і планомірно витісняється російською. Та й самі ойконіми, котрі здавна й постійно перебувають у комунікативно-розпорядчій сфері політико-адміністративних органів, що не користуються мовою корінного населення, дедалі більше піддаються русифікації.

⁴⁵ Очерки истории Кубани с древнейших времен по 1920 г. — С. 194—202.

⁴⁶ Стрижак О. С. Назви річок Полтавщини. — К., 1963. — С. 44.

⁴⁷ Там же. — С. 44—45.

⁴⁸ Сулятицький П. Вказ. праця. — С. 20.

⁴⁹ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. — К., 1985. — С. 66—67.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Грушевський М. С. Вказ. праця. — С. 100.

⁵² Федоренко Н. П. Указ. соч. — С. 263.

⁵³ Очерки истории Кубани с древнейших времен по 1920 г. — С. 502, 530.

⁵⁴ Энциклопедический словарь. — Т. 15а. — С. 947.

⁵⁵ Голобущий В. Вказ. праця. — С. 500.

⁵⁶ Очерки истории Кубани с древнейших времен по 1920 г. — С. 309.

⁵⁷ Билий Д. Вказ. праця. — С. 92.

⁵⁸ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. — С. 70—72.

⁵⁹ Очерки истории Кубани с древнейших времен по 1920 г. — С. 61, 600.

⁶⁰ Билий Д. Вказ. праця. — С. 93.

⁶¹ Мельник М. Українська номенклатура висших рослин. — Львів, 1922. — С. 202, 251.

⁶² Кубанские станицы. Этнические и культурно-бытовые процессы на Кубани. — С. 31.

⁶³ Билий Д. Вказ. праця. — С. 99.

⁶⁴ Кубанские станицы. — С. 37.

^{64a} Гулиева Л. Г. О славянской гидронимии Кубани // Вопросы современного русского языка. — С. 223; Гулиева Л. Г. Славянская адаптация тюркской гидрони-

- мии // Ученые записки: язык и литература. — Баку, 1975. — Сер. XII. — № 2. — С. 16—18.
- ⁶⁵ Очерки истории Кубани с древнейших времен по 1920 г. — С. 192.
- ⁶⁶ Б і л и й Д. Вказ. праця. — С. 92, 114.
- ⁶⁷ Ф е д о р е н к о Н. П. Указ. соч. — С. 260.
- ⁶⁸ Очерки истории Кубани с древнейших времен по 1920 г. — С. 192.
- ⁶⁹ М о в а (Л и м а н с ь к и й В.) Вказ. праця. — С. 313.
- ⁷⁰ Очерки истории Кубани с древнейших времен по 1920 г. — С. 197.
- ⁷¹ Там же. — С. 323—324.
- ⁷² Б і л и й Д. Вказ. праця. — С. 84.
- ⁷³ С у л я т и ц ь к и й П. Вказ. праця. — С. 166.
- ^{73a} Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. — С. 99.
- ⁷⁴ С т р и ж а к О. С. Назви річок Запоріжжя і Херсонщини (Нижньонадніпрянське Лівобережжя). — К., 1967. — С. 66—67.
- ⁷⁵ Там же.
- ⁷⁶ Очерки истории Кубани с древнейших времен по 1920 г. — С. 309.
- ⁷⁷ Курень. — С. 17.
- ⁷⁸ Б і л и й Д. Вказ. праця. — С. 43, 57.
- ⁷⁹ Енциклопедія українознавства. — Львів, 1996. — Т. 6. — С. 2101—2102.
- ^{79a} Ф а с м е р М. Этимологический словарь русского языка. — М., 1971. — Т. 3. — С. 273—274.
- ⁸⁰ B r ũ k n e r A. Słownik etymologiczny języka polskiego. — Warszawa, 1957. — S. 420; M a s h e k V. Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. — Praha, 1957. — S. 372.
- ⁸¹ Кубанские станицы. — С. 29.
- ⁸² Ж а р и к о в а Є. С. З лексично-фразеологічних особливостей кубанських говірок // Праці XII Республіканської діалектологічної наради. — К., 1971. — С. 389.
- ⁸³ Очерки истории Кубани с древнейших времен по 1920 г. — С. 202.
- ⁸⁴ Б і л и й Д. Вказ. праця. — С. 84, 90, 93.
- ⁸⁵ Очерки истории Кубани с древнейших времен по 1920 г. — С. 62, 203—204, 600.
- ⁸⁶ Там же. — С. 201.
- ⁸⁷ Б і л и й Д. Вказ. праця. — С. 64—65.
- ⁸⁸ Очерки истории Кубани с древнейших времен по 1920 г. — С. 39.
- ⁸⁹ І л л я н а К. Ф. Про семантичні зміни в кубанських говірках // Праці XII Республіканської діалектологічної наради. — С. 343.
- ⁹⁰ Ф е д о р е н к о Н. П. Указ. соч. — С. 260—262.
- ⁹¹ Очерки истории Кубани с древнейших времен по 1920 г. — С. 190.
- ⁹² Б і л и й Д. Вказ. праця. — С. 92.
- ⁹³ Очерки истории Кубани с древнейших времен по 1920 г. — С. 188.
- ⁹⁴ Курень. — С. 17.

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

В. Ф. СОЛДАТЕНКО (Київ)

**НАРКОМ МИКОЛА СКРИПНИК
(1919—1927 рр.) ***

Із завершенням громадянської війни перед радянською Україною поставили нелегкі завдання переходу до мирної, відбудовної праці. Виснажений майже сімома роками безперервних військових дій, народ все ж знаходив у собі сили до творення, надихаючись перспективами будівництва нового суспільства.

Для досягнення мети слід було розв'язати безліч щонайрізноманітніших завдань. Досвіду ж запозичити було нівідкіля, більш-менш підготовлених, та й просто — елементарно освічених кадрів бракувало, зовнішньополітична обстановка була вкрай несприятливою. Непростою була й внутрішня ситуація. Зокрема, то тут, то там давали себе знати повстанці, переважно селяни, згуртовані у збройні загони, що за роки громадянської війни й інтервенцій навчилися протидіяти будь-яким владам. Не збирались вони добровільно коритись і радянській владі. “Внутрішній фронт”, точніше, його ліквідація перетворювались на найнагальнішу проблему, від розв'язання якої залежав перехід до справді мирного життя, до здійснення суто творчих планів. Зі зрозумілих міркувань використання червоноармійських підрозділів у ліквідації повстанства було не вельми бажаним: лейтмотив усіх політичних документів зводився до того, що війна, врешті, переможно завершена і країна вступила в епоху спокою, мирного економічного будівництва. І якщо без великих військових з'єднань (ними командували М. Фрунзе, В. Примаков, Г. Котовський, О. Пархоменко, Й. Якір) ще деякий час обійтись не вдавалось, на авансцену все ж неминуче мали вийти міліція, Наркомат внутрішніх справ — за усталеними традиціями організації функціонування державних механізмів у цивілізованих, демократичних країнах.

Однак ситуація в НКВС у 1920 році виглядала небезпроблемно, швидше — справи були у вкрай розладнаному стані, без очевидної тенденції до їх покращання. І причин тому було немало.

Спочатку (з січня 1919 року) і до IV Всеукраїнського з'їзду Рад (травень 1920 року) наркомом внутрішніх справ був Голова РНК Х. Раковський, який приділяв НКВС “мінімальну увагу”¹.

Між IV і V Всеукраїнськими з'їздами Рад започатковані позитивні тенденції у діяльності наркомату зникли в результаті кадрових перестановок, що почалися, і відволікання апарату на виконання важливих, термінових поточних завдань, які, втім, не витікали з природи відомства, властивих йому функцій. Впливу на роботу на місцях наркомат практично не здійснював.

Тим часом, за тогочасними уявленнями і наданими прерогативами Наркомат внутрішніх справ мав здійснювати організацію робіт, пов'язаних з широким спектром проблем державного будівництва: скликання з'їздів Рад, вироблення нормативних актів щодо виборів та діяльності міських і сіль-

* З а к і н ч е н н я. Початок див.: Укр. іст. журн. — 2002. — № 1.

ських Рад, функціонування комнезамів, ЗАГСів і нагляд за багатьма іншими ділянками державотворення. Відповідних же апаратів — відділів у наркоматі або зовсім не існувало, або вони, з різних причин, розпадались відразу після створення і продовжували існувати більше на папері.

В тяжкому стані знаходились міліціонери. Їх матеріальне, продовольче забезпечення було незадовільним. Навіть із озброєнням справа виглядала вкрай погано. За весь час існування наркомату міліцією було “отримано близько 2000 гвинтівок, значну кількість — близько 25000 — міліцією було відібрано у бандитів під час боротьби з ними”². Те ж з кулеметами — їх отримали всього 2. Більшу частину з 75, що знаходились на озброєнні, також вилучили у криміналітету³.

Не вистачало засобів сполучення.

Але найгіршим було те, що викликав занепокоєння якісний склад міліції: в деяких місцях відсоток ненадійного елемента досягав 40. Констатовалось, що серед міліціонерів дуже низький рівень політичної грамотності.

Міліціонерів не вистачало. Зі 118000 за штатним розкладом у наявності було 66000, а кінних — взагалі — 3 тис. з 60 тис., передбачених штатами⁴.

Катастрофічно не вистачало командирського складу, існувало безліч інших проблем.

Власне, й наркомату, як цілісної структури, ще не склалося. Навіть розпорядження, накази оформлялися через окремі відділи, підписувались їх завідувачами⁵.

Протягом 1920 року і першої чверті 1921 року (до VI Всеукраїнського з’їзду Рад) НКВС, що остаточно склався на травень 1920 року, набув характеру майже виключно “організаційного апарату, який сприяв оформленню органів радянської влади на місцях. Інструктори НКВС, що тоді роз’їжджали, організовували Ревкоми, Виконкоми та їх відділи”⁶. Однак на момент, коли “організаційне будівництво радянської влади на місцях”, як вважалось, було в основному завершено — скрізь були створені повітвиконкоми, сільради, комнезами, які керувались відповідними вищестоячими органами влади, організаційний бік діяльності НКВС, природно, став рішуче звужуватись. В цьому почала вбачатись навіть об’єктивна не потрібність НКВС, з’явилися пропозиції щодо його розформування як самостійного наркомату і перетворення на “постійний Адміністративно-організаційний та інструкторський орган Президії ВУЦВК, на правах його відділу”⁷.

“Ліквідаційні настрої” існували до середини літа 1921 року (тобто до призначення наркомом внутрішніх справ М. Скрипника). У спеціальному звіті говориться, що “тенденція до знищення НКВС зустріла сильний супротив” в особі ряду державних діячів (серед них був і М. Скрипник), які передбачали ту виключно важливу роль, яка неминуче буде відведена НКВС самим життям за умов, що змінилися, і в результаті ліквідація НКВС затрималась, а через короткий час сама думка про неї була залишена. Могутній процес здійснення нової економічної політики владно поставив вимогу до радянського уряду протиставлення дрібнобуржуазній стихії, що пробуджувалася, міцного централізованого адміністративного апарату, і ліквідаційські настрої відносно НКВС були швидко і безслідно зжиті⁸.

На той час чимало попередніх функцій НКВС було втрачено, галузі діяльності (примусові роботи, залізнична міліція) передані іншим інстанціям, і потрібно було створювати, по суті, нову установу з новим іміджем. “В такій складній обстановці стала вимальовуватись фізіономія НКВС як органу, якому доведеться зібрати докупи розпорошені в процесі револю-

ційної боротьби адміністративні функції і стати у всеозброєнні адміністративних прав проти тих ненормальних, що суперечать інтересам Радянської держави, явищ і неминуче повинні стати результатом нової обставинки і нових відносин”⁹.

Саме за таких обставин 13 липня 1921 року на посаду народного комісара внутрішніх справ протокольною постановою Президії ВУЦВК було призначено Миколу Олексійовича Скрипника¹⁰.

А вже наступного дня нарком провів розширене засідання НКВС і перше, що зробив, — запропонував резолюцію, яка б виключила будь-яку двозначність у становищі важливого державного органу і впевнила його співробітників у наявності реальної перспективи. Резолюція так і називалась: “Про наркомвнусправ” і за стрижень мала тезу: “Вважати переорганізацію наркомвнусправ, що намічається, в розумінні ліквідації його як самостійного комісаріату такою, що не відповідає загальному плану будівництва Радянської влади, і тому зовсім неприпустимою”¹¹. Того ж дня на вечір, на 19 год., було призначено спеціальне засідання колегії¹², на яке виносились загальні, ключові питання функціонування наркомату¹³.

Головне, з чого розпочав свою діяльність нарком М. Скрипник, це — перехід з “ударної” на “органічну планову” роботу¹⁴.

Найбільшою його турботою стало покращення ситуації серед особового складу міліції. Тут нарком сам прискіпливо вивчав стан справ, кілька разів протягом короткого часу ставив питання для ґрунтовного обговорення на засіданнях колегії НКВС. Так, у доповіді про стан міліції на 1 жовтня 1921 року відзначалося:

“Штатний склад міліції в цей час дорівнював 72000 чоловік, в дійсності ж він досягав 84000 чоловік. Склад міліції в моральному відношенні залишав бажати дуже і дуже багато, оскільки без перебільшення можна сказати, що велика частина його за своїми моральними і службовими якостями була не лише некорисна для міліції, але навіть шкідлива. Тут були і явні, і таємні бандити, і шкурники-дезертири, і спекулянти, і взагалі елемент, який вступив до міліції виключно для влаштування різних темних особистих справ, і дуже мало було дійсно свідомих чесних працівників, які щиро бажали принести користь Республіці і добросовісно виконувати розпорядження Робітничо-Селянського Уряду”¹⁵.

Величезне занепокоєння викликала професійна підготовка міліціонерів і навіть керівного складу. “У службовому відношенні, — відзначалося у згаданому документі, — та ж картина, відсутність, за невеликими виключеннями, ділових, знаючих міліцейських робітників і взагалі відсутність хороших адміністраторів”¹⁶.

Головна причина для М. Скрипника була очевидною — надзвичайно низьке, навіть за мірками 1920—1921 років, матеріальне забезпечення міліціонерів, членів їх сімей.

На засіданні ВУЦВК 3 серпня 1921 року М. Скрипник у доповіді “Про надання матеріальної підтримки НКВС” говорив, що “були випадки, коли після накладення адміністративного стягнення — 10-денного арешту — той, хто повертався, заявляв, що з радістю піде ще до карцера, тому що там видають хліб, чого не отримують в Наркомвнусправ”¹⁷.

Як не сутужно було в голодному 1921 році, хоч, можливо, не такі й значні та й короткочасні, і все ж зміни на краще нарком зміг вибороти. Паралельно було проведено чистку рядів міліції і вилучено найбільш непридатний елемент.

Складніше розв’язувалося питання з кадрами для розшукової справи — тут адміністративних заходів виявилось замало, потрібна була копін-

ка, довготривала робота, і її за керівництва НКВС Миколою Скрипником також почали зрушувати з місця.

З метою підготовки кадрів і покращення рівня кваліфікації міліціонерів були відкриті курси командного складу при Головміліції; окружні курси в Харкові і Києві для підготовки нижчого командного складу; в усіх губерніях відкривались одноротні курси для підготовки старших і молодших міліціонерів¹⁸.

Зародилися позитивні тенденції й у викоріненні порушень у рядах самих міліціонерів, зокрема у боротьбі з хабарництвом, грабіжництвом, здирством, дезертирством.

Піклуючись про підвищення якісного, професійного рівня міліціонерів, НКВС водночас знайшов за можливе і доцільне піти на скорочення штатного розкладу міліції, зменшивши особовий склад до 39 тисяч¹⁹.

Було дещо покращено озброєння міліції. Завдяки проведеній воєнізації армійське командування надало НКВС більше десяти тисяч “трюхлінійок”, кілька десятків кулеметів, що дозволило досягти бодай певної однастайності озброєння, розгорнути навчання кадрів до початку воєнізації лише гвинтівок у міліції було 17 зразків, а як ними користуватися, навчати молодь — мало хто взагалі знав²⁰.

Незважаючи на відчайдушні зусилля і особисто М. Скрипника, і апарату НКВС, все ж дуже мало вдалося зробити у справі покращення постачання міліції продовольством. У згаданій доповіді є просто жахливі за своєю суттю рядки — правдиві констатації: після короткого періоду налагодження продовольчого питання “міліція вступила знову... в полосу голоду. Звідусіль з місць неслись похмуріші донесення, з’явилися випадки смерті міліціонерів від голоду і виснаження, коні (мова про тих, що використовувались у міліції з транспортно-господарчою метою — *В.С.*) гинули цілими десятками. Всі найнастійніші вимоги, прохання і клопотання у всі інстанції успіху не мали і становище міліції у продовольчому відношенні було надзвичайно близьким до катастрофічного”²¹.

Не краще стояла справа з обмундируванням і спорядженням — до початку зими взуттям, білизною і обмундируванням міліція була забезпечена лише на 25 %²².

Ще гірше виглядала ситуація з виплатами мізерних зарплат, які постійно затримувались²³.

Незважаючи на труднощі, міліція на кінець 1921 року стала значно організованішою, мобільнішою, дисциплінованішою, дієздатнішою. Це наочно підтвердили успіхи в боротьбі з повстанським рухом, який практично був зліквідований. І це за умови, що армія демобілізувалась і основне навантаження дедалі більше лягало на плечі НКВС. Звісно, тут відігравали свою роль й інші чинники, передусім, проведення радянською владою нової економічної політики, що приваблювала селянство, знекровлення, знесилення сил опору. Однак і применшувати очевидних позитивних зрушень у роботі міліції зовсім не варто, а віднести їх слід передусім до заслуг наркома НКВС М. Скрипника.

Мабуть, пряма причетність до тих сфер життя, де нормою є використання зброї, де позитивний результат залежить передусім від сили, де смерть супротивника (ворога) означає перемогу над ним і цього часто свідомо прагнуть, не може пройти безслідно для кого б то не було. Нерідко жорстокішим стає, здавалось би, найдобріше серце. Микола Скрипник, очевидно, не може претендувати на щасливий виняток з поганого, та все ж правила. Породження свого непростого часу, він демонстрував його прояви особливо наочно і в максималістському варіанті.

Так, коли на засіданні Президії ВУЦВК у її членів виникли сумніви, чи варто нагороджувати чекістів у мирний час бойовим орденом Червоного прапора, Микола Олексійович зайняв непримиренну позицію. Він пристрасно доводив, що фронт внутрішній не менш загрозливий, ніж зовнішній, що ворог його такий же злісний, небезпечний, як і іноземний завойовник — то й людей, що виявляють героїзм на цьому фронті, варто відзначати, заохочувати за найвищими, бойовими вимірами ²⁴.

М. Скрипник запропонував також виготовити спеціальний знак для нагороди селян-незаможників, які брали участь і відзначились у боротьбі на внутрішньому фронті ²⁵.

Рішуче підтримуючи тих, хто стояв на захисті радянської влади, нарком внутрішніх справ водночас з послідовною, стабільною нещадністю ставився до тих, хто опинявся “по інший бік барикад”. Він, зокрема, з великою обережністю сприймав амністії, які оголошував час від часу верховний орган влади республіки, виступав із застереженнями і поправками. Наприклад, при обговоренні питання про амністію з нагоди четвертої річниці Жовтня Микола Скрипник заявив: “Я вважаю, що робітничий клас і селянство постановою про амністію зм’якшує долю тих, хто раніше порушував закони, однак він не може виливати свої милості на тих, хто зазіхав на саме існування Радянської влади, вчинив державну зраду, сприяв їй, здійснив акти шпionажу або учиняв явно контрреволюційні заклоти проти неї” ²⁶.

Окрім функцій щодо охорони порядку, боротьби зі злочинністю, з воєнними виступами проти радянської влади Наркомат внутрішніх справ мав значну кількість інших функцій: керівництво комунальним господарством, діяльністю ЗАГСів, опікування долею національних меншин, проведення державної політики стосовно церкви тощо ²⁷.

Уявлення про різнобічну діяльність Наркомату внутрішніх справ і його керівника можна частково отримати із започаткованих за часів М. Скрипника випусків щотижневого “Бюлетеня інформаційного управління Народного Комісаріата Внутрішніх Справ УСРР”.

У виконаних у машинописному варіанті оглядах на 8—10 сторінок (а іноді й більше) обсягом була зібрана найцінніша інформація про діяльність кожного відділу і структурного підрозділу наркомату. В Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України) зібрано 11 таких бюлетенів за період з 1 січня по 26 березня 1922 р. В бюлетенях позначено, що вони виходять щотижня по суботах, однак в останньому, одинадцятому номері є й позначка “10 квітня 1922 р.” — очевидно, дата реального виходу останнього, “несуботнього” номера ²⁸.

В діяльності НКВС виникали й проблеми, породжені непростими інтеграційними процесами, що досить бурхливо і нерідко досить суперечливо розвивалися в той час. В тертях, що часом виникали з керівництвом РСФРР, М. Скрипник завжди займав принципову, тверду позицію. Так, він дуже різко відреагував на спроби підпорядкувати Москві залізничну міліцію України. На його пропозицію на засіданні колегії Наркомату внутрішніх справ 2 листопада 1921 року було ухвалено: “Визнати, що постанова Президії ВЦВК РСФРР щодо підпорядкування залізничної міліції УСРР Головніліції РСФРР суперечить інтересам охорони порядку на Україні і є порушенням союзного договору і втручанням у справи ВУЦВК.

Ввійти до ВЦВК РСФРР з поданням про відміну вказаної постанови” ²⁹.

А на засіданні 10 листопада ця постанова була доповнена (знову за наполяганням М. Скрипника) словами: “З вказівкою, що аж до остаточного вирішення питання залізнична міліція залишається в розпорядженні НКВС УСРР” ³⁰.

Водночас Микола Олексійович був членом комісії по виробленню взаємовідносин між відомствами РСФРР і УСРР і поводив себе досить активно, ініціативно, послідовно відстоював інтереси України³¹.

Якою б масштабною, важливою і різноманітною не була діяльність наркома внутрішніх справ, Микола Скрипник самою природою був наділений значно більшими потенціями, а великий досвід керівної роботи багатократно їх примножував, дозволяв претендувати на ще значимішу суспільну роль. І сам Микола Олексійович те відчував, і оточення добре розуміло. То й, мабуть, ні в кого не могло, за великим рахунком, бути серйозних заперечень чи питань щодо рішення Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад України від 11 січня 1922 року про призначення М. Скрипника тимчасово виконуючим обов'язки голови Раднаркому УСРР³².

Насправді ж, рішення для багатьох виявилось і несподіваним, і викликало подив, нерозуміння, здебільшого через спосіб, яким це було зроблено. Як правило, відповідний наказ чи розпорядження на час своєї відсутності (відрадження, відпустки) видавав сам голова уряду, який того разу перебував у Москві. Та й офіційно призначені заступники у нього були, які й без того могли тимчасово підмінити прем'єра. Тому виникають питання: якою мірою був причетний до рішення ВУЦВК Х. Раковський, чи знав він взагалі про нього до повернення до Києва, наскільки воно поділялось партійним керівництвом республіки і колегами М. Скрипника по РНК тощо?

Сьогодні відповісти на ці питання, головним чином через брак документальної інформації, практично неможливо. Про більшість нюансів розвитку ситуації можна лише здогадуватися.

Х. Раковський тоді поїхав до Москви на нараду з питань вироблення спільної економічної політики радянських республік³³. Він був відсутнім на засіданнях РНК УСРР протягом тижня, починаючи з 6 січня 1922 року³⁴. Однак для нього, очевидно, було несподіванкою, що вже на засіданні 10 січня в протоколі засідання уряду М. Скрипник значиться як заступник голови Раднаркому і нарком внутрішніх справ³⁵, а наступного дня приймається й згадане рішення, відповідним чином оформляються протоколи і документи (М. Скрипник підписує їх як тимчасово виконуючий обов'язки голови уряду)³⁶.

Коли після приїзду з Москви Х. Раковський з'явився 14 січня на засіданні уряду і, природно, здійснював функції головуєчого, М. Скрипника не було³⁷. Не було його й на засіданні 17 січня³⁸. А на засіданні 24 січня Микола Олексійович присутній знову як нарком внутрішніх справ. Жодних згадок про попередній статус, про його відміну у документах тих днів немає. Лише 15 лютого 1922 року на засіданні ВУЦВК було розглянуто питання "Про призначення тимчасово виконуючого обов'язки голраднаркому" і вирішено: "На відміну всіх попередніх постанов тимчасово виконуючим посаду Голови Ради Народних Комісарів призначити тов. Фрунзе"³⁹.

Очевидно, цим документом і дезавуювалося рішення ВУЦВК від 11 січня. Цікаво, що те рішення підписали Голова ВУЦВК Г. Петровський і секретар ВУЦВК А. Іванов, а під новоухваленим документом стоять підписи: за голову ВУЦВК — А. Іванов, за секретаря ВУЦВК — С. Яворський⁴⁰.

Тим часом, майже за місяць до появи згаданого документа, на засіданні РНК УСРР 17 січня 1922 року з ініціативи Х. Раковського було розглянуто питання про призначення заступником голови уряду Д. Мануїльського (доповідач Х. Раковський). Ухвалено увійти з відповідним клопотанням до ВУЦВК, водночас увільнивши Д. Мануїльського від обов'язків на-

родного комісара землеробства ⁴¹. Тоді ж позитивно вирішили питання про надання Х. Раковському відпустки для закордонного відрядження ⁴².

21 січня 1922 року Мала Президія ВУЦВК затвердила обидва рішення ⁴³.

З того часу Д. Мануїльський, за відсутності Х. Раковського, головував на засіданнях уряду (це робили й інші заступники — М. Фрунзе чи Володимирів), підписував протоколи засідань РНК і ухвалені документи. А 15 березня у зв'язку з новим від'їздом Х. Раковського і М. Фрунзе тимчасове виконання обов'язків голови РНК і наркома закордонних справ ВУЦВК поклав на Д. Мануїльського ⁴⁴.

Останнього, як першого секретаря ЦК КП(б)У (обраний у грудні 1921 року), очевидно, теж обійшли, затверджуючи М. Скрипника тимчасово виконуючим обов'язки голови уряду. Як певну реакцію на це можна розглядати постановку на засіданні організаційного бюро ЦК КП(б)У 3 лютого 1922 року питання "Про т. Скрипника" і рішення про звільнення його від керівництва Центральною радою захисту дітей і Українською Комісією по обліку і розподілу евакуйованих установ і осіб (Евакком) ⁴⁵. Ця ухвала з пропозицією РНК підшукати для заміни М. Скрипнику інших осіб за підписом Д. Мануїльського була передана уряду.

На засіданні РНК 7 лютого 1922 року, у відсутності Х. Раковського і за головування того ж Д. Мануїльського, ставиться і вирішується питання про увільнення М. Скрипника від обов'язків Голови Центральної ради допомоги дітям і Еваккому.

В протоколі є цікава деталь. У надрукованому типографським способом документі значиться, що доповідачем з цього питання був управляючий справами РНК П. Солодуб. Однак, невідомо чиєю рукою, його прізвище викреслено і натомість червоним чорнилом записано, що то був М. Скрипник ⁴⁶ (останній тоді часто користувався таким кольором чорнила).

А наступним пунктом порядку денного на доповідь уже самого Д. Мануїльського Головою Центральної ради захисту дітей затверджено Гуревича, наркома охорони здоров'я ⁴⁷.

Тоді ж головою Еваккому було затверджено Б. Штернберга, а його тимчасовим заступником — Малікова (доповідачем був той же П. Солодуб) ⁴⁸.

Однак уже на наступному засіданні уряду, 14 лютого 1922 р. на доповідь Д. Мануїльського Б. Штернберга було увільнено від головування в Еваккомі і затверджено замість нього Рудого (Маліков став його заступником) ⁴⁹.

Цікаво, що за наполяганням Д. Мануїльського те ж засідання ухвалило рішення про звільнення з посади наркома юстиції С. Буздальна, з яким М. Скрипник як нарком внутрішніх справ тісно співпрацював, і призначення його наркомом робітничо-селянської інспекції ⁵⁰.

І, врешті, за пропозицією Д. Мануїльського, на посаду народного комісара юстиції висувається Ветошкін. Всі ці призначення мала затвердити Президія ВУЦВК, до якої уряд звернувся з відповідними поданнями ⁵¹. Природно, це дещо пізніше й відбулося, а паралельно були прийняті ще й постанови ЦК КП(б)У ⁵².

У відтворених подіях уперше так рельєфно "проглянуло" не вельми приязне ставлення першого секретаря ЦК КП(б)У Д. Мануїльського, що тоді і згодом беззастережно підтримував Й. Сталіна, до М. Скрипника, який демонстрував незалежність думки і дії у будь-якому питанні і тим помітно дратував вищих партійно-радянських функціонерів. До того ж, останні відверто побоювались приходу М. Скрипника на провідні державні позиції. А Микола Олексійович тим часом демонстрував неприховане

бажання розширити свої владні повноваження, що опосередковано засвідчило його рішення, окрім інших, зайняти ще й посаду голови Головархіву при наркоматі освіти, створеного саме в момент відсутності Х. Раковського і тимчасового виконання М. Скрипником функцій голови уряду — 13 січня 1922 року ⁵³.

Безсумнівно, що й наступна зміна у житті, службовій кар'єрі Миколи Олексійовича Скрипника — його переміщення на посаду народного комісара юстиції, згідно з рішенням ВУЦВК від 12 квітня 1922 року ⁵⁴, відбувалася в руслі розвитку все тих же не найкращих стосунків між Д. Мануїльським і М. Скрипником, які матимуть ще не один негативний прояв. Дивує й те, що Х. Раковський, у якого вже сформувались лінії протистояння зі Й. Сталіним і позначились суперечності з Д. Мануїльським, по суті, діяв у фарватері, визначеному першим секретарем ЦК КП(б)У, і, врешті, в його інтересах. А, можливо, як і в багатьох інших випадках, винним був сам М. Скрипник, який через осторогу потрапити у якусь із фракцій або ж бути кимось зарахованим до неї сторонився будь-кого і сам позбавляв себе можливості знайти підтримку.

При всій важливості посади наркома юстиції, вона все ж значно поступалася реальній силі тієї влади, тим можливостям, які були у наркома внутрішніх справ. І чи не тому мало не вперше в житті (якщо не рахувати епізоду з поверненням в Україну у грудні 1917 року) Микола Олексійович не кинувся відразу до виконання дорученої справи, а цілих десять днів зволікав — прийняв обов'язки наркома лише 22 квітня 1922 року? ⁵⁵ Та ще й чомусь наголошував на цьому факті (очевидно, для нього це було принципово) навіть у службових анкетах ⁵⁶.

* * *

Прихід М. Скрипника в Наркомат юстиції відбувався в час, коли робота законодавства, його запровадження в життя, правова освіта населення набували особливої ваги. З притаманною новому наркому оперативністю він визначився з колом завдань, їх пріоритетами, висунувши на передній план такі з них:

- переопрацювання, перегляд кодексів УСРР: трудового, кримінального, кримінально-процесуального, громадянського, громадянсько-процесуального і т. ін.;

- кодифікація і систематизація законодавства УСРР;

- робота в галузях: судовій, прокурорській, слідчій, адвокатській, національно-політичній, пенітенціарній, видавничій, юридичної і судово-медичної освіти, координаційній ⁵⁷.

М. Скрипник прагнув до найчіткішої організації роботи Наркомату юстиції, налагодив систематичні засідання колегії, за його ініціативою у практику ввійшли засідання широкої (розширеної) колегії. Останнє було зроблено з метою врахування міркувань і пропозицій, спрямованих на удосконалення, ефективне функціонування відомства, які виходили від якомога ширшого кола працівників різних підрозділів комісаріату, для консолідації зусиль у виконанні нагальних проблем, які доводилось вирішувати НКЮ.

Створена як дорадчий орган, широка колегія наркомату одержувала можливість сутнісно впливати на вирішення широкого кола питань, оскільки, згідно з запровадженим порядком, її рішення набирали остаточної сили, тобто були обов'язковими після затвердження колегією ⁵⁸.

На засіданнях колегії наркомату Микола Олексійович, як правило, був доповідачем з найбільшої кількості питань. І це природно, оскільки,

окрім принципово-теоретичних, саме він порушував питання про призначення голів і членів обласних судів, губернських прокурорів, керівництва Ревтрибуналу УВО, про розв'язання інших кадрових питань, про відкомандирування працівників на роботу в ті чи інші інстанції, підзвітні наркомату, клопотання тощо. Нарком сам виїжджав для офіційних, за рішеннями колеги НКЮ, ревізій губернських судів, органів, що їм підлягали, а також, паралельно — органів прокуратури ⁵⁹.

З перших же днів перебування на посаді наркомюста М. Скрипник демонстрував, що він бере курс на строге дотримання законності і керуване ним відомство не зійде з цієї принципової позиції. Уже на четвертий день приходу до відомства, 25 квітня 1922 року, за підписом М. Скрипника всім губернським відділенням юстиції було відправлено циркуляр. В ньому висловлювалось невдоволення фактами перебування під арештом громадян без належних юридичних підстав і намічались заходи щодо ліквідації такої негативної практики ⁶⁰.

А надалі розсилка таких циркулярів стала правилом, нормою. В них роз'яснювалася сутність існуючого законодавства щодо кримінального бандитизму, дезертирства, адміністративних стягнень, щодо участі представників органів юстиції в конфліктних комісіях при відділах праці, про порядок розгляду житлових справ, про порядок відкликання нарсуддів, про відміну вироків у справах неповнолітніх та ін. ⁶¹

Зустрічались при цьому і тлумачення правових питань у дусі “революційної законності”. Так, у циркулярі від 1 червня 1922 року говорилося:

“...НКЮ констатує, що проведення місцевими судовими органами, під виглядом проведення в життя нової економічної політики, відновлення куркулів у правах, які вони втратили в період революції, дискредитує радянську владу в очах незалежників і вносить неприпустиму з точки зору нової економічної політики нестійкість в майнові права громадян, створені в період революції.

А тому НКЮ пропонує всім Голгубраднарсудам роз'яснити всім нарсуддям губернії про необхідність в цілях закріплення незаможним селянством надбаних ним в період революції прав не виконувати рішень, які б ліквідували завоювання революції і повертали куркульському елементу їх майно, відібране у куркулів незаможниками в період революції” ⁶².

Так сталося, що під час керівництва М. Скрипника Наркоматом внутрішніх справ з-під контролю відомства у січні 1922 року були вилучені місця позбавлення волі і передані міністерству юстиції ⁶³. В листопаді-грудні того ж року відбувся зворотний процес ⁶⁴. Так що Миколі Олексійовичу цією сферою діяльності довелося займатися недовго. Навпаки, з ініціативи наркома юстиції 7 липня 1922 року було вирішено створити при наркоматі юстиції “Стіл помилування”. Відповідні документи мали готуватися в комісаріаті і виноситися на засідання ВУЦВК; у розгляді справ мав брати участь наркомюст як член Президії ВУЦВК. Було запропоновано скласти президію (комісію) у складі трьох осіб: голова і два члени (1 з них — обов'язково нарком юстиції). У разі особливої думки когось із членів питання повинно було переноситись на засідання Великої Президії ВУЦВК ⁶⁵.

До речі, Микола Скрипник належав до числа тих діячів, які завжди мали власну думку практично з кожного питання, рішуче її відстоювали. Коли він залишався в меншості на засіданнях ВУЦВК чи РНК, постійним членом яких був впродовж багатьох років, наполягав, щоб до протоколу обов'язково записувалась його, М. Скрипника, “особлива думка” ⁶⁶. Щодо цього, мабуть, з Миколою Олексійовичем взагалі ніхто не міг зрівнятися. Вочевидь, це було однією з причин, щоб колеги вважали М. Скрипника

не лише кришталеву чесним, безкомпромісним, гранично принциповим, а ще й побоювались його, відносячи до тих особистостей, спілкуватись, а тим більше, товаришувати з якими — дуже-дуже непросто, незручно.

Щоправда, на авторитеті М. Скрипника, ставленні до нього як високого професіонала це, зрештою, не позначалось. Підтвердженням може служити введення його до складу “Центральної комісії по Червоній Армії”, яку очолював голова уряду Х. Раковський, призначення головою комісії по вилученню церковних цінностей⁶⁷.

Наприкінці липня 1922 року в РНК склалась ситуація, за якої М. Скрипнику знову тимчасово довірили виконувати обов’язки заступника голови уряду і вести його засідання. 25 липня Микола Олексійович бере участь у засіданні РНК, головує, підписує оригінал і копію протоколу, ухвалені документи⁶⁸.

Ясність у ситуацію внесла Президія ВУЦВК, яка на своєму засіданні 28 липня порушила питання “Про заступника Голови Раднаркому і УЕН (Українська Економічна Нарада — В.С.) на час від’їзду т. Раковського” і вирішила: “На час від’їзду т. Раковського заступником Голови Раднаркому і УЕН затвердити т. Скрипника”. Документ підписали Голова Президії ВУЦВК Г. Петровський і секретар ВУЦВК О. Єрмошенко⁶⁹.

Деякий час Микола Скрипник виконує визначені йому обов’язки⁷⁰. Однак уже 15 серпня 1922 року на засіданні РНК розглядається питання про надання М. Скрипнику півторамісячної відпустки і ухвалюється: “Через від’їзд у відпустку тов. Скрипнику порушити клопотання перед Президією ВУЦВК про призначення тов. Ксандрова Застголраднаркома і ЗастголУЕН до повернення тов. Раковського”⁷¹.

Надалі, аж до лютого 1933 року, ситуації з призначенням М. Скрипника на вищі посади за наркомівські не виникали.

Тим часом в правозахисній галузі сфера діяльності М. Скрипника істотно розширилася. На підставі протокольної постанови ВУЦВК від 31 січня 1923 року і наказу по прокуратурі УСРР від 3 лютого того ж року Миколу Олексійовича затвердили Генеральним прокурором республіки⁷².

На цій посаді Микола Скрипник постійно тримав під контролем питання про вдосконалення прокурорського нагляду органів слідства і дізнання в УСРР. Як свідчать архівні фонди комісаріату юстиції, це робилося дуже предметно, послідовно, навіть настирно. Наркомюст і Генеральний прокурор часто “спускався” до розгляду дуже конкретних, “земних” справ і документів, особисто їх корегував і підписував⁷³. Серед різних циркулярів, розпоряджень, що направлялись на місця, чимало тих, що підписані М. Скрипником — Генеральним прокурором республіки. Спрямовані вони були на поліпшення роботи, на виключення паралелізму в діяльності споріднених служб, на зменшення бюрократичної тяганини, на збільшення оперативності⁷⁴.

Микола Олексійович вважав за необхідне, щоб контроль з боку наркомату юстиції за підвідомчими установами в губерніях був систематичним і конкретним, зокрема, щоб місцеві суди і прокуратури, принаймні на губернському рівні, обслідувались щорічно.

Як Генеральний прокурор республіки, М. Скрипник вважав за потрібне діяти, керуючись, звісно, в першу чергу буквою закону, однак водночас постійно маючи на увазі захист інтересів трудових верств. Так, він вніс протест проти рішення Харківського губвиконкому про підвищення квартирної плати. Головне в аргументах Генерального прокурора полягало в диференційованому підході до різних категорій населення, турботі про те, щоб від необгрунтованих економічних рішень не постраждали не-

заможні. Тут же Генеральний прокурор допускав за можливе і навіть цілком виправдане, щоб нетрудові елементи, власники несли відносно більше економічне навантаження ⁷⁵.

Позиція наркомюста і Генерального прокурора, очевидно, була однією з причин того, що робітників і селян за заподіяні злочини карали в 2,5 рази легше, аніж за аналогічні вчинки інтелігенцію. Це офіційно визнавалось навіть у звіті НКЮ за 1923—1924 операційний рік, коли автори звертались до порівняння частоти застосування однієї й тієї ж міри покарання (вищої міри) до різних категорій (а між тим злочинів робітниками і селянами здійснено було в 3 рази більше, аніж інтелігентами) ⁷⁶.

Функції наркома юстиції і Генерального прокурора республіки значно розширились і збагатились у зв'язку з утворенням і конституюванням Союзу РСР. Як основні і першочергові висунулися такі:

- участь у підготовці Конституції СРСР і союзного законодавства;
- підготовка і проведення через законодавчі органи УСРР конституції республіки, узгодженої з Конституцією СРСР, вироблення Конституції Автономної Молдавської СРР;
- підготовка документів, актів у зв'язку з адміністративною реформою в СРСР ⁷⁷.

Велетенська багаторічна робота, що досить масштабно відбилася в архівних документах, не вичерпувалась лише виконанням безпосередньо наркомівських обов'язків М. Скрипника і керованих ним відомств. Як досить авторитетного фахівця і досвідченого діяча, Миколу Олексійовича вводили до ряду поважних комісій, творчих груп, що готували справді доленосні документи.

На засіданні РНК 25 липня 1922 року було створено комісію під керівництвом М. Скрипника, якій доручалось у тижневий термін з'ясувати всі питання, які стосуються повноважного Представництва УСРР в РСФРР ⁷⁸.

Микола Олексійович інтенсивно працював у конституційній комісії Центрального Виконавчого Комітету Рад СРСР, неодноразово на засіданнях ВУЦВК і РНК доповідав про роботу комісії, про зміст і характер підготовлених документів, вносив конструктивні пропозиції щодо перспективної розробки в Україні проектів найважливіших законодавчих актів союзного масштабу, зокрема — про освіту, землеустрій, основи законодавства про працю, основи торговельного законодавства, про союзне громадянство та ін. ⁷⁹

Він же був і доповідачем про радянську конституцію на VIII Всеукраїнському з'їзді Рад 19 січня 1924 року ⁸⁰.

Навесні 1924 року Президія ВУЦВК призначила наркомюста УСРР представником України в комісію щодо розробки союзного законодавства ⁸¹.

5 жовтня 1923 року РНК було затверджено комісію по підготовці Конституції УСРР під головуванням Г. Петровського. У числі шістьох її членів був і М. Скрипник ⁸². А 10 жовтня на пропозицію останнього на засіданні Президії ВУЦВК комісію було перезатверджено і визнано “вважати такою, що перебуває при ВУЦВК” ⁸³. Зусиллями М. Скрипника і його колег уже на 1 квітня 1924 року проект Конституції УСРР був готовий ⁸⁴.

Об'єднавчий процес за створення федеративної держави, як відомо, розвивався непросто, суперечливо, часом викликав гостру реакцію з боку сил, політичних діячів, незгодних здебільшого із суб'єктивними зусиллями керівництва РКП(б), передусім Й. Сталіна, спрямувати об'єктивні потреби і тенденції антидемократичним шляхом, деформувати народний во-

левияв, підмінити його великодержавним унітаристським варіантом. На всіх етапах обговорення “шліфування” проектів документів, розрахованих на регламентацію спільного життя суб’єктів союзного утворення, М. Скрипник займав принципову позицію.

Так, ще 9 червня 1922 року на засіданні комісії НКЮ М. Скрипник доповідав з питання “Про порядок проходження законодавства РСФРР через законодавчі органи УСРР”. Було ухвалено:

“1. Визнати, що:

1. Законодавство по необ’єднаним Наркоматам видається Робітничо-Селянськими Урядами УСРР і РСФРР самостійно і законодавство однієї республіки не має обов’язкової сили для іншої республіки; для проведення в життя узгодженого законодавства обома республіками з окремих питань, по необ’єднаним, згідно договору від 28-го грудня 1921 р., Наркоматам, уряди, як РСФРР, так і УСРР, можуть входити з дружніми поданнями в законодавчі органи кожної Республіки через своїх повноважних представників про розгляд, погодження і введення в дію тих чи інших законів;

2. З метою врегулювання законодавства по об’єднаним, згідно того ж договору, Наркомюстам, всі законопроекти, які вносяться урядом РСФРР на затвердження спільних законодавчих органів, попередньо підлягають взаємному обговоренню з урядом УСРР, окрім випадків, коли спішне видання декретів викликається воєнними чи іншими надзвичайними обставинами”... ⁸⁵

Було запропоновано і відповідний механізм реалізації визначених підходів. Наркомюст М. Скрипник наполегливо намагався узгодити положення про діяльність об’єднаних наркомів, таких документів, як “Статут про гербовий збір” тощо. Він доводив, що “обов’язковість спільних директив зовсім не позбавляє український уряд права пристосовувати їх до умов української дійсності і вносити згідно цього ті чи інші зміни в окремі законодавчі акти РСФРР по об’єднаним наркоматам.

Право це, яке безпосередньо витікає із суверенності Української Республіки і загального смислу і духу союзного договору, спрямоване до максимального задоволення інтересів обох республік, що домовляються, а не знеособлення однієї з них, до цього часу безперешкодно здійснювалось УСРР і не оскаржувалось РСФРР” ⁸⁶.

М. Скрипник рішуче виступав проти тенденцій, що дедалі виявлялися, до нав’язування Україні правил і норм, за якими жила Російська Федерація, документів, у яких вони були зафіксовані ⁸⁷, не зупинявся перед публічним опротестуванням деяких рішень наркомату юстиції РСФРР і його керівника О. Курського ⁸⁸.

Керуючись демократичними уявленнями, виходячи з патріотичних міркувань, а, можливо, більше за все надихаючись інстинктивними почуттями, Микола Скрипник твердо стояв на обороні суверенітету українського народу, прагнув турботливо боронити його самобутність. Одним із вірних заходів у цій сфері він вважав українізацію, що набула на той час статусу офіційної політики.

Уже 13 липня 1923 року на засіданні РНК за поданням заступника М. Скрипника по наркомату юстиції А. Каплана було ухвалено декрет “Про заходи забезпечення рівноправ’я мов і про сприяння розвитку української мови” ⁸⁹. Важко уявити собі, щоб підготовка документа здійснювалась у відомстві, яким керував Микола Олексійович, без його відома і участі. Та наступні факти і документи доводять органічну причетність М. Скрипника до українізаційних процесів незаперечно. На засіданні вузького складу колегії НКЮ від 14 травня 1924 року під головуванням Ми-

коли Олексійовича ухвалено рішення “визнати за необхідне видати наказ, яким встановити строк для переведу діловодства на українську мову з 1 червня, а діловодства складнішого — з 15 липня”⁹⁰.

Тоді ж було вирішено звернутись у комісію сприяння галицьким емігрантам, щоб взяти на облік всіх галичан-юристів, а у разі потреби, замінити ними тих працівників НКЮ, які не зможуть або не схочуть оволодіти українською мовою.

Нарком особисто стежив за тим, щоб реалізувати ухвалу. Однак результат не давався так швидко, як уявлялось. Зокрема, ще весь червень протоколи засідань (відповідно й самі засідання) велись російською мовою. Однак уже з 1 липня 1924 року в наркоматі починають з’являтися документи українською мовою і чимдалі тенденція посилювалася⁹¹.

На засіданні комісії щодо розгляду плану діяльності Народного комісаріату юстиції і його місцевих органів на 1924—1925 роки (доповідачем був М. Яворський) серед інших положень містилося і таке: “доведення українізації до 100 %”. Однак тут же зазначалося, що мав бути проведений “перегляд мережі судових установ згідно до розселення національностей в органах юстиції”⁹².

В Наркоматі юстиції було створено спеціальну комісію щодо українізації НКЮ. 9 серпня 1924 року заслухано її спеціальну доповідь. Підтверджувалась необхідність активізації роботи в обраному напрямі і накреслювались конкретні заходи⁹³.

10 вересня 1924 року на засіданні колегії Наркомату юстиції було заслухано доповідь про українізацію відомства. У прийнятій ухвалі говорилося:

“Запропонувати співробітникам НКЮ, тим, хто знає українську мову, розмовляти в комісаріаті українською мовою в офіційних зносинах”.

Тут же йшлося про те, щоб надалі не приймати на роботу осіб, які не знають мови, а завідуючим відділами перевести справоздання на українську мову, згідно з постановою від 19 травня⁹⁴.

Звісно, в сутнісному відношенні, на першому плані була турбота наркома юстиції М. Скрипника про підготовку кодексів законів УРСР — кримінального, виправно-трудового, цивільного, процесуального, про народну освіту та багатьох інших⁹⁵.

Микола Олексійович серйозно займався розробкою наукових проблем правознавства і, водночас, популяризацією юридичних знань. Щороку в Харкові виходило по книзі наркома: 1924 рік — “Кримінальна політика Радянської влади”, 1925 — “Народний суд, його завдання і його діяльність”, 1926 — “За революційну законність”, 1927 — “На терені радянської Конституції”.

Для М. Скрипника відправними, визначальними у процесі законотворчості завжди залишались питання захисту завоювань революції, здобутків влади Рад. Тому він всіляко обґрунтовував правомірність використання з цією метою положень, духу тих нормативних актів, які склались ще в роки найбільшого загострення класової боротьби — в роки громадянської війни. В законотворчості він явно абсолютизував роль спадковості з ними, схильний був і надалі користуватись тими ж формами і методами роботи, які вже довели свою ефективність, хоч нові реалії, природно, вимагали нових підходів.

“Ми перемогли в громадянській війні, — розмірковував М. Скрипник як нарком юстиції. — Зовнішній і внутрішній ворог зазнав поразки, хоч це зовсім не означає, що його знищено. В усякому разі, одного ми досягли безперечно: наша республіка — це є республіка наша, Радянська, робітни-

чо-селянська. У ній наші пролетарські погляди визначають хід життя, наші закони дістали собі визнання й діють, наша, а не буржуазна, законність оформляє життя — законність революційна, що слугує пролетаріатові й селянству, а не контрреволюційна, що йде на послугу буржуазії. Як мусить здійснюватися за оцих нових умов диктатура пролетаріату? Диктатура, як я вже зазначив на початку своєї замітки, являє собою використання влади з тим, щоб збивати опір ворожого класу, не звертаючи уваги на всі попередні закони. Це значить, що пролетаріат за допомогою диктатури пересилює буржуазію, незважаючи на буржуазні закони й буржуазну законність. Та з цього, річ самозрозуміла, не виходить, ніби можна ламати закони, що слугують пролетаріатові й селянству, законність революційного ладу робітничо-селянської влади. Відтоді, як ми перемогли в середині країни, закони буржуазного суспільства вже більше не можуть претендувати на загальну значимість у робітничо-селянській країні, з того часу й методи боротьби з контрреволюцією мусили змінитися. Якби тепер хто-небудь чи будь-який орган провадив боротьбу з буржуазією, незважаючи ні на які закони, чи взагалі на будь-яку законність, — це означало б ламати вже не буржуазні закони, а ті, що забезпечують суспільність робітничо-селянську, тобто це означало б діяти проти інтересів робітничо-селянської влади. Ламати законність на початку революції — це означало ламати законність буржуазії, що працювала на контрреволюцію, і це ламання законності було справою революційною. Ламати законність тепер, у новому періоді радянської республіки, це є ламати законність революційну, що слугує пролетаріатові, отож це ламання законності є справа контрреволюційна. Так діалектично міняється життя й змінюються методи нашої боротьби”⁹⁶.

Успіхи першого натиску на капітал, як відомо, запаморочили голову не одному М. Скрипнику. Тому так нелегко йшов процес подолання “воєнно-комуністичних” уподобань і звичок. Тому так добре, начебто у підготовлений ґрунт, падатиме насіння адміністративно-бюрократичної системи з її примусовими методами управління, коли Й. Сталін почне повертати хід життя радянського суспільства з визначеного курсу, запроваджувати своє бачення соціалізму як раю, до якого людей слід заганяти палицями.

Водночас було б перебільшенням вважати, що М. Скрипник був зятим догматиком, який зовсім неадекватно оцінював ситуацію, був нездатним на діалектичний підхід до тієї чи іншої справи. Це виявлялося не лише у постановці судової справи, а й у політичній роботі, яку він ніколи не припиняв вести і яка в 20-ті роки дедалі більше сполучалася, перепліталася з наглядовою, контрольною, каральною діяльністю органів юстиції. Прикладом тут може служити виступ М. Скрипника на засіданні комісії виконкому Комінтерну про розпуск Української Комуністичної партії 19 грудня 1924 року.

Міністр юстиції досить докладно зупинився на спростуванні закидів діячів УКП щодо переслідувань її членів з боку КП(б)У, державних установ республіки.

Микола Олексійович показав, що партійне керівництво УСРР здійснює щодо колишніх і нинішніх членів УКП диференційований підхід: “Я повинен сказати, що, як уже я заявляв на засіданні Президії Виконкому, був час, коли ми зустрічалися з УКП по різних сторонах барикади, коли вони із зброєю в руках боролися проти Радянської України, проти Комуністичної партії. Надалі окремі працівники — члени УКП — переглядали свої позиції, відмовлялися від них, визнавали хибність своїх дій і з повинною приходили до пролетаріату каятися у своїх помилках, щоб дістати мо-

жливість йти в рядах Комуністичної партії на спільну пролетарську роботу. Так було, наприклад, з Юрієм Мазуренком, колишнім членом УКП, який у 1919 р. боровся проти нас із зброєю в руках. Товаришів, що приходили до нас, ми випробовували в роботі і коли бачили, що вони дійсно зарекомендували себе на ділі, ми відкривали їм доступ в нашу партію. Той самий Мазуренко, що керував у 1919 р. одним з повстанських загонів, тепер — член нашої партії. Ми не зарікаємось від того, щоб навіть наші вороги, що боролися з нами, після того, як вони дійсно розкаються у своїх помилках і зарекомендують себе, спільно і по-товариському з нами працювали”⁹⁷.

Проте не всі члени УКП поводити себе однаково. “Ми бачимо, — відзначив М. Скрипник, — що в рядах Української Комуністичної партії є чимало осіб, які й раніше боролися проти нас із зброєю в руках, і досі не визнають хибності своїх позицій, а тільки перейшли на інший шлях боротьби проти Комуністичної партії більшовиків. Тому природно, що ми повинні були пильно стежити за тим, щоб УКП, навколо якої концентрується природне невдоволення всіляких власницьких елементів, щоб ця УКП не стала зброєю проти нас. Були спроби прямих петлюрівців вступати в Українську Комуністичну партію. Тому і Комінтерн, і Комісія повинні визнати необхідним і доцільним, якщо один з державних органів, ДПУ, яким керують наші товариші, спостерігаючи за тими цілями, куди лізе контрреволюція, спостерігає й за цією ціллю: чи немає тут таких елементів, які лише прикриваються комунізмом, а насправді ведуть контрреволюційну, бандитську діяльність”⁹⁸.

На підтвердження своїх тверджень нарком юстиції України навів конкретний приклад: “В УКП є окремі особи, наприклад, член ЦК УКП Авдієнко — людина, що в 1919 р. була у Григор’єва, колишнього командуючого армією. Григор’єв — зрадник Радянської влади, що підняв у 1919 р. повстання на Україні, яке мало серйозне значення для нашої влади і для міжнародної революції. Авдієнко потім заявив про свою відмову від збройної боротьби проти Радянської влади. Коли ми розбили Григор’єва, він вступив в УКП і став її членом. Але він почав вести, будучи в ЦК УКП, свою агітаційно-пропагандистську діяльність, спрямовану на розклад Червоної Армії. Що ж: чи для того в нас революційна влада, щоб це дозволити, щоб дозволити розкладати основи Червоної Армії? Зрозуміло, ні. Ми повинні були вжити репресивних заходів: він був висланий з України. Коли ми легалізували так звану Українську Комуністичну партію і допустили її вільну діяльність, то ми не взяли на себе зобов’язання не захищати робітничо-селянську владу від тих прямих нападок з боку членів УКП. Тому заява про те, що ми застосовуємо заходи насильства, нічого не значить: ми їх і будемо застосовувати проти всіх тих, хто буде діяти таким чином”⁹⁹.

М. Скрипник вважав, що революційна законність повинна застосовуватись без будь-яких послаблень щодо будь-яких проявів злочинності, правопорушень, яких установ чи то поважних осіб вони не стосувались би. Так на XI окружній партійній конференції в Маріуполі 25 листопада 1925 року, де М. Скрипник виступав з доповіддю про звіт ЦК КП(б)У, на його адресу пролунав закид, що суди республіки нерідко перегинають палицю, аж занадто жорстоко караючи відповідальних працівників за, здавалось би, не такі вже й серйозні порушення норм соціалістичного співжиття. Зокрема, мова зайшла про якогось Панова, що, використовуючи службове становище, схилив до співжиття підлеглу співробітницю. “Я відповідаю тов. Лимарєву, — відзначив нарком юстиції, — який тут на партконференції виступив з осудом суду і дозволив собі сказати, що т. Панов

неправильно засуджений по 169 статті, яка говорить про те, як впливати робітничому класу на тих окремих осіб, які використали свою владу для того, щоб перетворити свою співробітницю на наложницю. Робітничий клас вважає це одним із найтяжчих злочинів, бо це ображає його, коли його дочки і жінки, що йдуть продавати свою робочу силу, потрапляють на втіху. І закон встановив, що ті, хто знаходиться у нас на роботі, обдурюють довір'я робітничого класу і використовують свою владу, щоб чинити такі дії, дістають вирок до позбавлення свободи зі строгою ізоляцією не менше 3-х років. Суд тут взяв найнижчу (межу) і встановив 3 роки, а Лимарев говорить, що засудили занадто суворо. Я скажу, що могли і 10 років дати, а менше, ніж на 3 роки, не мали права. Ви хочете, щоб його виправдали, щоб для нього переробити весь закон і щоб робітничий клас, використовуючи це, карав його менш суворо, щоб було повадно і іншим адміністраторам використовувати залежність від його робітниці. Я не думаю, щоб партконференція стала б на точку зору Лимарева”¹⁰⁰.

Тоді ж М. Скрипник пообіцяв, що не буде жодного послаблення щодо адміністративних осіб, які дійшли до побиття робітників у Бердянську¹⁰¹.

Микола Олексійович беззавітно вірив у переваги революційної, соціалістичної законності над буржуазною. І коли прем'єр-міністр Франції Р. Пуанкаре звернувся до Радянського уряду з проханням пом'якшити вирок щодо ряду діячів науки, засуджених у 1924 році у справі “Центру дії” (серед притягнених до відповідальності були і професори), М. Скрипник з притаманними йому прямою і пристрасною відповів: “Глибоко обурюючись, ми відкидаємо будь-яке право Пуанкаре, в кого руки в крові робітників, виступати проти вищої кари, вживаної щодо шпигів... З глибоким обуренням і гидотою треба поставитися до лицемірної заяви Пуанкаре на користь польсько-французьких шпиків. З 18 звинувачених у справі Центру дії тільки 3 належать до професури. Це десятирядні величини з цеху вчених, це ремісники професорської кафедри, що нічим себе не виявили. Єдина наука, де відзначилися пп. Василенки і Тортаківські, — це наука шпигунства й обслуговування інтересів буржуазії. Та навіть і до цих “учених” шпигів пролетарський суд поставився з милосердям, не присудивши їх до найвищої кари. Пролетарський суд може з презирством пройти повз заяви Пуанкаре. Радянська республіка у собі самій має гарантії законності й милосердя”¹⁰².

Безапеляційність виступу М. Скрипника, звичайно, навряд чи виправдана для діяча такого масштабу. Та чи варто сумніватися у щирості почуттів, які викликали у наркома юстиції порушення революційної законності і прагнення до справедливого покарання винних, незважаючи на будь-які обставини.

Діяльність органів юстиції в роки, коли наркомат республіки очолював М. Скрипник, була досить інтенсивною. У доповіді на сесії ВУЦВК 22 жовтня 1925 року нарком повідомив, що протягом останнього року органами юстиції було розглянуто 970606 різних справ¹⁰³.

В достатньо напруженому ритмі працювала і Генеральна прокуратура УСРР. Здійснюючи перш за все нагляд за неухильним додержанням законності, вона в 1923 році подала 642 протести на діяльність місцевих органів влади. В 1924 році кількість протестів по окремих губерніях коливалась від 150 до 400. Всього ж за цей рік прокуратурою було розглянуто 36 тис. справ, з них близько 10 тис. дописів робкорів і сількорів¹⁰⁴. Перевіряючи у 1925 році органи юстиції, прокуратурою було розглянуто 10450 циркулярів різних установ, чинність значної кількості яких була припинена, а то й зовсім скасована¹⁰⁵.

Принциповість, діловитість, оперативність, послідовне відстоювання інтересів трудящих сприяли зростанню авторитету органів юстиції у народі України. Невпинно зростала повага і до керівника цього відомства — Миколи Олексійовича Скрипника.

Весь період після повернення в Україну в кінці 1917 року Микола Скрипник щораз активніше занурювався в національну проблему, дедалі плідніше працював у цій надскладній і надто важливій сфері, що й стало однією з головних передумов призначення політика на посаду наркома освіти УСРР. Однак це вже предмет особливої розмови, окремий масштабний сюжет для історичного дослідження.

- ¹ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 423. — Арк. 5.
- ² Там само. — Арк. 6.
- ³ Там само.
- ⁴ Там само. — Арк. 7.
- ⁵ Там само.
- ⁶ Там само. — Арк. 9.
- ⁷ Там само. — Спр. 1165. — Арк. 33.
- ⁸ Там само. — Арк. 34.
- ⁹ Там само. — Арк. 34—35.
- ¹⁰ Там само. — Арк. 35.
- ¹¹ Там само. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 87. — Арк. 32.
- ¹² Там само. — Спр. 423. — Арк. 11, 12, 12 зв.
- ¹³ Там само. — Арк. 13.
- ¹⁴ Там само. — Спр. 1165. — Арк. 35.
- ¹⁵ Там само. — Арк. 2, 52.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Там само. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 87. — Арк. 44 зв.
- ¹⁸ Там само. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 1165. — Арк. зв., 55—56.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Там само. — Спр. 1165. — Арк. 2—3 зв., 52—53.
- ²¹ Там само. — Арк. 2 зв., 55.
- ²² Там само.
- ²³ Там само. — Арк. 54.
- ²⁴ Там само. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 87. — Арк. 51 зв.
- ²⁵ Там само. — Арк. 52.
- ²⁶ Там само. — Арк. 72 зв. — 73.
- ²⁷ Там само. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 648—666; 1085—1095, 1172; 1811—1837 та ін.
- ²⁸ Там само. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 1164. — Арк. 1—79.
- ²⁹ Там само. — Ф. 106. — Оп. 2. — Спр. 87. — Арк. 75.
- ³⁰ Там само. — Арк. 85 зв.
- ³¹ Там само. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 87. — Арк. 48 зв.—49.
- ³² Там само. — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 822. — Арк. 37.
- ³³ Там само. — Арк. 3 зв.
- ³⁴ Там само. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 373. — Арк. 31—32, 68—78; Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 822. — Арк. 28—28 зв., 30, 35 зв.
- ³⁵ Там само. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 373. — Арк. 34, 37; Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 822. — Арк. 30.
- ³⁶ Там само. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 372 а. — Арк. 4, 4 зв.; 5, 5 зв.; Спр. 373. — Арк. 34—49; Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 822. — Арк. 30 зв.; 35, 35 зв.; 36 зв.
- ³⁷ Там само. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 373. — Арк. 68—78; Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 822. — Арк. 38—41.
- ³⁸ Там само. — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 822. — Арк. 42—50.
- ³⁹ Там само. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 373. — Арк. 385.
- ⁴⁰ Там само. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 373. — Арк. 385; Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 822. — Арк. 37.
- ⁴¹ Там само. — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 822. — Арк. 42.
- ⁴² Там само. — Арк. 49 зв.
- ⁴³ Там само. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 371. — Арк. 16, 18.
- ⁴⁴ Там само. — Арк. 64.
- ⁴⁵ Там само. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 373. — Арк. 255.
- ⁴⁶ Там само. — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 822. — Арк. 8.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ Там само. — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 822. — Арк. 84.

- ⁴⁹ Там само. — Арк. 100, 101, 113.
⁵⁰ Там само. — Арк. 113.
⁵¹ Там само.
⁵² Там само. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 373. — Арк. 292, 310, 311, 313, 317.
⁵³ Там само. — Арк. 110.
⁵⁴ Там само. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 521. — Арк. 2; Ф. 166. — Оп. 12. — Спр. 7093. — Арк. 2.
⁵⁵ Там само. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 853. — Арк. 39.
⁵⁶ Там само. — Ф. 166. — Оп. 12. — Спр. 7093. — Арк. 1—2.
⁵⁷ Там само. — Ф. 2. — Оп. 3. — Спр. 455. — Арк. 8—20.
⁵⁸ Там само. — Ф. 8. — Оп. 2. — Спр. 20. — Арк. 4; Спр. 234. — Арк. 1.
⁵⁹ Там само. — Ф. 8. — Оп. 8. — Спр. 20. — Арк. 11—13 зв., 14—17.
⁶⁰ Там само. — Ф. 8. — Оп. 7. — Спр. 5. — Арк. 126.
⁶¹ Там само. — Арк. 161—164, 168—170, 176, 177, 181, 183, 205—273 та ін.
⁶² Там само. — Арк. 165.
⁶³ Там само. — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 822. — Арк. 42, 45.
⁶⁴ Там само. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 380. — Арк. 258; Ф. 8. — Оп. 8. — Спр. 20. — Арк. 33.
⁶⁵ Там само. — Спр. 423. — Арк. 21.
⁶⁶ Див., напр.: Там само. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 373. — Арк. 185, 186; Спр. 375. — Арк. 97; Спр. 377. — Арк. 31 та ін.
⁶⁷ Там само. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 371. — Арк. 100; Спр. 375. — Арк. 1.
⁶⁸ Там само. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 377. — Арк. 95—158; Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 822. — Арк. 388, 391.
⁶⁹ Там само. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 371. — Арк. 182, 186.
⁷⁰ Там само. — Спр. 377. — Арк. 161—188, 443—445; Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 822. — Арк. 388—397.
⁷¹ Там само. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 337. — Арк. 394.
⁷² Там само. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 132. — Арк. 6; Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 500. — Арк. 33.
⁷³ Там само. — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 829. — Арк. 60; Спр. 1348. — Арк. 1—67 та ін.
⁷⁴ Там само. — Ф. 8. — Оп. 8. — Спр. 109. — Арк. 1—36.
⁷⁵ Там само. — Спр. 20. — Арк. 318; Спр. 234. — Арк. 111.
⁷⁶ Там само. — Спр. 20. — Арк. 719, 924.
⁷⁷ Там само. — Ф. 2. — Оп. 3. — Спр. 455. — Арк. 8—20.
⁷⁸ Там само. — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 844. — Арк. 18.
⁷⁹ Див., напр.: ЦДАВО України. — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 1502. — Арк. 271; Ф. 8. — Оп. 8. — Спр. 20. — Арк. 179, 302, 303.
⁸⁰ Там само. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 1513. — Арк. 47—56; 60—62.
⁸¹ Там само. — Ф. 8. — Оп. 8. — Спр. 20. — Арк. 11, 14; Спр. 234. — Арк. 4.
⁸² Там само. — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 1502. — Арк. 266.
⁸³ Там само. — Спр. 1500. — Арк. 550.
⁸⁴ Там само. — Ф. 8. — Оп. 8. — Спр. 20. — Арк. 386—413; 434—435.
⁸⁵ Там само. — Спр. 423. — Арк. 15.
⁸⁶ Там само. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 377. — Арк. 117—118.
⁸⁷ Там само. — Арк. 119—122.
⁸⁸ Там само. — Ф. 8. — Оп. 8. — Спр. 20. — Арк. 169; Спр. 234. — Арк. 17.
⁸⁹ Там само. — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 1502. — Арк. 206—206 зв.
⁹⁰ Там само. — Ф. 8. — Оп. 8. — Спр. 20. — Арк. 190.
⁹¹ Там само. — Арк. 241—268.
⁹² Там само. — Арк. 437.
⁹³ Там само. — Ф. 8. — Оп. 8. — Спр. 234. — Арк. 133.
⁹⁴ Там само. — Спр. 20. — Арк. 341; Спр. 124. — Арк. 154.
⁹⁵ Там само. — Ф. 8. — Оп. 8. — Спр. 24. — Арк. 20—32 та ін.
⁹⁶ С к р и п н и к М. О. Вибрані твори. — К., 1991. — С. 188.
⁹⁷ С к р и п н и к М. О. Там само. — С. 208.
⁹⁸ Там само. — С. 208—209.
⁹⁹ Там само. — С. 209.
¹⁰⁰ ЦДАГО України. — Ф. 39. — Оп. 4. — Спр. 192. — Арк. 216—217.
¹⁰¹ Там само. — С. 217—218.
¹⁰² С к р и п н и к М. Статті й промови. — Т. I. — Х., 1930. — С. 217—218.
¹⁰³ Там само. — С. 127—128.
¹⁰⁴ Там само. — С. 216—217.
¹⁰⁵ Там само. — С. 222.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

З НОВИХ ДЖЕРЕЛ ДО ІСТОРІЇ ПОВСТАННЯ 1591—1596 рр.

Повстання 1591—1596 рр. проти гніту Речі Посполитої підняли запорозькі козаки на чолі з Криштофом Косинським та Северином Наливайком. Це повстання відкрило серію національно-визвольних повстань кінця XVI — першої половини XVII ст., завершених Національно-визвольною війною українського народу 1648—1658 рр. До його історії час від часу зверталися українські вчені ще дореволюційного часу, насамперед М. Грушевський та В. Доманицький. Але з часів Другої світової війни і виходу в світ праці українського історика-емігранта М. Антоновича не з'являлося солідних досліджень на цю тему. Лише в останні роки вийшла монографія чернігівського історика Сергія Леп'явка, яка узагальнила досягнення української історіографії у даному напрямку, водночас збагатила джерельну базу вивчення проблеми і розв'язала ряд дуже важливих питань історії повстання 1591—1596 рр. В ній же міститься й ґрунтовний нарис історії дослідження згаданого повстання ¹.

Однак в архівах, зокрема в польських, ще зберігається чимало важливих матеріалів, котрі стосуються історії даного повстання. Маючи досвід праці в польських архівах, нам вдалося виявити там ще ряд незнаних документів. І хоча наші головні зусилля були зосереджені на пошуку джерел пізнішого періоду, однак у поле зору потрапляли часом унікальні документи, насамперед незнаний лист С. Наливайка, особисто ним підписаний (це перший відомий автограф козацького вождя). Прикметно, що на цьому листі Наливайко називає себе не Северином, а Семеном — ім'ям, дуже поширеним на Україні. Даний лист був нами повністю видрукований ², але залишилися інші документи. Так, вдалося знайти згадку про прапори й сурми С. Наливайка, які потрапили до рук карателів у 1596 р. і після цього (ще на початку XVII ст.) зберігалися в коронному скарбі у Варшаві. У відповідних томах ("теках") Нарушевича, що зберігаються у відділі рукописів Бібліотеки Чарторийських у Кракові, знаходяться матеріали сейму 1596 р. У сеймовому щоденнику зафіксовані, наприклад, репліки луцького біскупа, котрий радив громити козаків і порівнював їх з дияволом, а панівний клас, що "потерпає від сваволі", — з селянином. Перемишльський біскуп переконував сейм у тому, що "цей свавільник Наливайко з іншими чинить свою справу під імператорським (тут маються на увазі Габсбурги. — Ю.М.) прапором, з небезпекою для нас" ³. Турецький султан у листі до короля Речі Посполитої Сигізмунда III (1596 р.), зокрема, писав: "Злі люди та піддані ваші козаки часто нападають, чинять великі шкоди як у нашій, так і у вашій державі. Про це нас повідомив ваш посол, а щоб ми могли запобігти цьому, жадав від нас, щоб ми фортеці й замки будували для кращого заспокоєння підданих і для швидшого приборкання козаків" ⁴. Князь Миколай Криштоф Радзівіл, воєвода троцький (брат великого гетьмана литовського Криштофа Радзівілла), у своїх листах до литовських підскарбів та судді відповідно від 1 та 11 грудня 1593 р. згадував про неготовність литовського війська, в якій його застали запорозькі козаки, про спустошення, яких завдають вони (білоруському) краю ⁵.

Пропонуємо увазі читачів неznані листи з фамільного архіву князів Радзівіллів (далі — АР). Один з них наводимо повністю, інші — у вигляді витягів чи регестів. Практика публікації документів у вигляді регестів має давню традицію, наприклад, ще на початку ХХ ст. таким чином було видано частину донесень папських нунціїв ХVІІ ст. — Джованні Торреса (публікація С. Забугіна) та П'єтро Відоні (публікація С. Томашівського) ⁶. У повоєнний час українські історики та архівісти видали таким чином акти з Крем'янецької гродської книги. Регести мають ту перевагу, що дозволяють зекономити обсяг публікації за рахунок другорядних звісток, стереотипних форм ввічливості тощо. Виходячи з цього, ми вирішили використати регести як форму публікації і передати у концентрованому вигляді головну суть інформації згаданих джерел, які стосуються історії повстання 1591—1596 рр.

Фамільний архів князів Радзівіллів складає нині окремий велетенський фонд Архіву Головного Давніх Актів у Варшаві (далі — АГАД). У другому відділі цього фонду зберігається рукописний збірник документів (“книга”) № 56. Він містить у собі документацію (оригінали та копії універсалів, листів, “новин” тощо) троцького воєводи, князя Миколая Криштофа Радзівілла, створену у 1594—1601 рр. Серед них знаходиться і 12 листів, які стосуються повстання К. Косинського та С. Наливайка. Ці документи охоплюють 1595—1596 рр. і були писані як самими князями Радзівіллами, так і іншими високопоставленими особами Речі Посполитої. Ще один документ (№ 1) нами було виявлено у відділі 5 фонду “АР” (Архів Радзівіллів) АГАД, де містяться листи, адресовані Радзівіллам. Саме у цьому листі, писаному волинським магнатом князем Олександром Острозьким, досить детально розповідається про генеральну битву під П'яткою, яка закінчилася поразкою українських повстанців. Цей лист підтверджує, зокрема, твердження польських хроністів Й. Бельського та Р. Гайденштайна, згідно з якими війська князя Януша Острозького розірвали козацький табір, було забито близько 2000 козаків. Оригінальними є свідчення про спосіб присягання К. Косинського, який пішо дістався до князя Острозького і, “впавши хрестом, перепросив”. У подальших восьми листах (№№ 2—6, 8—10) містяться лише загальні дані про повстання, говориться про те, що воно застало феодалів Великого князівства Литовського непередбаченими (мається на увазі прихід повстанців у Білорусь і взяття Наливайком Слуцька 6 листопада 1595 р.), що литовська й білоруська шляхта неохоче з'єднувалися для придушення повстання, не хотіли слухати свого керівника, річицького підстаросту Михайла Буйвида. Князь Миколай Криштоф Радзівілл з прикритістю зазначав, що такі розрізнені дії не дадуть успіху, це все одно, як десяток людей буде настроювати лютю (“ніколи не буде мелодії”). Разом з тим є цікаві дані, що стосуються особи Григорія Лободи. Невідомий ближче автор листів з Ракова (№ 3, 4) розповідає про любов Лободи до Церери і Бахуса, тобто до жінок і вина. У листі № 13 говориться про листи Наливайка та Шаули і стисло переказується їхній зміст.

Значно більше значення мають інші три листи (№№ 6, 7, 11). У листі № 6 уточнюються деталі боротьби повстанців за Копиль та Несвіж. Якщо С. Леп'явко на підставі відомих йому документів лише здогадувався, що Наливайко послав полковника Мартинка на чолі 500 козаків на Копиль, “а можливо, через Копиль на Несвіж” ⁷, то тепер можна не сумніватися у тому, що Несвіж дійсно був кінцевою метою невдалого походу Мартинка. Важливими є згадки про те, що, крім Мартинка, був ще один керівник повстанців, що Мартинка було вбито й урочисто поховано в Слуцьку (цьому, щоправда, суперечить літописна звістка про спалення тіл повстанців у Ко-

пилі, яка наводиться нижче), що верхівка Великого князівства Литовського прагнула нав'язати дипломатичні контакти з Наливайком, але посланий віленським воєводою шляхтич Третяк був закутий у кайдани Мартинком. Надзвичайно цінними є свідчення про родича Наливайка ("швагра") Саву у Слуцьку, внаслідок дій якого Слуцьком оволоділи повстанці. Є дані про перебування Наливайка у Бобруйську. Цікавим є переказ чуток про Лободу. Лист М.К. Радзівілла підтверджує дані вже відомих джерел про перехід Наливайка з Речиці до Петровиць і далі — до Ляхви. Разом з тим засвідчується перебування козацького ватажка у Городку біля Ляхви, про конфлікт наливайківців з лободинцями, внаслідок чого на місце Лободи було обрано Шаулу. Дуже важливим є повідомлення про іншого повстанського ватажка — старовинного козака Масло (?), основу загону якого складали козаки з Канева.

Таким чином, вищезгадані листи проливають додаткове світло переважно на похід повстанців С. Наливайка на Білорусь 1595—1596 рр. Сподіваємося, що подальші пошуки в польських архівах принесуть нові знахідки цінних джерел з історії України козацької доби. У додатку вміщено листа слуцького війта до князя Олександра Олельковича-Слуцького (помер 26.06.1591 р.), який може стосуватися початкового періоду повстання К. Косинського або часу, який передував йому.

¹ Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернігів, 1996. Див. також: Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561—1591). — Чернігів, 1999.

² Мицик Ю. Незнаний лист Наливайка // Старожитності. — 1995. — №№ 5—6. — С. 9.

³ Бібліотека Чарторийських. — Відділ рукописів. — № 96. — С. 363—365.

⁴ Там же. — С. 568.

⁵ АГАД. — АР. — Відділ 2. — № 56. — С. 186.

⁶ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. — К., 1915. — Вип. 2; Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1924. — Т. 16. Ватиканські матеріали до історії України. — Т. 1. Донесення римських нунційів про Україну 1648—1657 рр.; Томашівський С. До історії перелому Хмельниччини. Листи королівського секретаря Паоло Доні до нунція П'єтро Відоні з 1653 р. // Науковий збірник ВУАН. — К., 1927. — С. 1—58.

⁷ Леп'явко С. Назв. праця. — С. 164.

[РЕГЕСТИ]

№ 1

1593, лютого 13. — Любартов. — Лист волинського воєводи, князя Олександра Острозького до князя Криштофа Радзівілла

Мова йде про козацькі справи, перемогу над повсталими козаками під П'яткою. Спочатку там билися герцями, потім — табором вийшли перед містом всі, хто там був. Козаки почали вогнем з рушниць шкодити нашим, внаслідок чого самих коней було поранено понад 200. Врешті козацький табір було розірвано з великою силою, що викликало замішання серед козаків. Ми не дали їм розвернутися і розбили, поклавши на місце близько 2000 їхніх найпередніших людей, не рахуючи тих, котрі раніше загинули (кількадесят). Тоді відбили 13 гармат, порох. В сумі їх загинуло дуже багато, в т. ч. 10 найліпших людей. Косинський з рештою втік до міста, але його обложив князь його мость і не дав їм вийти. Почалися мирні переговори. Хоч і неохоче вчинив князь й.м., але мусив, і він на слово панів — єднавців погодився з цим. Косинський приїхав до табору князя й.м., пішо прийшов через табір до князя й.м., "впавши хрестом, перепросив". За ним

сотники і осавули, також і вся чернь вчинили присягу князеві його мості на вічний мир. Бидло та інші речі повернули князеві його мості, а інші ще мають повернути.

(АГАД. — АР. — Відд. 5. — № 11074. — Оригінал).

№ 2

1595, листопада 8. — Мир. — Лист невідомого до підскарбія

“...Я боюся тільки того, щоб ці тривоги від козаків не перешкодили нам. А вони (ці тривоги) тепер є, коли б настали більші тривоги, то важко було б моїм слугам”.

(АГАД. — АР. — Відд. 2. — № 56. — С. 206—210. — Копія).

№ 3

1595, листопада 11. — Раков. — Лист невідомого до підскарбія Великого князівства Литовського

“Відсилаю листа пана мозирського підстарости. Як бачу, він розуміє, що коли б ми були разом, то козаки не напали б ... Чути про них, що Наливайко чекає на з’єднання (козацького) війська з своїми силами. “Тоді треба буде стільки провіанту, що дай Боже, щоб вони не приїхали до нас. Але бачу, що й сам Лобода має і Цереру і Бахуса”.

(АГАД. — АР. — Відд. 2. — № 56. — С. 182. — Копія).

№ 4

1595, листопада 11. — Раков. — Лист тієї ж особи до князя Миколая Криштофа Радзівілла(?)

Мова йде про Лободу, який “має Цереру і Бахуса”, і в ці голодні часи бенкетує з молодими панянками. “Однак він дешево їм платить, за раз по кілька ліктів сукна; небагато за (весільний) вінець. Очевидно, він думає, що таким чином він собі прихилить жінку (?)...”. Таке саме буде й нам за великий полк людей, коли в ім’я батьківщини ми виступили б проти таких, на котрих буде (?) помста з неба за невинно пролиту кров... Заради Бога, чиніть залізом, щоб потім не було запізно. Віддаюся (вашій мості) разом із дружиною”.

(АГАД. — АР. — Відд. 2. — Кн. 56. — С. 183. — Копія (?)).

№ 5

1595, листопада 15. — Несвіж. — Лист князя Миколая Криштофа Радзівілла(?) до невідомого

Мова йде про козацьку “сваволю”, але вже одних з Божою поміччю розгромили, а других, з більшою потугою, чекаємо. Вже є (про них) певні відомості.

(АГАД. — АР. — Відд. 2. — Кн. 56. — С. 184. — Копія (?)).

№ 6

1595, грудня 12. — Несвіж. — Лист невідомого до канцлера Великого князівства Литовського

Мова йде про небезпеку від козаків, які прийшли в наш край. 3 грудня до Несвіжа з’їхалися пани. За кілька днів перед цим Наливайко покинув

Слуцьк після поразки в Копилі і загибелі там кількох десятків своїх, а також двох їхніх ватажків, особливо якогось Мартинка, котрий обіцяв Наливайку взяти Несвіж. Про це твердить і пан Третяк, котрий був посланий від пана віленського (воєводи) до Наливайка і “посаджений в ланцюги, сидів у господі Мартинка”. Котрого (Мартинка?) потім було вбито двома пострілами, і я бачив, як урочисто його було поховано в церкві у Слуцьку. Пани вирішили зібрати людей проти Наливайка, над ними старшим є пан Буйвид. Спалили Свіслоч у пані Гарабурди. Про Лободу кажуть різне, бо і канцлер послав на нього людей і нібито його мали обложити у Вінниці, навіть і вбити. У Переяславі укріпилися, тепер чути що і в Києві, а з Києва (?) з частиною гультьяйства з’явилися у Пинську. Слуцьк не потрапив би у шкоду, але у ньому була зрада від якогось Сави, швагра Наливайкового, він пише до нього про 5000 дукатів. Шляхетські (гроші?) відослали до Новгородка. Тепер чути, що Наливайко окопався у Бобруйську, має понад 10 гармат. Пишуть з Минська, що нібито за Свіслочю він мав би окопатися з тим, щоб спустошити звідти.

(АГАД. — АР. — Відд. 2. — Кн. № 56. — С. 188—189. — Копія).

№ 7

1596, січня 2. — Несвіж. — Лист князя Миколая Криштофа Радзівілла до князя Криштофа Радзівілла (?)

“...Треба кожному пошкодувати того, що Наливайко вискочив, вважай як, з гарбезі (?), але цього й треба було сподіватися, бо із назбираною дружиною відправили (проти нього). Сталося так, що ніби хтось удесятьох хотів настроїти лютю, “з чого ніколи не буде мелодії”. Великі й славні гетьмани не хотіли цього, бо великими, але різними військами керували. Нас карає Господь Бог. ...Більше б нас зібралося і було б кращим послушенням, якби пана Буйвида слухали. “Треба польного гетьмана, щоб жоден не міг ухилитися”. Більше було б користі, якби ми були їхали..., то не втік би був цей лотр, ... гарматок би було щось зібралося б... Пан Петро Тризна сказав мені, що шляхта з Волковиського повіту вже виступала, і було їх чимало. Але як тільки здогадалися, що ми самі не йдемо, то назад пішли. Деякі, прийшовши, почули, що особи вашої мості не буде, повернулися, інші взагалі не приїхали, таке, чути було, діялося і в інших повітах. Ліпше було б військової соромоти зазнати, а нам самим, молодшим сенаторам, їхати, ніж чути з ганьбою, що він (Наливайко) тепер втік. Ми чекаємо на нього щогодинно, особливо “після цього покумання з Лободою”. Я чекаю на твоїх, щоб їх привітати, коли вони, не прощаючися, покинули пана Буйвида. “Дай, Господи Боже, щастя, але якщо туди прибув Лобода, то не станеться, очевидно, цього привітання”.

(АГАД. — АР. — Відд. 2. — Кн. № 56. — С. 196—197. — Копія).

№ 8

1596, січня 5. — Лист князя Миколая Криштофа Радзівілла до канцлера Великого князівства Литовського

Мова йде про релігійні справи. “Посилаю до вашої мості копію листа мазирського підстарости Єсмана, котрий писав до князя Жемського (?) про побожність Лободи і його війська. Ми чекаємо на них щогодини. Згадуються події в Могилеві”.

(АГАД. — АР. — Відд. 2. — Кн. № 56. — С. 197—199. — Копія).

№ 9

1596, січня 29. — Лист князя Миколая Криштофа Радзівілла до князя Криштофа Радзівілла (?)

Я маю дані про козаків, надсилаю їх вашій мості. Правда, (вони) застаріли, але не скоро мені цього листа слуга прислав. Тут дуже важливі речі, я не хочу ними легковажити. Без сумніву, що хоч і в малій купі, але зійдемося (в битві). Козаки на нас підуть.

(АГАД. — АР. — Відд. 2. — Кн. № 56. — С. 197—199. — Копія).

№ 10

1596, лютого 6. — Копиль. — Лист князя Миколая Криштофа Радзівілла до неназваного князя

“...Дякую покійно за прислання для прочитання листа від Шаул. Ваша мость зволив побачити, що вибачаються (?), що не догнали Наливайка без гармат або ж з меншою кількістю людей та гарматами пройти. До того ж, нібито просить про перепочинок. Його мості пана жмудського (старости) урядник, бачу, пише та й інші всі кажуть, що чинять великі кривди й утиски. Також і Наливайко досить скромні листи на початку писав, насправді біля передмістя (?), але теж претендував тільки на хліб з сіллю, як хитрий, щоб розсмакувати, потім стало видно результати того, що він вчинив. Так само і цей вчинить, так само, як і приручені вовки”.

(АГАД. — АР. — Відд. 2. — № 56. — С. 206—210. — Копія).

№ 11

1596, лютого 6. — Копиль. — Лист князя Миколая Криштофа Радзівілла до князя Криштофа Радзівілла (?)

“Приїхав з листами вашої княжої мості пан Кошиць до мене, до Несвіжа, майже перед полуднем. А я зразу після цього, о другій годині, приїхав до Копиля, де згідно з універсалом вашої княжої мості має бути з’їзд Новгородського повіту. Наливайко ж, виїхавши з Речиці, рушив сюди, в ці краї. Приїхавши до Петрковиць за шість (?) днів у погану дорогу, яка в цей час була, за одну ніч проїхав 8 миль до Колка (?), маючи завжди дві тисячі людей, котрі йому дуже швидко роблять мости. Там же під Колком (?), зібравши більше черні і перейшовши Прип’ять, став у Городку, маєтності мого брата, небіжчика, його мості пана маршалка, укріплений, вважай, самою природою, хоч там дерев’яний замок давно згорів. Там же з цього боку Прип’яті прибув від Городка до моєї маєтності, Ляхви, де поставив половину свого війська, котре, зазначай, чинить вбивства всякій статі. Звідти вже він не може мати іншого шляху, якщо захоче рушити далі в Литву: або сюди, до нас, в Новгородський край, або до Пинська, або на Волинь, якщо захоче повернутися. Чи буде він лежати на цих місцях, чекаючи okazji (??), чи потім навесні зміг би вигідніше Прип’яттю на Низ піти, а до того плюндрувати тут ці краї, як йому це засмакувало? Легше він зможе це вчинити, маючи людей (?) і гармати. До цього ж злого ще й вість прийшла вчора, що Лобода з 3500 добірного кінного люду від’їхав від козаків. За ним однак послали, нагадуючи під загрозою військового покарання, щоб він повернувся і не покидав їх. Вони обрали на місце Лободи старшим собі якогось Шаула, у котрого вже є 600 кінних в Клецьку, і, як про це дана певна відомість його мостю паном новгородським (старостою), теж туди приїхав. Цих же свавільних людей є частина у Слуцькій

волості, у десяти милях від Слуцька. А другий старий запорожець, якийсь Масло (?), вийшовши з чималою кількістю людей, яких звів з Канева і з інших українних міст, йде в ці краї, щоб у Наливайка забрати його здобич, але цей торг бодай не про нас (був); тут він буде...”

(АГАД. — АР. — Відд. 2. — № 56. — С. 203. — Копія).

ДОДАТКИ

№ 1

1591(?), квітня 1 (березня 22). — Слуцьк. — Лист слуцького війта Кипріяна Чисевича до князя Юрія Омельковича Слуцького із скаргою на запорозьких козаків і на князівського урядника Шадурського (Садурського, Задурського)

“Ясновельможний і милостивий князю, пане, пане мій милостивий!

Вашій князівській милості, своєму милостивому пану, доповідаємо про незносні кривди селу Таль вашої князівської мості. Доносимо цим моїм невинним писанем про те, що їм сталося, милостивий пане, від запорізьких козаків через урядника вашої князівської мості пана Шадурського; бо вони, милостивий пане, спочатку напавши на наші сілця Бобан і Таль, просили стації. Отже, небораки бобанці і тальяни зложили їм шістьдесят коп. Пан Садурський, милостивий княже, наїхавши на них у селі Тальському, наказав бути тальським мужам (у себе) і, маючи їх із собою, забрав у них вози і гроші, а самих прогнав. Вони, милостивий пане, наїхавши другим разом з півторака чоловік, мордували мужичків-небораків в’язанням та биттям, також жінкам і неповнолітнім дівчатам чинили нечужані гвалти й шкоди, незносні розбої чинили, забираючи провіант собі і коням. Милостивий пане, його мось пан Онікій упрохав за пана Задурського і повернув їм гроші. Підданим вашої князівської мості вчинені такі шкоди, що неможливо й розповісти, (ці піддані) не можуть мати (необхідного) і для посіву збіжжя; до того дійде, милостивий пане, що половина з них по-вовчі підуть собі геть. Я ж доповідаю вашій князівській мості, своєму мостивому пану, про ці речі. А якщо ваша князівська мось мені не повіриш, то зволиш довідатися від когось іншого, бо й пан Унжховський писав достатньо про це до Варшави, до його князівської мості, пана брата вашої князівської мості, його мості князя Семена і до пана Бялинського, і я про це ж розповідаю. Жалюся вашій князівській мості, своєму мостивому пану, щоб у своїй справі не було шкоди, маю надію на Господа Бога і на вашу князівську милість, свого милостивого пана, котрому, Господи Боже, зволь дати добре здоров’я і в усьому радісної втіхи, з чого б і ми веселі були, віддаючи честь і хвалу нашому Спасителю.

Дані із Слуцька березня 22 за старим (стилем).

Найнижчий відданий і слуга вашої князівської мості, свого мостивого пана, Кипріян Чисевич, війт, з людьми, з своїми синами”.

(Держархів у Кракові. — Ф. “Зібрання Русецьких”. — № 50. — С. 57. — Оригінал, писаний польською мовою з домішками білоруської. Печатка не збереглася. Адреса:

“Ясновельможному Омельковичу Слуцькому, моєму милостивому пану”. Пізніша приписка іншою рукою: “Радзівіл”).

№ 2

1595 не раніше 24 (14) листопада. — Уривок з літописного збірника князів Радзівіллів

“...Року 1595. Наливайко був у Слуцьку, а у день святого Пилипа руського (14 листопада за старим стилем. — Ю.М.), в суботу на запуст, князь

його мосьть пан гетьман литовський (Криштоф Радзівілл. — *Ю.М.*) наказав розгромити полковника Мартинка в Копилі. Його самого було забито, а розбивши козаків, тіла (загиблих) було спалено з гайма(?)”.

(АГАД. — АР. — Відд. 2. — Кн. № 63. — С. 53. — Переклад з польської).

Упорядкував Ю. А. МИЦИК (Київ)

МИКОЛА ГОГОЛЬ. “РОЗДУМИ МАЗЕПИ”

Програмну статтю “Роздуми Мазепи” двадцятип’ятирічний Микола Гоголь написав водночас із повістю “Тарас Бульба” у 1834—1835 рр. Тоді він інтенсивно працював над тисячолітньою історією України, написав кілька інших надзвичайно важливих для української історіографії статей.

М. Гоголь з дитинства глибоко вивчав не тільки історію та культуру України, а й всесвітню історію, національну етнографію та фольклористику. Він уважно простудіював праці Геродота, Тита Лівія, французьких філософів-просвітителів, здобутки сучасної йому європейської історіографії, скрупульозно опрацьовував джерела, зокрема й рукописні, склав бібліографію. Отже, він був істориком-ерудитом.

Досліджував М. Гоголь і джерела про Київську Русь, зокрема “Літопис руський”, цікавився працями про походження слов’ян, їхнє розселення, культуру, мистецтво, появу письма і мов, архітектурними пам’ятками, досягненнями археології. Київську державу він характеризував як імперію, яка склалася з різноплемянних, дрібних, роз’єднаних держав-князівств, що вели між собою постійні родові чвари і війни. На думку Гоголя, вплив релігії, як державної цементуючої ідеології, на свідомість племен був незначним.

Нова доба на Русі настала після татаро-монгольської навали 1240 р., від якої найбільше була спустошена Україна та її “серце” — Київ. У статті “Погляд на утворення Малоросії”¹ Гоголь писав, що безпеку України після татаро-монгольської навали захищали могутні литовські князі, а Росія й далі терпіла татарське ярмо, приречена на “бездіяльність і заціпеніння” ще впродовж 240 років. Тоді остаточно розірвалися зв’язки України з Північною Руссю, і “вже зносин між ними не було. Інші закони, інші звичаї, інша мета, інші подвиги...”² Розкрити цей процес, показати, як це сталося, наголошував Гоголь, — головне завдання істориків. Північна Русь почала “змішуватися з народами фінськими”, які потрапляли під вплив східнослов’янської культури, міфології. Тим часом Україна залишалася країною “чистих слов’янських племен” — древніх полян, сіверян. Такою була наукова позиція української історіографії щодо Київської держави.

Причину відсутності української держави після розпаду Київської Русі М. Гоголь чи не вперше в історичній науці слідом за Шарлем-Луї Монтеск’є пояснював географічним фактором — відсутністю хоча б з одного боку природної границі. Були б пасма гір чи море, і народ український “вдержав би політичне буття своє, склав би окрему державу”. Однак беззахисна відкрита родюча земля з повноводними річками, достатком лісів, м’яким кліматом, багатою флорою і фауною стала тереном нападів і спустошень, а не хліборобським краєм, бо тут зіткнулися ворогуючі між собою три сусідні держави — Польща, Росія, Крим, внаслідок чого українська земля була залита кров’ю і густо зрошена слізьми. Це був, за Гоголем,

край страху. І тому саме на цій землі зміг вирости мужній, войовничий, волелюбний, відчайдушний народ, “все життя якого було повите і випестоване війною”, тобто “нація козаків”. Цей народ, підкреслює М. Гоголь, — “одно з визначних явищ європейської історії, яке, може, одне тільки стримало це спустошливе розлиття двох магометанських народів, що загрожували поглинути Європу”.

Отже, М. Гоголь розглядав український народ як давній, великий і могутній, самобутній і волелюбний європейський народ. До Гоголя, онука знаменитого “стану козацьких канцеляристів”, що, за словами М. Грушевського, “залишилися об’єктом гордощів для пізніших поколінь українських патріотів”³, подібно характеризували український народ козацькі літописці Самійло Величко, автор “Історії русів”, а потім і історики XIX ст.

Микола Гоголь справедливо вважав, що вадою концепції української історіографії є те, що історики-компілятори (В. Рубан, О. Рігельман, М. Берлінський, О. Мартос, Д. Бантиш-Каменський, І. Срезневський та ін.) “не вказали досі цьому народові (українському. — *Я.Д.*) місця в світовій історії”. Ось чому письменник вимагав від українських істориків — визначити й обґрунтувати місце України в світовій історії. Звичайно, тогочасний рівень української історіографії і публікації джерельного матеріалу не дозволили вичерпно виконати це завдання, однак воно й досі не здійснене.

Гоголь вивчав і твори видатних церковних та культурних діячів XVII ст., професорів Київської Академії, вихованцями якої були його прадід і дід, — Йоаникія Галятовського, Лазаря Барановича, Дмитра Туптала, Стефана Яворського, Гавриїла Бужинського та ін., а також цікавився джерелами з історії Галичини і Закарпаття. Та найбільше його захоплювали історія Запорізької Січі, Хмельниччина, доба “Руїни”, Мазепи, скасування Гетьманщини, русифікація України.

За власним свідченням, Гоголь упродовж п’яти років збирав різноманітні друковані й рукописні матеріали, пов’язані з історією його Вітчизни. Він готував історію України “в шести малих або в чотирьох великих томах”. Але, на жаль, рукопис цієї праці, про яку широко повідомляла передплатникам преса, не зберігся. З цього приводу вчені, знаючи, що Гоголь чимало своїх творів знищував, здавна ведуть дискусії, висловлюючи свої думки й гіпотези.

До нас дійшли тільки різні статті, замітки, а також художні твори, написати які без глибокого вивчення історичних джерел Гоголь не зміг би. Це, передусім, “Вій”, “Втрачена грамота”, “Страшна помста”, “Страшний кабан” і особливо “Тарас Бульба”. Відомі також заголовки творів, які до нас не дійшли, — “Гетман”, “Выбритый ус”, “Пленник” та ін. Історичні сюжети знаходимо і в інших українських повістях Гоголя. Зокрема, повісті “Вій” і “Втрачена грамота” навіяні розповідями діда Панаса, вихованця Київської Академії, козацького канцеляриста.

У своєму найулюбленішому творі “Тарас Бульба” Гоголь через півстоліття після знищення Запорізької Січі відродив у художній літературі волелюбні козацькі традиції, героїчні сторінки боротьби розкрив на матеріалі історії свого козацько-старшинського родоvodu. Письменник-патріот усвідомлював, що без козацької історії немає українського народу, а є кріпацька покірنا маса, раби. За умов самодержавно-кріпосницької дійсності, шовіністичної політики царату Гоголь готував сприятливий ґрунт для національного відродження. Він створив привабливий поетичний об-

раз рідного народу, з надзвичайною художньою силою розкрив його самобутній характер, моральну чистоту, прометеївський дух, героїчну історію, високу гармонію родинних взаємин, відчуття краси і гумору, любові до природи.

Ставлення Миколи Гоголя до столиці України — Києва і до двох столиць Російської імперії — Москви та Петербурга найяскравіше розкрито в його листуванні з друзями та знайомими. В листах (1833—1834 рр.) до українського професора Михайла Максимовича, який працював у Московському університеті, знаходимо чимало теплих рядків про Київ, що свідчать про гарячий український патріотизм Гоголя. В одному з листів читаємо: “Бросьте в самом деле Кацапию, да поезжайте в Гетманщину. Я сам думаю то же сделать и на следующий год махнуť отсюда. Дурни мы, право, как рассудить хорошенько! Для чего и кому мы жертвуем всем? Едем! в Киев...”⁴. Гоголь пише про своє давнє бажання переїхати до Києва, обійняти посаду професора всесвітньої історії в університеті, категорично відмовляючись викладати російську історію, яка, на його думку, нудна, нецікава: “Я с ума сойду, если мне дадут русскую историю”, — застерігає він Максимовича.

Підкреслюючи, що стародавній Київ — місто українське, а не російське, Гоголь думками і помислами у ньому. “Туда, туда, в Киев! — писал він. — В древний, в прекрасный Киев! Он наш, он не их — не правда ли? Там или вокруг него деялись дела старины нашей... Да, это славно будет, если мы займем с тобою киевские кафедры; много можно будет наделать добра. А новая жизнь среди такого хорошего края! Там можно обновиться всеми силами”. В цьому уривку з листа і погляди Гоголя на історію прадавнього Києва, і його плани щодо наукової та педагогічної діяльності у столиці над Дніпром. Тоді ж він, намовляючи і Максимовича покинути Московський університет, писав із сарказмом про Москву: “Влюбился же в эту старую, толстую бабу Москву, от которой, кроме шей да матерщины, ничего не услышишь”.

Про невідступну мрію Гоголя покинути столицю Російської імперії і повернутися до Києва свідчить і його лист до Олександра Пушкіна: “Я восхищаюсь заранее, когда воображу, как закипят труды мои в Киеве. Там я выгружу из-под спуда многие вещи, из которых я не все еще читал вам. Там кончу я историю Украины и Юга России, напишу Всеобщую историю, которой в настоящем виде ее до сих пор, к сожалению, не только на Руси, но даже и в Европе нет. А сколько соберу там преданий, поверьев, песен и проч.” Далі Гоголь повідомляв поета, що професор Максимович думає покинути Московський університет і переїхати до Київського. Він мріє перетворити “богоспасаемый наш город” на українські Афіни, мати в ньому свою друкарню. В іншому листі Гоголь підказує Максимовичу, що “Песни нам нужно издать непременно в Киеве”⁵, а не в Росії.

Гоголь часто говорив Максимовичу про свою мрію купити хату із садочком “где-нибудь на горе, чтобы оттуда был виден и кусочек Днепра” — мрія багатьох українських творчих діячів аж до О. Довженка та К. Білокур. А коли Максимовича було призначено першим ректором Київського університету, Гоголь у листі до друга сонячними, теплими фарбами, як і в своїх художніх творах про Україну, змальовує Київ: “Ты теперь в таком спокойном, уютном и святом месте, что труд и размышление к тебе притекут сами”.

Головною, але невидимою причиною, яка змушувала Гоголя і Максимовича, а пізніше Є. Гребінку, Т. Шевченка, С. Руданського, В. Вернадського та інших українців повертатися до рідних країв, був стан їхнього

здоров'я. Рідна, цілюща, сонячна природа, її дари, повітря, вода складають біологічну основу патріотизму. Тарас Шевченко, мріючи перед смертю про зустріч з Україною, зауважив, що її повітря відновить його здоров'я: "От якби додому, там би я, може, одужав".

Проживаючи в 30-х роках у Петербурзі, Гоголь, як і Шевченко, надзвичайно тужив за Україною, за Дніпром, за рідним краєм. Він часто скаржився в листах на те, що невлаштоване життя і клімат, природа столиці Росії наганяли на нього невимовну тугу за сонячною Україною: "Душа надто тужить за Україною", "Наша єдина бідна Україна", "Тепер я взявся за історію нашої єдиної, бідної України" тощо. Такий же настрої був у Гоголя і за кордоном: італійська природа і побут, навіть діри в тинах нагадували йому рідну Батьківщину.

Микола Гоголь, як останній в родоводі Гоголів, не зрікся прадідівських традицій, а лише під впливом обставин, національного гніту й приниження часто, як артистична натура, приховував свої погляди, пристосовувався до найвищих авторитетів. "Никак бы не дал преимущества ни малороссиянину перед русским, ни русскому перед малороссиянином, — значав він 24.XII.1844 у листі до фрейліни О. Смирнові. — Обе природы слишком щедро одарены Богом, и, как нарочно, каждая из них порознь заключает в себе то, чего нет в другой". Пояснено дипломатично з національною гідністю. Українсько-російські відносини за умов жорстокої колоніально-шовіністичної політики царату після скасування Гетьманської автономії і знищення Запорізької Січі Гоголь і далі розглядав у традиційному козацькому розумінні — "як вільний з вільним, як рівний з рівним".

Учасник вечорів слов'янського гуртка М.В. Берг свідчив, що М. Гоголь "изменял обыкновенным своим порядкам, если в числе приглашенных вместе с ним оказывался один малороссиянин, член того же славянофильского кружка (О. Бодянский. — *Я.Д.*). Каким-то таинственным магнитом тянуло их тотчас друг к другу; они усаживались в угол и говорили между собой целый вечер горячо и одушевленно, как Гоголь (при мне, по крайне мере) ни разу не говорил с кем-нибудь из великороссов" ⁶. Це ж твердить і син Михайла Щепкіна Петро (1821—1877 рр.). Зокрема, він пише, що Гоголь "был в обществе молчалив и не общителен до странности и оживлялся, только столкнувшись нечаянно с кем-нибудь из малороссов" ⁷. За спогадами Михайла Лентовського, який навчався у великого актора-українця Михайла Щепкіна, останній змушував своїх учнів вивчати цілі розділи "Вія" і "Тараса Бульби", "Кобзаря" напам'ять, бо і сам так учив свої ролі. М. Лентовський згадує: "М.С. Щепкін, бувало, заклавши руки за спину, годинами простоював перед портретами Гоголя і Шевченка, і наче розмовляв з ними, ділився думками, тихо ворухив губами" ⁸.

Свою історію Гоголь писав, керуючись патріотичними почуттями українця: "Заради всього нашого, заради нашої України, заради батьківських могил". У своїх творах для означення України він вживає терміни Україна, Русь, Малоросія, Малая Росія, Гетьманщина, руський, русинський, український, запорізький, козацький, козацька нація, наша, наш. До речі, вся література спотворено передає термін "руський" з двома "с" — русский" (книжна українська форма, привласнена російською мовою. — *Я.Д.*), а тим часом Гоголь, як і Шевченко, пише його з одним "с" — для позначення "український". З цього приводу, наприклад, у "Страшній помсті" читаємо: "Ще до Карпатських гір почувеш руську вимову, і за горами ще де-не-де прозвучить, начебто, рідне слово, а там уже й віра не та, і мова не та".

Упродовж тисячоліття нашу національну літературу і культуру творили не тільки українською мовою, а й старослов'янською, грецькою, ла-

тинською, польською, німецькою, французькою і особливо російською, а тепер пишуть ще й англійською, іспанською та ін. Це саме явище, зумовлене історичними обставинами, спостерігаємо і в багатьох культурах різних народів світу й сьогодні.

Так, Іван Франко значну частину своєї творчої спадщини залишив польською, німецькою, російською та іншими мовами. За нашої бездержавності і національного гніту чимало наддніпрянських письменників також були двомовними, включаючи й Тараса Шевченка, або майже повністю користувалися українським варіантом російської мови, як, скажімо, Микола Гоголь. До якої ж культури віднести їхню творчість? До однієї чи двох? З цього приводу дуже цікавий погляд знаходимо у самого Гоголя, який у статті “Кілька слів про Пушкіна” пише: “Поет навіть може бути і тоді національний, коли описує зовсім чужий світ, але дивиться на нього очима своєї національної стихії, очима всього народу, коли почуває і говорить так, що співвітчизникам його здається, ніби це почувають і говорять вони самі”. У своїх українських повістях Гоголь дивився на історію, боротьбу і життя “козацької нації” очима українця-пасічника Рудого Панька, тобто рідного народу. Також по-українському сприймав він життя Російської імперії, зображене в “Мертвих душах” та інших творах, написаних на російському матеріалі, за що, як відомо, йому дорікали його сучасники-росіяни.

На жаль, ми й досі не маємо повного видання творів Гоголя українською мовою. Найповніше видання — тритомник вибраних творів — вийшло ще 1952 р. Тому українські читачі і дослідники, зокрема на периферії, не мають можливості ознайомитися з важливими і цікавими працями письменника з історії України, мати повне уявлення про його внесок у рідну історіографію. Маловідомою, наприклад, є важлива і цінна програмна стаття Гоголя-мазепинця “Размышления Мазепы” (1834—1835), яку представляємо читачам журналу. Її можна знайти тільки в академічному виданні повного зібрання творів письменника ⁹.

“РАЗМЫШЛЕНИЯ МАЗЕПЫ”

“Такая власть, такая гигантская сила и могущество навели уныние на самобытное государство (Українську Гетьманську Державу. — Я.Д.), бывшее только под покровительством России. Народ, собственно принадлежавший Петру, издавна униженный рабством и деспотизмом, покорялся, хотя и с ропотом. Он имел не только необходимость, но даже и нужду, как после увидим, покориться. Их необыкновенный повелитель стремился к тому, чтобы возвысить его, хотя лекарства его были слишком сильные.

Но чего можно было ожидать народу, так отличному от русских, дышавшему вольностью и лихим козачеством, хотевшему пожить своею жизнью? Ему угрожали утрата национальности, большее или меньшее уравнение прав с собственным народом русского самодержца. А не сделавши этого, Петр никак не действовал бы на них. Все это занимало “преступного” гетмана. Отложиться? Провозгласить свою независимость? Противопоставить грозной силе деспотизма силу единодушия, возложить мужественный отпор на самих себя? Но гетман был уже престарелый и отвергнул мысли, которые бы дерзко схватила выполнить буйная молодость. Самодержец был слишком могуч.

Да и неизвестно, вооружилась ли бы против него вся нация и притом нация свободная, которая не всегда была в спокойствии, тогда как самодержец всегда мог действовать, не давая никому отчета. Он видел, что без посторонних сил, без помощи которого-нибудь из европейских государей невозможно выполнить этого намерения.

Но к кому обратиться с этим? Крымский хан был слишком слаб и уже презираемый запорожцами. Да и вспомоществование его могло быть только временное. Деньги могли его подкупить на всякую сторону. Тогда как здесь именно нужна была дружба такого государства, которое всегда бы могло стать посредником и заступником. Кому бы можно это сделать, как не Польше, соседке единоплеменнице? Но царство Баториево было на краю пропасти, и эту пропасть изрыло само себе. Безрассудные магнаты позабыли, что они члены одного государства, сильного только единодушием, и были избалованные деспоты в отношении к народу и непокорные демократы к государю. И потому Польша действовать решительно не могла.

Оставалось государство, всегда бывшее в великом уважении у казаков, которое, хотя и не было погранично с Малороссией, но, находясь на глубоком севере, оканчивающееся там, где начинается Россия, могло быть очень полезно малороссиянам, тревожа беспрестанно границы и держа, так сказать, в руках Московию. Притом шведские войска, удивившие подвигами своими всю Европу, ворвавшись в Россию, могли бы привести царя в нерешимость, действовать ли на юге против козаков или на севере против шведов.

В таких размышлениях застало Мазепу известие, что царь прервал мир и идет войной на шведов”.

Програмна стаття Гоголя “Размышления Мазепы” надзвичайно важлива для української історіографії дошевченкового періоду, бо ніхто інший так глибоко не розкрив трагічну долю української нації в Російській імперії. Гоголь чітко й однозначно вживає найголовніші для української науки історичні терміни: “українська нація”, “втрата національності”, “проголошення незалежності” України, а також пише, що Українська держава перебувала під протекторатом Росії, що український народ відмінний від росіян, одноплемінний, близький до поляків, словом розкриває свої історичні й суспільно-політичні погляди — погляди українського патріота. В іншому контексті терміни “вся нація”, “національні інтереси”, “об’єднана нація”, “національна печатка” та ін. трапляються хіба на сторінках “Історії русів”.

Гоголь закінчив 1828 р. Ніжинську гімназію вищих наук, яка знань з історії України не давала. Гадаємо, що джерелами пізнання автора були документи Гетьманської Канцелярії, а особливо “Історія Русів”. У статті зустрічаються не тільки політичні, а й стилістичні подібності з нею, перекази Гоголевого родоводу — визначних державних та військових діячів доби Гетьманської Козацької держави.

Дід Гоголя Опанас закінчив Київську Академію та, як і великий український патріот козацький канцелярист Самійло Величко, служив у найвищій державній установі — Військовій Канцелярії. Йому були відомі різні секретні документи, державницькі погляди козацьких верхів. Як зазначає М. Грушевський, “славнозвісний стан” “козацьких канцеляристів” після падіння Івана Мазепи зосереджував усю свою увагу на історії Гетьманської держави, зокрема на її війнах проти Польщі¹⁰.

Гоголь пишався своїм старовинним гетьмансько-старшинським походженням¹¹. Дід Опанас доводив, що його предком був полковник доби Хмельниччини (Вінницький, Уманський, Подільський, Могилівський, Брацлавський) Остап-Андрій Гоголь, який разом з полковниками Данилом Виговським і Павлом Яненком-Хмельницьким 1658 р. виганяв московські війська з Києва, пізніше був прибічником Петра Дорошенка, нарешті знову повернувся до Польщі, одержав булаву правобережного наказного гетьмана зі столицею в Димері і грамоту (вона зберігалася в родині

Гоголів) на село Вільхівці. Помер Остап-Андрій Гоголь 5 січня 1679 р. в Межигірському козацькому монастирі, який був ідеологічним центром Запорізької Січі. Його портрет поруч з портретами Б. Хмельницького та С. Палія прикрашав стіни монастирської Святодухівської церкви. Історичну діяльність Остапа-Андрія Гоголя відображено в ідеї повісті “Тарас Бульба”. Отже, не випадково синів Тараса письменник назвав Остапом і Андрієм. Гоголь бував у Межигір’ї ще хлопчиком. Враження від великої ріки, прекрасної української природи пізніше втілилися у шедевр “Чудовий Дніпро за тихої погоди”.

Історик О. Оглоблин документально довів, що предками Гоголя по жіночій, бабусиній лінії були гетьмани Михайло і Петро Дорошенки, Іван Скоропадський, генеральний обозний Петро Забіла, чернігівські полковники Яків та Юхим Лизогуби, які побували в Сибіру, переяславський полковник Василь Танський та інші. Родич Гоголя Дмитро Трощинський, за словами письменника, “благодійник Малоросії”, служив канцеляристом у Малоросійській колегії, мав у селі багату бібліотеку, якою користувалися Гоголі. Отже, на молодого Миколу Гоголя, безперечно, впливали родинні стосунки і традиції його предків, вони були вирішальними у формуванні його національного державницького світогляду, так блискуче змальованого у “Тарасі Бульбі” та інших творах. Невипадково, сповідаючись, він щиро свідчив, що “прадідівська душа бешкетувала” в ньому, і голос предків сильно промовляв до нього.

Трагізм становища автономної Української Гетьманської держави в умовах Російської колоніальної імперії усвідомлював і канцелярист уряду Івана Мазепи, великий український патріот Самійло Величко, який після української трагедії під Полтавою наголошував, що політика російських царів зведена до того, “щоб про козаків і пам’ять не зосталась”. Пантелеймон Куліш 1843 р. писав, що Україна “має відірватися від Росії або загинути”, Тарас Шевченко з тривогою застерігав своїх сучасників і наступні покоління:

“Погибнеш, згинеш Україно,
Не стане знаку на землі...
... — Потреблю
Твою красу, твою оздобу,
Сама розіпнешся. Во зlobі
Сини твої тебе уб’ють
Оперені...
Воскресни, мамо! Вернися
В світлицю-хату: опочий,
Бо ти аж надто вже втомилась,
Гріхи синовні несучи”¹².

Гоголь і Шевченко протиставляли грізній деспотичній силі Петра I та його наступників єдність усіх сил української нації, яку роздирали егоїстичні партії різних політичних орієнтацій. Про можливість перемоги Мазепи під Полтавою в липні 1709 р. Шевченко на заслання у віршованій формі висловив співзвучну Гоголеві думку:

“Як пшениченьку пожати,
Полтаву достати.
Ой пожали б, якби були
Одностайне стали”¹³.

В автора “Тараса Бульби” не піднялося перо, щоб описати Полтавську битву, де лягла воля України, її державність, і він закінчує свою статтю описом початку цієї війни. Він не уявляв собі, що його козаки можуть бути переможені.

Як бачимо, у статті “Роздуми Мазепи” тезисно викладено важливі для української історіографії програмні думки про політику гетьмана Івана Мазепи, спрямовану на відокремлення України від Росії. Гоголь добре знав, що Російська православна церква прокляла Мазепу (й досі проклинає за кордоном) і щороку 27 червня в усіх церквах України гетьмана ганили як бунтаря-сепаратиста. Але навіть це не завадило письменнику-християнинові, українському патріотові викласти свої погляди на центральні події в українсько-російських відносинах.

Гоголь, як і його гетьмансько-старшинські предки, вбачав визволення України з-під московського ярма тільки в оперті на союз з однією з наймогутніших європейських держав: ідея, якої дотримувалися всі політичні діячі України упродовж майже трьох з половиною століть (за винятком Степана Бандери). Автор “Тараса Бульби” обґрунтував, чому таким союзником України у її визволенні не могли бути ні Польща, ні кримський хан, а тільки Швеція.

Важливо зазначити, що Гоголь — мазепинець уперше в українській історіографії XIX ст. — чітко й однозначно заявив, що українська “волелюбна нація” мала свою “самобутню державу” з демократичним козацьким ладом і хотіла “і далі жити в своїй суверенній державі”. Тим часом в умовах “рабської, деспотичної, колоніальної Російської імперії” “українській нації”, за словами письменника, загрожувала повна асиміляція й жорстоке кріпацтво. Він бачив єдиний вихід у проголошенні Україною своєї незалежності. Цю мрію своїх предків і свою двадцятип’ятирічний великий український патріот вклав в уста гетьмана Івана Мазепи, котрий свої промови перед вищою козацькою старшиною закінчував словами: “Боже, визволь нас від Москви!”.

Заповіт Івана Мазепи й Миколи Гоголя здійснили їхні нащадки: 1918 р. Михайло Грушевський, 1941 р. Степан Бандера та Ярослав Стецько і 1991 р. Народний рух — на віки вічні.

Упорядкував Я. І. ДЗИРА (Київ)

¹ Гоголь М. В. Погляд на утворення Малоросії // Твори в трьох томах. — К., 1952. — Т. III. — С. 377—386.

² Там же. — С. 382.

³ Грушевський М. Про українську історіографію XVIII століття. Кілька роздумів // Український історик. — Нью-Йорк, Торонто, Київ, Львів, Мюнхен, 1991—1992. — С. 118.

⁴ Див.: Гоголь Н. В. Собрание сочинений в семи томах. — Т. VII. Письма. — М., 1986. — С. 88, 91, 95, 102, 103, 104, 108.

⁵ Там же. — С. 95.

⁶ Вересаев В. Гоголь в жизни. — Харьков, 1990. — С. 494.

⁷ Там же. — С. 495.

⁸ Гриц Т. С. Щепкин М. С. Летопись жизни и творчества. — М., 1966. — С. 692.

⁹ Гоголь Н. В. Размышления Мазепы // Полное собрание сочинений. — М., 1952. — Т. IX. — С. 83—84.

¹⁰ Див.: Грушевський М. Назв. праця. — С. 119.

¹¹ Див.: Николай М. (Куліш П.) Записки о жизни Н. В. Гоголя. — СПб., 1856. — С. 3.; Оглобин Александр. Предки Миколи Гоголя // Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. — Нью-Йорк, Київ, Торонто. — 1995. — С. 80—113.

¹² Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів у 6-ти томах. — К., 1963. — Т. 2. — С. 373.

¹³ Там же. — С. 46.

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

О. І. КИЯН (Кіровоград)

М. Д. ІВАНИШЕВ ЯК ІСТОРИК Й ОРГАНІЗАТОР ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Серед вітчизняних істориків ХІХ ст., які зробили певний вклад у розвиток української історії, досить помітною постаттю є Микола Дмитрович Іванишев — професор і ректор Київського університету, віце-голова Київської тимчасової комісії для розбору давніх актів, організатор Київського центрального архіву, редактор перших томів “Архива Юго-Западной России”. Його по праву можна вважати одним з фундаторів української історіографії. Тим часом науково-організаційна діяльність і змістовна творча спадщина Іванишева не привертала особливої уваги з боку дослідників розвитку історичної науки в Україні¹. Результатом такого стану є досить різноманітна інтерпретація (іноді діаметрально протилежна) його ідеології і доробку в царині національної історії². Це суттєво впливає на загальні висновки щодо розвитку української історіографії. Адже з поля зору дослідників по суті випала ціла ланка в органічному зв’язку, що поєднує українську романтично-народницьку історіографію з народницько-позитивістською.

М.Д. Іванишев народився в Києві 5 листопада 1811 р. у сім’ї церковного служителя. Його рід походив з українського козацтва, родини Іванишів. Дід Миколи Дмитровича був попом у с. Парафіївка Борзенського повіту на Чернігівщині. Він зумів на підставі услужливої “Korona Polska” Несецького (1743), що давала готову генеалогію для кожного сотника чи хорунжого, довести походження родини Іванишів від шляхтичів Іваницьких, переселенців з Волині, отримав їх герб і був записаний у дворянську книгу по Чернігівській губернії під прізвищем на російський лад — “Иванишев”.

Початкову освіту Микола Дмитрович здобув у Київському повітовому духовному училищі, куди він був записаний у 1821 р. Через чотири роки його як здібного учня було переведено до Київської духовної семінарії³. Бідність змушувала Іванишева поєднувати навчання з працею гувернанта у багачки Кисельової.

Після закінчення семінарії на нього чекала вже традиційна в родині кар’єра церковнослужителя, якби не випадковий збіг обставин, що різко змінив життєві орієнтири і відкрив для Іванишева зовсім інше поле громадської й наукової діяльності. Критичне становище з кадрами викладачів для вищої школи в Росії змусило відомство освіти створити спеціальний центр для їх підготовки. В 1828 р. у С.-Петербурзі відкрився Головний педагогічний інститут, який мав відігравати головну роль у підготовці науково-педагогічної зміни, лояльної до існуючої політичної системи⁴. Тому не випадково, що набір до інституту проводився переважно в середовищі найбільш консервативному, серед випускників духовних семінарій, які досягли сімнадцяти років. У Київській духовній семінарії вибір випав на двох найздібніших вихованців — Федора Березницького та Миколу Івани-

шева. В 1829 р. Микола Дмитрович успішно витримав екзамени і поступив у педагогічний інститут на філософсько-юридичний факультет, давши при цьому підписку, що після його закінчення він протягом восьми років прослужить у відомстві народної освіти.

Контингент викладачів новоствореного столичного вузу, який справедливо називали розсадником академічних реакціонерів Миколаївських часів, був досить солідним і високопрофесійним. Досить сказати, що історію літератури тут викладав Плетньов, римську словесність — Грімм, російську історію — Устрялов. Останній справив особливий вплив на молодого Іванишева, насамперед у плані зацікавлення історією, а також зумів прищепити йому той політичний консерватизм, прояви якого спостерігаються у сфері ідеологічних засад, яких Микола Дмитрович уперто тримався на протязі всього часу академічної та почасти і наукової діяльності.

Політична лояльність, яку він проявив під час свого навчання в інституті, була, очевидно, не останньою підставою, коли в 1835 р., після успішно складених випускних екзаменів, Іванишев отримав направлення для подальшого навчання за кордоном на два з половиною роки. Вибір, який випав на нього, пояснюється також великою потребою в науковцях-правознавцях, які могли б документально довести автохтонність юридичних основ Правобережної України і тим самим нейтралізувати польські претензії щодо неї⁵.

У 1836 р. Іванишев приїхав до Берлінського університету, записався на юридичний факультет, щоб у засновника історичної школи права Фрідріха Савіньї (1779—1861) вивчати методологію історії права та методи видання історичних документів. Слід зазначити, що Берлінський університет у часи навчання Іванишева перебував в апогеї своєї слави. У ньому читали лекції Ф. Савіньї — римське право; учень Гегеля, історик права Едуард Ганс — історичну філософію; Ф. Раумер та Л. Ранке — історію; К. Ріттер — географію. Звичайно, слухаючи лекції цих корифеїв європейської науки XIX ст., Микола Дмитрович отримав прекрасну підготовку і перейняв чимало їх історіософських узагальнень та методів наукового дослідження.

Під безпосереднім впливом ідей німецького романтизму, що у своєму прагненні протистояв французькій культурній і політичній домінації, Іванишев на перше місце поставив ідею нації як неповторної колективної індивідуальності. Він все частіше звертав свій погляд на слов'янський світ. Цьому сприяло і загальне піднесення слов'янської культури. Її центром на той час була Прага, яку сучасники називали “Слов'янськими Афінами”. Наукова діяльність філолога Йосифа Юнгмана, історика Франца Палацького, який у 1836 р. видав перший том монументальної “Історії чеського народу в Чехії і Моравії”, Павла Шафарика з його знаменитими “Слов'янськими старожитностями”, палеографа Вацлава Ганки спонукала сучасників зовсім по-іншому дивитися на слов'ян, пригадати відоме пророцтво Гердера щодо майбутнього духовного і політичного піднесення слов'янського світу.

В 1836 р. словак Ян Коллар виклав концепцію культурного зближення слов'янських народів, включаючи взаємне вивчення мов, створення слов'янських бібліотек, відкриття кафедр славістики в університетах, розширення співпраці в галузі вивчення слов'янської історії та народної творчості.

Ідеї панславізму (звичайно, з московською варіацією) стають модними і в Російській імперії, дістають офіційне визнання. Міністр освіти,

граф Уваров поспішає запровадити кафедри славістики при провідних університетах. Прейс, Срезневський і Бодянський були послані для підготовки за кордон, у слов'янські землі. Іванишев, таким чином, попав у сприятливу для його наукових захоплень течію. В 1837 р. він отримав дозвіл на переїзд з Берліна до Праги, де сходиться з Ф. Палацьким і особливо з Ганкою, під керівництвом якого почав активно займатися палеографією. Саме в цей період остаточно визначаються його наукові інтереси і формується слов'янофільська ідеологія, виявом якої є його розходження із “західником” Т. Н. Грановським, що був посланий для навчання від Московського університету ⁶.

В 1838 р. Іванишев повернувся в Росію. Подорожуючи по Німеччині, він працював в її провінційних архівах і відшукав кілька старослов'янських рукописів, в тому числі “Предисловие князя Курбского на книгу словес Златоустовых”, яку Микола Дмитрович згодом широко використав для написання історичного нарису про життя Курбського на Волині.

Після успішного читання пробної лекції латинською мовою в Академії наук Іванишев був направлений Міністерством освіти в новостворений Київський університет. У 1839 р. він переїхав до Києва, поселився в батьківському будинку на Подолі і приступив до викладацької роботи на посаді ад'юнкта юридичного факультету університету, давши перед цим підписку про те, що не буде належати ні до яких масонських лож та інших таємних товариств ⁷.

Початок академічно-службової й наукової кар'єри Іванишева припав на той час, коли царизм після фізичного погрому польського національного руху 30-х років був сповнений бажання ліквідувати осередки польської культури. В 1831 р. були закриті Віленський університет та Кременецький ліцей, де формувалися кадри польської національної інтелігенції, а натомість у 1834 р. був відкритий Київський університет св. Володимира. Устами миколаївського міністра народної освіти Уварова російський уряд заявив, що організацією Київського університету він прагне створити “розумову фортецю поблизу фортеці військової”, маючи на меті “придушити дух окремішності польської нації й злити його із загальноросійським духом” ^{8–9}. Згідно з цією відверто русифікаторською програмою здійснювалася чистка в навчальних закладах і звільнялися викладачі польського походження. На той час, у 1839 р. Київський університет було навіть тимчасово закрито.

Зміна національних кадрів відкрила перед Іванишевим широку дорогу і забезпечила підтримку з боку ректора університету Неволіна та київської адміністрації. Вже через місяць після прибуття до Києва, влітку 1839 р., Іванишев подав Неволіну прохання допустити до екзамену на ступінь доктора російського законодавства. Тема вільного твору “О плате за убийство в древнерусском и других славянских законодательствах в сравнении с германскою виурою” і стала його докторською дисертацією, яку Іванишев публічно захистив 30 липня 1840 р. У жовтні того ж року він був затверджений доктором, а в листопаді — професором університету.

Ще в 1839 р. Микола Дмитрович почав читати лекції з історії слов'янських законодавств і польсько-литовського права, де проявив себе більше істориком, ніж юристом. “По своїй природі, — констатує біограф Іванишева, — він був історик, спокійний спостерігач явищ народного життя: він і любив свою історію слов'янського законодавства, свою історію польсько-литовського права — і на цих кафедрах, звичайно, він був би більше на своєму місці...” ¹⁰. Як викладач, Іванишев не користувався успіхом у студентській аудиторії. У значній мірі на викладацький імідж Ми-

коли Дмитровича вплинула та обставина, що він ніколи не підтримував радикальних ідей, популярних серед студентів, негативно ставився до Грановського і Белінського. З тодішнім київським генерал-губернатором Бібіковим, навпаки, “жив душа в душу”, бо бачив у ньому “дійсно російську людину” і підтримував його політику, спрямовану на приниження польського католицького шляхетства та на “захист” українського православної селянства.

Іванишев був деканом юридичного факультету в часи найбільшої політичної реакції, коли університетська освіта повністю опинилася в руках правлячих кіл. У 1862 р. він став першим виборним ректором Київського університету. Як ректор, Іванишев прагнув підняти престиж цього вузу, насамперед в сфері гуманітарних дисциплін, запросивши на провідні кафедри кількох видатних учених, серед яких значився і М.І. Костомаров¹¹.

Але епіцентром особливої активності Іванишева стала антипольська діяльність. Багато хто із сучасників вважав, що текст патріотичної листівки проти польського повстання 1863 р. в Україні склав саме він¹². Це викликало обурення польської громадськості та вчених. Варто зазначити, що великий прихильник слов'янського визволення Іванишев у польському питанні займав скоріше позицію російського урядовця, а не слов'янофіла. Причому в теорії ідея слов'янофільського визволення і братерства слов'янських народів лишилася близькою Іванишеву до кінця його життя. Ймовірно, що підкреслене полонофобство Миколи Дмитровича було відбитком антипольських настроїв серед українського селянства, яке не могло зрозуміти своєрідного демократизму польських повстанців і часто собі на шкоду допомагало царизму приборкати національно-демократичний рух.

Доба реформ 60-х років у Росії здалася Іванишеву радикальною і він у лютому 1865 р. залишив Київський університет і зайняв посаду у Варшаві по проведенню реорганізації судових установ. Це був виклик польському суспільству і для Миколи Дмитровича варшавська служба закінчилася повним провалом, як і для П.О. Куліша, який також хотів “помститися” полякам за колишні кривди, завдані українському народові. Зустрічаючи постійну протидію поляків, відірваний від рідного краю, Іванишев зневірився у варшавській службі і звернувся до Міністерства освіти з проханням про відставку.

В 1866 р. його звільнили від служби і він на власні кошти здійснив мандрівку по наукових центрах Західної Європи, поповнює свій багаж знань, щоб знову вийти (як на початку своєї діяльності) на європейський науковий рівень. У Франції він сходиться із знаменитим медієвістом Фюстель де Куланжем, слухає лекції Ж. Фавра та Л. Тьєра. Очевидно, саме в той період Іванишев вирішив зайнятися лише науково-дослідницькою роботою і виношував плани написання багатотомної праці з історії старослов'янського суспільства.

По приїзді до Києва, в травні 1868 р. і до самої смерті в 1874 р., Іванишев вів надзвичайно замкнутий характер життя. Колишні товариші називали його “київським анахоретом”. Він ігнорував навіть своє дітище — “Київську археографічну комісію” і в 1869 р. відмовив Академії наук розібрати праці свого колишнього учня М.Ф. Владимирського-Буданова, представлені на премію гр. С.С. Уварова. Ніякі звернення М. Максимовича та М. Погодіна “в ім'я історичної науки” не змінювали його поведінку. Іванишев уникав спілкування і працював самотужки. Склад його бібліотеки, за спогадами одного з колишніх вихованців, свідчить про підготовку до написання великого історичного твору. Іванишева цікавили насамперед праці теоретиків європейського федералізму Шербульє, Блумера, Блу-

нгли, Ульмера, Прудона, а також дослідження з історії західноєвропейської общини Бешара, Маурера, Гелферіха¹³. На жаль, рукопис незавершеного твору Іванишева (продукт його багаторічної праці) не зберігся, хоча саме він міг би дати повну інформацію про еволюцію наукового та, очевидно, й ідеологічного світогляду вченого¹⁴.

Ведучи мову про здобутки Іванишева в царині української історіографії, варто мати на увазі не лише стан розвитку тогочасної історичної науки, але й спостерігати досить специфічне суспільно-політичне тло, на основі якого розвивалася тогочасна українська історіографія і проходила вся наукова діяльність Іванишева. Якщо відкинути провіденціалістичну сентенцію О. Пріцака стосовно “руки Провидіння”¹⁵, то все-таки впадає у вічі досить унікальний збіг обставин, які привели до того, що в середині ХІХ ст. інтереси офіційної російської науки збіглися з інтересами українознавства. Прийнята в 1832 р. миколаївським режимом теорія “офіційної народності”¹⁶, що була, безперечно, відповіддю царського уряду на польське повстання 1830—1831 рр., і водночас нагальною потребою знешкодити національні ідеї, які на той час все частіше почали проникати до імперії із заходу, передбачала на службу політиці мобілізувати науку, зокрема історіографію.

Платформа цієї “наукової праці” була збудована на давній дипломатичній зброї Москви — твердженні, що відібрані у Польщі землі є та сама Русь, як і московська держава, і що їх повернення під царський скіпетр є справа цілком справедлива й законна. Таке відверто політичне спрямування історичної науки в Росії довелося формулювати не рядовому професору “антипольської інтелектуальної фортеці” в Києві, а лідеру тогочасної офіційної історіографії Устрялову, вчителю й ідейному наставнику Іванишева.

Варто підкреслити, що Устрялов був першим, коли в 1838 р. обґрунтував нагальну потребу розробки історії “Юго-Западной Руси”. В добре продуманій і написаній програмі історичного дослідження краю, що мала досить красномовну назву “Исследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать Великое княжество Литовское”, Устрялов підкреслює ті завдання пріоритетного характеру, на яких повинна була зосередити свою увагу російська історіографія. Він докоряє російським історикам за те, що вони зациклилися переважно на розгляді історії Московщини і віддали на поталу полякам значний відтинок “загальноросійської історії”, зокрема історію литовсько-руської держави¹⁷. Історію Західної Русі потрібно вивчати, щоб показати, як намагався повернутися народ в “лоно загальної матері”. З моменту об’єднання обох половин “руського народу” західноруська історія “змовкає” і розпочинається єдина російська історія. Ці тези Устрялова покладено в основу всієї пізнішої роботи російської історіографії в галузі так званої “Истории Западной России” та історії “Западнорусского права”.

Хоч цю програму історичного оправдання колонізаційної політики російського уряду проголошено в С.-Петербурзі, проте практична її реалізація мала здійснюватися на терені України. За ідеологічний осередок у цій справі і став Київський університет. У 40—50-х роках устряловську програму, яка проходила до того ж під соціальним гаслом захисту “руської” національності від польського гноблення, довелося втілювати не кому іншому, а саме Іванишеву. Таким чином, Микола Дмитрович прийшов до історичної науки, маючи перед собою чітко поставлену офіційну установку, якої повинен був триматися протягом тривалого часу свого життя й під яку мав підганяти наукову діяльність і зміст своїх досліджень.

Першим кроком у реалізації цієї програми стало заснування в 1843 р. київської “Временной комиссии для разбора древних актов”, яка повинна була документально спростувати польські історичні аспірації щодо Правобережної України. Чисто урядовий характер комісії, становище історичної науки в ролі приводу національної боротьби, під контролем місцевої влади, звичайно, дуже мало відповідало вимогам вільного, об’єктивного історичного дослідження. Але з її появою в українській історіографії з’явився унікальний шанс — під прикриттям офіціозу перейти від аматорських краєзнавчих досліджень і етнографізму до комплексного наукового вивчення історії України. Ситуацію поліпшувала і та обставина, що справа опинилася від початку фактично в руках людей, котрі в своїй діяльності керувалися або виключно інтересами науковими, або ж своїм українським патріотизмом, який сходився з намірами уряду хіба лише щодо ослаблення польського елементу в краї. Одним з такого роду керівників Київської археографічної комісії з початку її існування став Іванишев, який поряд з М. Максимовичем та В. Домбровським обійняв посаду редактора видань, визначивши головні напрями її діяльності. Його керівництво комісією по-ясняється насамперед тією обставиною, що він був одним з небагатьох її працівників, котрі мали відповідну фахову підготовку і були знайомі з досягненнями тогочасної європейської археографії. Уособлюючи головну наукову силу організації, Іванишев розпочав активну евристичну діяльність, відшуковуючи історичні джерела та проводячи археологічні експедиції¹⁸.

Спонукальним мотивом широкої евристичної діяльності Іванишева був загальний стан розвитку тогочасної української історіографії. Він приступив до розробки “південноросійської історії”, коли вона, по суті, являла собою “*tabula rasa*”. На фоні кращих досягнень та інтенсивної еволюції європейської історіографії, яка не лише перейшла на нові форми організаційної діяльності (історичні товариства, школи при університетах), впровадила нові методи наукового дослідження, а й приступила до історичного синтезу в національних масштабах, навіть кращі праці з української історії, як, наприклад, Бантиша-Каменського, виглядали за науковий анахронізм. За досить об’єктивною оцінкою М.С. Грушевського, українська історична наука того часу “перебувала в об’їдках історіографії російської і польської, або на компілятивних і памфлетичних утворах минулого, а найбільші і найбагатші жерела української історії гинули і лишалися в невідомості”¹⁹. Подібна ситуація була чітко усвідомлена Іванишевим, який вказав на нагальну потребу збирання і публікації історико-нарративних матеріалів, визначального чинника прагматичної історії.

В сфері історичного джерелознавства увагу Іванишева привернув актовий матеріал. Він був першим серед вітчизняних істориків ХІХ ст., хто звернув увагу на значення міських і земських актових книг, як дуже цінного джерела для історичної науки. На думку М.П. Драгоманова, широке використання київськими документалістами актового матеріалу стало в подальшому методичною візією їх наукових праць, згідно з усіма позитивними і негативними наслідками, що впливали від їх використання. “Діючі особи цих актів, — констатує Драгоманов, — в більшій мірі козаки, селяни, — себто простий люд, який власне “виконує” історію. Тому дослідження, складені подалі від державних центрів по таких джерелах, не відзначаються величинами, але натомість показують самі реальні сторони народного характеру в історії”²⁰. Втім, вважає Драгоманов, актовий характер досліджень київських істориків мав і негативний аспект в їх творчості, оскільки призвів до “зайвої лаконічності висновків, ізольованості завдань і відсутності порівняльних узагальнень”^{21–22}.

Акти сподобалися Іванишеву тому, що він — юрист за фахом, знаходив у них чимало матеріалів для вивчення стародавньої української історії з точки зору права, а також і тому, що тут він міг проявити більше самостійності, ніж при підготовці видання літописів. Як документаліст, Микола Дмитрович надавав виключного значення публікації першоджерел і скептично ставився до передчасного синтезу та малодоказових апіорних схем. У листі до професора російської історії П. В. Павлова він, зокрема, писав: “Ваш Гізо — великий історик, але що буде з його поглядами років через 20—30? А мої видання будуть мати вічне значення для історичної науки”²³.

Методичні прийоми обробки актового матеріалу Іванишев продемонстрував у двотомному виданні “Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и Польше” (1849), яке справедливо вважається зразком комплексного підходу до підготовки археографічного дослідження. При складанні цього видання Іванишеву довелося переглянути майже півтори сотні напівзотлілих кременецьких, луцьких і волинських актових книг. Окрім того, на його прохання проводилися пошуки в Головному архіві Царства Польського і за посередництвом міністра іноземних справ Росії була отримана з Вольфенбюттельської герцогської бібліотеки копія автентичного твору Курбського “Предисловие на книгу словес Златоустовых”, яка була опублікована як додаток до другого тому праці Іванишева.

Нарешті, бажаючи на місці зібрати відомості про життя Курбського, Микола Дмитрович здійснив поїздку по Ковельському повіту, об’їхав усі волості, в яких знаходилися маєтки Курбського і провів пошук у Вербській церкві в надії відкрити поховання князя.

Крім інформаційної насиченості, праця Іванишева відзначається і високим археографічним оформленням, що включає вихідні дані й анотацію використаних джерел, а також вперше в практиці вітчизняної археографії передмову у вигляді об’ємного історичного дослідження, здійсненого на основі опублікованих актів. У цілому розвідка Миколи Дмитровича про Курбського зруйнувала сталу думку серед істориків, що “в присутніх місцях західного краю Росії не передбачається відкриття важливих пам’яток, котрі можуть пролити світло на вітчизняну історію, і що великоруські (московські) архіви, наповнені чисельним невідомим історичним матеріалом, заслуговують переважної уваги”²⁴.

Перший період в історії Київської археографічної комісії, пов’язаний з пошуковою роботою й апробацією методів дослідження, закінчився в середині 50-х років XIX ст. і дав можливість Іванишеву розробити детальний план її подальшого функціонування. Кроком у цьому відношенні стало відкриття в Києві у 1852 р. Центрального історичного архіву. Це дало змогу не лише зберегти від знищення масу неоціненного для української науки історичного матеріалу, але й приступити до його публікації в спеціальному виданні, якому Микола Дмитрович дав назву “Архив Юго-Западной России”. Загальна схема видання, що мало складатися із семи частин, була вперше оприлюднена на сторінках слов’янофільського журналу “Русская беседа” (№ 3 за 1857 р.) і деталізована Іванишевим 24 квітня 1858 р. на засіданні Київської археографічної комісії, на якому її було остаточно затверджено й рекомендовано до виконання. В ідеологічному ракурсі структура “АЮЗР” була підігнана Іванишевим під офіційну тріаду — “православ’я, самодержавство, народ”²⁵.

У суто науковому плані, за прототип “АЮЗР” послужив досвід видання найкраще поставленого в тогочасній європейській історичній науці “Monumenta Germaniae Historica”, що з 1824 р. у п’яти частинах виходив у

Пруссії під егідою Товариства для вивчення німецької історії. Але, якщо німецьке видання під загальною редакцією Бомера зосереджувало переважно увагу на політичній історії, то Іванишев врахував специфіку наявного в розпорядженні Київської археографічної комісії матеріалу і сконцентрував видавничу діяльність переважно на соціальній історії²⁶. На протязі 35-ти років комісія керувалася планом Іванишева, вносячи лише невеликі зміни щодо розміщення частин і включаючи в “Архив Юго-Западной России” нові відділи, що не могли бути передбачені під час його складання, як, наприклад, відділ актів з історії заселення України в XV—XVI ст. “План комісії, — констатував М.С. Грушевський, — безперечно, мав багато корисного: групування матеріалу в окремі томи по спеціальних справах примушувало, не задовольняючись збиранням того, що саме під руку йшло, до глибоких розвідок, часом дуже важких, по різних відділах Центрального архіву й чужих архівах, і в результаті давалося більше матеріалу для з’ясування поставленої справи. Заведені розправи, без котрих не видавалися матеріали, не доставляли справи *in crudo*, а подавали громаді ґрунтовні монографії на основі сучасного матеріалу, а не *concurrent* сучасної науки. Через це видавництва комісії мали більше ваги, аніж якого іншого видання джерел у Росії”²⁷.

Саме Іванишев і показав як потрібно реалізовувати цей план. У 1859 р. він видає I том першої частини “Архива Юго-Западной России”, що містив акти з історії православної церкви в Україні з 1481 по 1596 рр., а незабаром, у 1860 р. — I-й том другої частини цього видання під назвою “Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России”. Публікації Іванишева, що торкалися проблеми польсько-українських взаємин, викликали гостру полеміку на сторінках журнальної періодики. Польські історики й публіцисти Совинський і Зенон Фіш (Тадеуш Падалиця) звинуватили Миколу Дмитровича в тенденційному підборі та відвертій фальсифікації архівного матеріалу, а заодно і Київську археографічну комісію в прагненні відтворити історичне життя Польщі лише в негативному ракурсі²⁸. Виступ польських публіцистів у певній мірі підтримав М. І. Костомаров, який анонімно на сторінках журналу “Современник” помістив досить об’ємну рецензію на I том другої частини “Архива Юго-Западной России”, де, зокрема, підкреслювалося, що “Іванишев пише у тім же дусі, котрий ще під пером Устрялова надовів своєю однобічністю”²⁹. Мотив виступу Костомарова можна цілком зрозуміти, якщо врахувати безпрецедентну антипольську кампанію, розгорнуту російською шовіністичною пресою напередодні повстання 1863 р.

Критика викликала відповідь Київської комісії для розбору давніх актів на звинувачення деяких газет і журналів з приводу виходу в світ другої частини “АЮЗР”. У цій відповіді Іванишев робить такий висновок, що “гнів, з яким дивляться деякі з польських патріотів на праці комісії, виходить переважно від того, що вони поверхово знають польську історію. Справжні польські вчені, які вивчають історію своєї вітчизни, зі всією глибиною і широтою, по письмових джерелах, багато в чому сходяться в результатах своїх досліджень з висновками, які випливають безпосередньо з актів, виданих комісією”³⁰. Спираючись на праці критиків суспільного устрою Речі Посполитої Е. Морачевського і Т. Маколя, Іванишев досить аргументовано відстоює свою позицію.

Відповідь справила сильне враження, але не зупинила гострих випадів проти Миколи Дмитровича в польській історичній літературі. Вже у 1863 р. Юліан Бартошевич помістив у біографічному довіднику навіть про нього спеціальну статтю під назвою “Видавець джерел польської історії”,

де констатує: “Завдання Іванишева становить не добросовісне наукове дослідження, не бажання розкрити істину, а прагнення затемнити справу, тенденційний її виклад. Він мав стосунки з поляками в Києві, з Грабовським і Свідзинським, але не намагався скористатися їх знаннями”³¹. Проте, наскільки публікаторська діяльність Київської археографічної комісії викликала занепокоєння поляків, свідчить той факт, що спалення Київського центрального архіву стояло в інсургентській програмі поряд з взяттям арсеналу і знищення фортеці³², а трохи згодом, наприкінці 60-х років, польська історична наука зусиллями А. Павінського та О. Яблонівського розпочала навіть видавати “Zrydła dziejowe” (“Джерела історичні”) в кількох серіях, задуманих як альтернативу “Архива Юго-Западной России”³³.

Ще на початку 60-х років Іванишев уособлює головну наукову силу Київської археографічної комісії. Коли в 1861 р. було введено посаду головного редактора “Архива Юго-Западной России”, він був змушений взяти її на себе, оскільки “цей надзвичайно складний бік справи, який вимагав навиків та близького знайомства з порядками і формами стародавнього судочинства, не говорячи вже про спеціальні історичні дисципліни (палеографію і філологічні знання), був не під силу кожному з членів комісії і потрібен був фахівець, керівництво якого вносило в працю інших співробітників певне єднання мети та засобів”³⁴. Лише у 1863 р. на цій посаді його замінив учень і науковий послідовник Володимир Антонович. З від’їздом до Варшави в 1865 р. завершується 22-річна праця Іванишева в комісії, яка, безперечно, втратила одного з найцінніших співробітників за всю історію її існування.

Підсумовуючи діяльність Іванишева в Київській археографічній комісії, варто зазначити, що застосовані ним при виданні історико-нарративних матеріалів класичні принципи європейської археографічної практики, суттєво позначилися на якості досліджень з української історії, заклали міцні підвалини тієї документалістської традиції, яка стала своєрідною візією української історіографії другої половини ХІХ ст. Археографічна методика Іванишева, збудована на комплексному підході, була для свого часу настільки досконалою і водночас складною для наукового вжитку, що навіть такі корифеї в галузі археографії, продовжувачі його справи в комісії, як В. Антонович та М. Владимирський-Буданов, хоч і запозичили з неї чимало, але все-таки не могли досягнути притаманного Іванишеву загального публікаторського рівня, спрощували розроблені ним принципи та прийоми публікації історичних джерел, що в певній мірі негативно відбилося на науковому рівні видань Київської археографічної комісії³⁵.

Діяльність Іванишева в комісії та університеті плідно позначилася також на підготовці цілої плеяди талановитих учених. Серед його вихованців — О. Ф. Кістяковський, В. Б. Антонович, М. Ф. Владимирський-Буданов, О. Ф. Леонтович, О. В. Романович-Славатинський та інші відомі в Росії правознавці й історики. По суті, саме від Іванишева йдуть витoki таких наукових феноменів, як “Київська історико-юридична” і “Київська історико-документалістська” школи³⁶.

Микола Дмитрович не залишив після себе праці, в якій були б викладені його погляди на історію, з’ясовані джерела ідей і дослідницьких методів. Але зміст його праць та наукової діяльності дають можливість окреслити головні риси творчості вченого. Історіософські уявлення та погляд на історію як науку склався в Іванишева в період навчання в Берлінському університеті в середині 30-х років ХІХ ст. У стінах університету ще панував дух німецького романтизму, збудженого епохою Просвітництва і на-

ціональним приниженням в епоху наполеонівських воєн. Пророки романтизму, філософи і публіцисти брати Шлегель вимагали від історичної науки створення національного міфу на основі давньої історії, щоб показати відрубність германського духу від романського. Теоретичні канони романтизму були підкріплені студіями так званої “Історичної школи права”, лідер якої Фрідріх Савіньї в філософсько-юридичному трактаті “Про покликання нашого часу до законодавства” сформулював головні положення романтичного історизму: думку про історичну традицію в розвитку народу, нерозривний зв’язок нинішнього і минулого, ідею нації як неповторної колективної індивідуальності, об’єднаної ідеєю народного духу “*Golkgeist*”, містичною першоосновою всієї історії.

Ці положення “Історичної школи права” стали квінтесенцією історіософських уявлень Іванишева. “Кожне плем’я, — констатує він, — має відмінний характер думки, точнісінько так же, як воно має свою відмінну фізіономію”. І далі — “не дивлячись на окрему історичну долю кожного з народів, думка з певними змінами утримує їх загальний характер, якщо лише вплив іноплеменних народів не зітруть її”³⁷. Звідси випливали загальні принципи Іванишева щодо законодавства: право, відповідно до специфіки характеру національної психології, має свої “провінціалізми”, загальне право — така ж химера, як загальна мова. Законодавець — не творець права, а всього лише “виразник народного духу”, єдиної творчої сили, яку можливо досягнути лише шляхом всебічного вивчення історії даного народу³⁸.

Теоретичні настанови романтизму спонукали Миколу Дмитровича більше уваги приділяти давній історії слов’янського світу. Ці настанови не залишили його байдужим до ідеології панславізму. Ще в празький період, коли він розпочав вивчати історію слов’янства, в ньому розвинулась і зміцніла віра в “історичну місію” Росії серед споріднених, але розрізнених і бездержавних слов’янських народів. Ця віра укріпилася в ньому з роками, по мірі вивчення історії польсько-руських взаємин, які, на його думку, були “переконливим доказом нездатності польського племені стати на чолі слов’янства і керувати його долею”³⁹. Проте панславізм Іванишева не має характеру панславізму у виключно московській формі. Він не означає гегемонію одного сильного племені над всіма іншими, гегемонію, що не зупинялася перед насильством над слабкішим. Панславізм Іванишева йшов паралельно з тим романтичним панславізмом, виявом якого була концепція Яна Коллара — пронизана ідеєю рівності великих і малих народів.

Відводячи Росії провідну роль у справі визволення слов’янського світу і будучи *par excellence* політичним москвофілом, який навіть доходить до ідеї провіденціалізму, стверджуючи, що Росія “з неосяжно великим майбутнім” є творінням божим⁴⁰, Іванишев, все-таки, не є прихильником деморалізації українського народу. Національний світогляд впливав з його історіософії. Він був від природи культурником, не любив політики, хоча силою обставин був втягнутий у політичні події в Україні на початку 60-х років XIX ст. Але культуру розумів своєрідно, як і його сучасник П. О. Куліш. Ідеал культури в нього був сполукою аристократизму і народолюбства.

Микола Дмитрович не розвивав у своїх працях розуміння національної проблеми, але цілком очевидно, що він вбачав народ в українській селянській масі. “Народ, який проживав у Південно-Західній Росії, різко відмінний від дворянського стану приватним і суспільним побутом, завжди був і залишається по нині народом руським, свято зберігає головні

риси своєї народності: мову, православну віру”⁴¹. Втім, протиставляючи дворянство народній селянській масі, Іванишев завжди ототожнював з дворянством переважно польський елемент. Це особливо помітно в його контрверсійній гіпотезі про демократизм громадського ладу в Україні періоду середньовіччя, пронизані ідеєю відмінності між “руським” демократичним началом й аристократизмом польського суспільства.

Микола Дмитрович не залишив для української історіографії великої наукової спадщини, але його праці вигідно відрізняються високою дослідницькою технікою і новизною тематичної спрямованості. Вони можуть бути поділені на дві категорії: дослідження з історії слов’янського законодавства і праці з української історії, написані на основі матеріалів, здобутих Київською археографічною комісією. З праць першого циклу варто виділити “О плате за убийство в древнерусском и других славянских законодательствах в сравнении с германскою виурою” (1839), “Рассуждение об идее личности в древнем праве богемском и скандинавском” (1841) та “Древнее право чехов” (1847). Квінтесенцією змісту цих історико-правознавчих студій є положення, що “між давнім слов’янським законодавством є внутрішній тісний зв’язок, який виник з одноплемінності слов’янських народів, а тому для пояснення давнього руського права необхідне порівняльне вивчення всіх інших законодавств”^{41а}.

Використання слов’янофільської догми про єдність слов’янського світу дало можливість Іванишеву вперше у вітчизняній науці приступити до вивчення руського права в порівняльно-історичному висвітленні. Тому не випадково І. В. Лучицький, який взагалі надзвичайно високо оцінював наукову діяльність Іванишева, перейняв у нього порівняльний історико-етнологічний метод і широко використавши в дослідженнях з історії землеволодіння в Україні, бачив заслуги Іванишева насамперед у тому, що він сприяв “відособленню юридичної науки, розширив її обрії, приєднав до історії, без якої неможливе правильне розуміння юридичних норм”⁴².

Ведучи мову про дослідження Іванишева в українській історії, варто насамперед звернути увагу на невелику за обсягом, але змістовну працю “О древних сельских общинах в Юго-Западной Руси”. Вперше вона з’явилася в 1857 р. на сторінках слов’янофільської “Русской беседы”, саме в той час, коли дисертація одного з adeptів так званої “державницької історичної школи” в Росії Б.М. Чичеріна “Областные учреждения России XVIII века”, викликала велику дискусію щодо громади: чи є сільська громада результатом адміністративної ініціативи держави, як стверджував Чичерін, чи вона є залишком старослов’янського народного устрою, лише регламентованого державою з адміністративно-фіскальною метою, — як стверджували слов’янофіли. Головним джерелом для її написання послужили судові акти, почерпнуті з Київського архіву. На основі їх Іванишев (один з перших у тогочасній історіографії) спробував дослідити походження і функції громади періоду пізнього середньовіччя, склад і компетенцію копних судів, характер судочинства у селах Правобережної України. На його думку, “сільська громада Південно-Західної Русі з її юридичними звичаями і самостійним складом копних судів, має ознаки глибокої давнини... З великою вірогідністю стверджуємо, що сільські громади виникли в той час, коли слов’янські племена, що населяли нинішню Південно-Західну Росію, ще не були об’єднані державним союзом, під верховною владою правителів”⁴³.

Микола Дмитрович вважав, що до складу громади входили люди простого стану, переважно селяни, міщани, котрі не користувалися магдебурзьким правом і навіть безземельна шляхта. Він також показав, що община в

XVI—XVII ст. не мала права власності на землю, що у зборах “коп” брали участь не всі члени общини, а лише домогосподарі. Взагалі, в центрі уваги автора не лише община з її адміністративно-економічними функціями, але також і судова діяльність цієї організації, тобто система копних судів, які Іванишев часто ототожнював із селищною громадою. В основу організаційних принципів староруської громади, неодноразово підкреслює дослідник, покладено “демократичне “начало”, під яким він розумів відсутність суттєвої майнової диференціації та рівність виборчих прав у її членів. Громадівський демократизм ніколи не вписувався в політику централізації, був антиподом процесу суспільного розшарування. Тому вся історія староруського громадського життя пов’язана із запеклим протистоянням держави та громади. “Демократичне начало, — констатує Іванишев, — на якому були збудовані громади, є протилежними політиці великих князів руських, які прагнули до єдиновладдя: тому давня історія Русі являє тривалу і запеклу боротьбу верховної влади з могутніми міськими громадами”⁴⁴.

Розглядаючи обставини, що призвели до нівеляції громадського ладу, Іванишев доходить висновку: “Відтворений нами стан сільських громад Південно-Західної Русі в XVI—XVII ст. свідчить, що ця установа, як залишок давнини вступила в протиріччя з новими формами суспільного життя і повинна була зникнути в міру поширення влади уряду і влади поміщиків над селянами”⁴⁵.

Незаперечно, що в методологічному плані стаття Іванишева написана в дусі ідей, характерних для слов’янофільської ідеології. Але якщо для містичного теоретика слов’янофільства К. Аксакова слов’янська громада є лише моральний союз без будь-якої мети, чи, говорячи його словами, “громада — це вищий моральний образ людства”⁴⁶, то для Іванишева вона є продуктом прагматичних суспільних і господарських потреб, продукт певного періоду історичного життя. Слід згадати ще деталь розбіжностей між Іванишевим і московськими слов’янофілами, яку помітив також М. П. Драгоманов: “Із статті п. Іванишева, — констатує він, — ще не йдуть висновки про громаду в царині московської державності: вона, поза сумнівом, доказує існування автономної громади лише в Південній Русі”⁴⁷.

Саме даний контекст студії Іванишева оцінений Драгомановим як спроба вказати на певні розбіжності громадсько-політичного життя, а отже, провести певну лінію, розмежувавши за допомогою даного конкретного прикладу історію старослов’янської Русі⁴⁸. По суті, поєднуючи праруську громаду лише з українським середньовіччям, доводячи тяглість історичної традиції в сфері суспільних засад, Іванишев робив перший крок до історичного синтезу в національному масштабі. Не випадково, що контроверсійна гіпотеза Микола Дмитровича про громадський демократизм старослов’янського суспільства була підхоплена Володимиром Антоновичем та Київською історичною школою, тісно вплелася в ідеологію українського народництва⁴⁹.

Іванишев надавав увагу й ролі церкви як основи буття й єдності українського народу. Серед праць, написаних у цьому тематичному напрямі, варто виділити його оцінку характеру релігійної унії, яку він виклав у дослідженні про церковну унію 1596 р. у вступній статті до видання актів з історії церкви в Україні⁵⁰. На його думку, характер унії абсолютно політичний, викликаний потребами внутрішнього і зовнішнього життя Речі Посполитої. “Польський уряд, — констатує Іванишев, — вважав, що для досягнення внутрішнього спокою в державі необхідне єдине віросповідання...”⁵¹. Другою підставою послужив зовнішньополітичний фактор, оскільки “польський уряд дивився на поділ церковний, як головну причи-

ну турецької могутності...”⁵². До причин унії Іванишев відносив також занепад церковної ієрархії, викликаний правом патроната, надання церковних маєтків шляхтичам. Наслідки унії були дуже негативними. Вона розірвала зв'язок між аристократією і простим народом, залишила лише юридичний зв'язок, і коли він був знищений повстанням під проводом Богдана Хмельницького, то ні “один крик, жалоба не роздався на захист аристократії, що відцуралася від своєї віри і народності”⁵³.

Звичайно, з точки зору сучасної науки Іванишев гіпертрофує ідейно-політичні чинники унії і не помічає “коренів цього процесу, що полягали не лише в меті уряду, а перш за все в економічній зацікавленості польської шляхти господарювати на українських землях”⁵⁴. Але варто зауважити, що це була одна з перших спроб у тогочасній історіографії дати об'єктивну, збудовану на документальному матеріалі, оцінку цієї важливої в історії слов'янського світу події⁵⁵.

Прагнення відшукати різницю в характері історичного розвитку українського та польського народів, причину їх запеклої конфронтації в XVII ст. простежується також у розвідці “Содержание постановлений дворянских провинциальных сеймов Юго-Западной России”. Хоча в преамбулі до твору Іванишев всіляко декларує примат об'єктивізму: “Ми змусимо розмовляти західноруське дворянство, утримуючись від власних наших поглядів”⁵⁶. Його концепція “викриття кривд” з боку поляків не вільна від апіорних узагальнень. На думку Іванишева, Литовсько-руська держава була поєднана з Польщею федеративним союзом, кожна із сторін зберігала свою систему влади, судочинства і територіальну відособленість. Федеративний союз був єдиною можливим варіантом мирного співжиття польського та українського народів. Але в 1569 р. федерація була по суті зруйнована постановою Люблінського сейму, що призвела до інкорпорації українських земель, перетворила їх у провінцію. Приєднання не може вважатися, як це роблять польські історики, добровільним, оскільки воно здійснено під загрозою конфіскації маєтків українського дворянства. “Таке об'єднання, — констатує Іванишев, — повинно було мати наслідки, згубні для обох народів. Дві майже рівносильні, але за своїми головними засадами зовсім різні народності, відмінні характером правління, мовою і релігією, повинні були перебувати в постійному протистоянні і паралізувати розвиток державності”^{57–58}.

Боротьба велася на національній і релігійній основі. Сам польський народ ніколи не проявляв у своєму національному характері релігійної непримиренності, але в польській державі існувала сила, що не відповідала польським національним інтересам. Під цією силою Іванишев розумів римську пропаганду, яка занесла в Польщу релігійний фанатизм і посягла ворожнечу між двома одноплеменними народами. “Як поховальний факел, — образно пише він, — фанатизм кинув своє зловісне світло на всю історію Речі Посполитої і вів цю державу до політичної смерті”⁵⁹. І далі в дослідженні Іванишев не шкодує чорних фарб для змалювання суспільно-політичного життя Речі Посполитої, хоч і не доходить до чіткої історичної альтернативи цьому устрою.

Погляд Іванишева на історію польсько-українських взаємин викликав принципові заперечення у М.І. Костомарова. “У Іванишева, — зазначає він, — лише одна думка — щоб переконати читачів, що об'єднання з Польщею — джерело всіх бідувань для краю”. І далі: “У Іванишева народні маси на другорядному плані: в нього мова йде про західноруське дворянство, про той клас, який по тогочасних уявленнях, становив повноправний народ. Розглядаючи руське дворянство окремо від маси, ми повинні

будемо з іншої точки зору дивитись і на ставлення Польщі, як нації, до Русі”⁶⁰. Але поряд з цими справедливими зауваженнями і сам Костомаров у рецензії допустив чимало упереджень, заперечуючи, наприклад, політизацію та виставляючи польський республіканський устрій за взірцем, ігноруючи негативні явища, насамперед у соціальній сфері, які мали місце після приєднання українських земель до Польщі⁶¹.

Підсумовуючи все зазначене, варто наголосити, що Іванишев розпочав свою наукову діяльність, коли українська історія (з точки зору тогочасної науки) не була чітко означена, позбавлена відповідної джерельної бази, окутана міфами та легендами, а почасти навіть закрита польською і російською історією. Тому, поряд з М.О. Максимовичем, він може вважатися одним з піонерів її наукового дослідження. Іванишев започаткував документально-прагматичний напрям в українській історіографії, поєднавши історичні праці з високою дослідницькою технікою, давши історико-порівняльний метод і зробивши документалізм методичною базою подальших наукових студій українських істориків, поставив вітчизняну археографію на європейський рівень. Общинна теорія Іванишева з оцінкою староруського життя як укладу прогресивного та демократичного, думка про тяглість народної історії були по суті першим кроком до історичного синтезу в національному масштабі. Водночас осуд польсько-шляхетського режиму в Україні, постійне відмежування української етнічної ідентичності від польського національного елементу, якими пронизані дослідження Іванишева, започаткували завдання “відпольщення” української історії, остаточно розв’язане його учнем і науковим послідовником Володимиром Антоновичем. Все це дає підстави розглядати Іванишева як одного з фундаторів української історичної науки XIX ст., відповідно внісши корективи в ті стереотипи, що склалися при оцінці його діяльності і наукової спадщини в історіографії.

¹ Навіть у синтезуючій праці Д. І. Дорошенка з української історіографії про Іванишева згадано лише в примітках до основного тексту. Див.: Д о р о ш е н к о Д. І. Огляд української історіографії. — Прага. — 1923. — С. 118.

² Високу оцінку науковій діяльності М. Д. Іванишева зустрічаємо у В. І. Пічети, який вважає його за творця порівняльної історико-юридичної школи в Росії (Див.: П і ч е т а В. І. Введение в русскую историю. — М., 1922. — С. 136), а також Д. І. Багалія, який ставить йому в заслугу введення в українську історіографію наукових першоджерел і широку науково-організаційну діяльність. Див.: Б а г а л і й Д. І. Нарис історії України. — К. 1928. — С. 37; Нарис української історіографії за доби феодалізму та доби капіталістичної // Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукописів (далі — НБУ. ІР), ф. 1, спр. 11049, арк. 139, 143.

У свою чергу, Олександр Оглоблін у рецензійному резюме на рукопис “Нарисів української історіографії” Дмитра Багалія, написаному в 1930 р., констатує: “Загальний висновок нашої аналізи життя та праць Іванишева такий: це яскравий представник дворянсько-буржуазної реакційної ідеології в історичній науці. Наукове значення його праць значно перебільшено в опусах дворянсько-буржуазної історіографії, яка зовсім не звертала увагу на його ідеологію, коли вона, між тим, дає нам певний, міцний критерій до оцінки його наукових праць і викриває їх соціальне тло” // НБУ. ІР, ф. 1, спр. 11049, арк. 149. Досить критично підходить до спадщини Іванишева і О. Ф. Скакун. Див. замітку: М. І. Іванишев як історик і археограф // Укр. іст. журн. — 1971. — № 9. — С. 118. Лише в останні роки з’явилася тенденція до більш зваженої оцінки наукової діяльності вченого. Див.: Ж у р б а О. І. Київська археографічна комісія. 1843—1921 рр. Нарис історії і діяльності. — К., 1993. — С. 81; Роль М. Д. Іванишева у формуванні археографічних поглядів В. Б. Антоновича // Третя академія пам’яті професора Володимира Антоновича. — К., 1996. — С. 82—85.

³ Біографія М. Д. Іванишева найбільш докладно висвітлена в працях А. Р о м а н о в и ч - С л а в а т и н с к и й. Жизнь и деятельность Н. Д. Иванишева. — СПб., 1876; Окремі фрагменти в журналі “Древняя и Новая Россия”. — 1876. — № 1.

- ⁴ Докладніше див.: І в а н о в А. Е. Ученые степени в Российской империи XVIII — 1917 г. — М., 1994. — С. 72.
- ⁵ Див.: П р і ц а к О. Чому катедри українознавства в Гарварді? — Кембрідж, 1973. — С. 97.
- ⁶ Русская беседа. — 1856. — № 4. — С. 178, 181.
- ⁷ Р о м а н о в и ч - С л а в а т и н с к и й А. Указ. соч. — С. 36, 39.
- ^{8–9} В л а д и м и р с к и й — Б у д а н о в М. Ф. Киевский университет Св. Владимира при императоре Николае I. — К., 1896. — С. 67.
- ¹⁰ Р о м а н о в и ч - С л а в а т и н с к и й А. Указ. соч. — С. 41.
- ¹¹ М. П. Драгоманов у статті про Костомарова, розглядаючи обставини провалу ідеї запросити на кафедру історії Київського університету вченого, висловлює думку про негативну роль у цій справі Іванишева. Див.: Д р а г о м а н о в М. П. Микола Іванович Костомаров // Світ. — 1881. — №№ 1-2. — С. 7. Об'єктивність драгомановської версії ставить під сумнів лист Іванишева до Костомарова від 16 липня 1862 р., де він переконує останнього в доцільності переїзду до Києва // НБУ. ІР, ф. XXII, № 123, арк. 1-1 зв.
- ¹² Про антипольську діяльність М. Д. Іванишева докладніше див.: Л о б о д а Ф. Из воспоминаний о Н. Д. Иванишеве // Киевская старина. — 1887. — Т. XIX. — С. 788–794.
- ¹³ Р о м а н о в и ч - С л а в а т и н с к и й А. Указ. соч. — С. 307.
- ¹⁴ Обставини зникнення рукопису Іванишева пояснює один з його учнів. Див.: К і с т я к о в с ь к и й О. Ф. Щоденник (1874–1879). — К., 1994. — Т. 1. — С. 30.
- ¹⁵ Див.: П р і ц а к О. Гарвардський центр українознавчих студій і школа Грушевського // Чому кафедри українознавства в Гарварді? — Кембрідж — Нью-Йорк, 1973. — С. 98.
- ¹⁶ Поняття “теорія офіційної народності” не є сталим і більш притаманне радянській і нинішній російській історіографії. В дослідженнях західних істориків частіше вживається термінологія “програма російського офіційного націоналізму”. Див., наприклад: N i c h o l a s I. Riasanovskij, Nicholas I and Official Nationality in Russia, 1825–1855. — Berkeley and Los Angeles, 1959; та ін.
- ¹⁷ У с т р я л о в Н. Г. Исследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать Великое княжество Литовское. — СПб., 1838. — С. 14–15, 20–24.
- ¹⁸ У сфері наративної евристики Іванишев взяв на озброєння стиль діяльності одного з найвидатніших німецьких археографів-пошукачів Георга Вайца, учня школи Ранке, найактивнішого діяча “Monumenta Germaniae Historica”, що, як і Іванишев, поєднав у собі історика з юристом. Про археологічну діяльність Іванишева див.: Л. (Л е в и ц к и й О. Р е с т). Неудачная археологическая экскурсия Н. Д. Иванишева // Киевская старина. — 1890. — № 3. — С. 533–537; Л. О. (Л е в и ц к и й О.). Путевые заметки Н. Д. Иванишева // Там же. — 1882. — № 10. — С. 78–88.
- ¹⁹ Г р у ш е в с ь к и й М. С. Наукова хроніка // Записки Наукового товариства Шевченка. — 1894. — Т. III. — С. 213.
- ²⁰ Д р а г о м а н о в М. П. Новые исследования в южнорусской истории // НБУ. ІР, ф. 172, спр. 2, арк. 47.
- ^{21–22} Там же, арк. 49, 51.
- ²³ Цит. за: Р о м а н о в и ч - С л а в а т и н с к и й А. Указ. соч. — С. 238.
- ²⁴ Ж у р б а О. І. Назв. праця. — С. 109.
- ²⁵ На думку М. Грушевського, структура “АЮЗР”, підігнана Іванишевим під офіційне кліше, зашкодила виданню, оскільки матеріал групувався під заздалегідь “поставлену згори справу, то питання, не заведені в цю програму, залишалися майже без відповіді” // Наукова хроніка. — С. 217.
- ²⁶ Цікаво, що останній, п'ятий розділ “АЮЗР”, мав назву “економічний” і лишився єдиним нереалізованим у виданні. Про причини такого стану див.: Г р у ш е в с ь к и й М. Наукова хроніка. — С. 220.
- ²⁷ Там же. — С. 216.
- ²⁸ Див.: Виленский вестник. — 1861. — № 30; С.-Петербургские ведомости. — 1861. — № 170.
- ²⁹ Современник. — 1861. — Т. 86. — С. 439.
- ³⁰ Сочинения Н. Д. Иванишева. — СПб., 1876. — С. 424.
- ³¹ “Encyklopedia powszechna”. — 1863. — Т. XII. — С. 736.
- ³² Л о б о д а Ф. Из воспоминаний о Н. Д. Иванишеве. — С. 791.
- ³³ Див.: J a b ł o n o v s k i A. Źródła j. p. prof. Pavinskiego w wydawnictwie p. t.: Źródła dziejowe // Kwartalnik historyczny. — 1897. — Zeszyt 3. — S. 485. Тезу про те, що варшавське видання “Źródła dziejowe” було, по суті, зворотною кратурою Іванишевського “АЮЗР”, стверджує і М. Грушевський. Див.: Наукова хроніка. — С. 216.

- ³⁴ Левицкий О. Пятидесятилетие Киевской археографической комиссии для разбора древних актов (1843—1893). — С. 98.
- ³⁵ Цікаві спостереження з цього приводу зробив Олег Журба. Див.: Роль Іванишева у формуванні археографічних поглядів В. Б. Антоновича // Третя академія пам'яті Володимира Антоновича. — С. 82—85.
- ³⁶ Докладніше див.: Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (школа западнорусского права). — Брянск, 1996.
- ³⁷ Сочинения Н. Д. Иванишева. — С. 5.
- ³⁸ Там же. — С. 81—82.
- ³⁹ Там же. — С. 450—451.
- ⁴⁰ Иванишев Н. Д. Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России // Архив Юго-Западной России. — К., 1859. — Ч. 1. — Т. 1. — С. LXXXVI.
- ⁴¹ Там же. — С. 60.
- ^{41a} Сочинения Н. Д. Иванишева. — С. 81.
- ⁴² Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — 1888. — Кн. 2. — С. 242. Поряд з І. В. Лучицьким дуже високо оцінює заслуги Іванишева і В. І. Пічета, який вважав його “фундатором порівняльно-історико-юридичної школи в Росії”. Див.: Пічета В. И. Введение в русскую историю. (Источники и историография). — М., 1922. — С. 136.
- ⁴³ Иванишев Н. Д. О древних сельских общинах в Юго-Западной России. — К., 1863. — С. 23.
- ⁴⁴ Там же. — С. 24.
- ⁴⁵ Там же. — С. 34.
- ⁴⁶ Аксаклов К. О древнем быте у славян вообще и русских в особенности. — М., 1852. — С. 12.
- ⁴⁷ Драгоманов М. П. Новые исследования в южно-русской истории // НБУ. ІР, ф. 172, спр. 2, арк. 47 зв.
- ⁴⁸ Там же, арк. 49.
- ⁴⁹ Український історик. — 1989. — № 101—103. — С. 29.
- ⁵⁰ Див.: Иванишев Н. Д. Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России. — К., 1959. — Ч. 1. — Т. 1. Передруковано в “Сочинения Н. Д. Иванишева”. — СПб, 1876.
- ⁵¹ АЮЗР. — К., 1859. — Ч. 1. — Т. 1. — С. XII.
- ⁵² Там же. — С. XIII.
- ⁵³ Там же.
- ⁵⁴ Скакун О. Ф. М. Д. Іванишев як історик і археограф // Укр. іст. журн. — 1971. — № 9. — С. 121.
- ⁵⁵ Магістерська дисертація М. І. Костомарова “О причинах и характере унии в Западной России” (1842) була спалена і малознайома сучасникам.
- ⁵⁶ АЮЗР. — Ч. 2. — Т. 1. — С. XVI.
- ^{57–58} Там же. — С. XVII.
- ⁵⁹ Сочинения Н. Д. Иванишева. — С. 379.
- ⁶⁰ Современник. — 1861. — Т. 86. — С. 441, 444.
- ⁶¹ Так вважає, зокрема й академік Д. І. Багалій, який констатує: “Полонізація і денационалізація були, але причини їх не можна звести до переслідування і примусу. Вони були далеко глибшими, а Іванишев пояснює їх виключно політикою Речі Посполитої. Таким чином, сам Іванишев в освітленні денационалізації українського дворянства виходить з політичних міркувань, пояснює його політичними причинами, коли тут діяли насамперед соціально-економічні і культурні чинники” // НБУ. ІР, ф. 1, спр. 11049, арк. 146.

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

О. І. ХВОРОСТЯНИЙ (Київ)

Про характер культу Зевса Сотера на Боспорі в перші століття нової ери

Незважаючи на те, що вивчення історії Боспорського царства ведеться досить давно, не всі питання культури його населення досліджено достатньо. Це повною мірою стосується й релігійних уявлень. До цього часу відсутнє й узагальнююче дослідження, присвячене характерним особливостям релігії боспорян протягом античної епохи¹. Тому поглиблене вивчення характеру боспорського пантеону, безумовно, є актуальним. Дана стаття присвячена одному з грецьких культів населення Боспорського царства, який відправлявся певними групами боспорян у зазначений період.

Серед богів грецького пантеону, яким вклонялися боспоряни в перші століття н. е. був Зевс Сотер (Спаситель), культ якого засвідчений низкою епіграфічних пам'яток. У 1962 р., під час розкопок на території Анапи, було знайдено фрагментовану мармурову плиту з рескриптами царя Аспурга (14/15—37/38 рр.) жителям Горгіппії, що датується 15 р. н. е.² В першому говориться про будівництво Зевсу Сотеру якоїсь культової споруди, скоріш за все вівтаря, спорудженого на честь благодіяння, яке надав цар горгіппійцям. Виходячи з цього, А. І. Болтунова вважала, що культ Зевса Сотера на Боспорі мав офіційний характер і супроводжувався суспільними жертвопринесеннями³.

Однак навряд чи на цьому можна наполягати беззастережно. Встановлено, що, коли Аспург їздив у Рим, на Боспорі сталися нам не відомі події, котрі є сенс розглядати як спробу позбавити його престолу. Жителі Горгіппії залишилися вірні цьому цареві, який до сходження на престол, ймовірно, жив у місті, а, можливо, й обіймав тут високу посаду в структурі державного управління⁴. Горгіппійцям за їх вірність офіційно було висловлено подяку і надано певні привілеї, про що йде мова у згаданому документі⁵. З огляду на це, ймовірно, можна припускати, що культ Зевса і Гери Спасителів не розглядався як офіційна релігія всієї держави, а ці божества вважалися захисниками лише царської династії, представником якої у той час виступав Аспург. Результатом цього могло бути зведення в Пантікапеї якоїсь споруди, про що свідчить уламок з написом "Сотер" (I ст. н. е.), знайдений під час розкопок⁶.

Сказане пов'язане із змістом ще однієї епіграфічної пам'ятки I ст. н. е. з Пантікапея. Під час розкопок в м. Керчі 1953 р. було випадково знайдено вузьку мармурову плиту з написом, зробленим 82 р. н. е. за обітницею членами фіаса "Зевсу і Гері Спасителям"⁷. Згадка в ньому фіаса⁸ дозволяє досить упевнено говорити про те, що Зевс і Гера Спасителі шанувалися не на державному рівні, а, судячи з імен, що є в написі, членами порівняно замкненого релігійного об'єднання. Встановлення такої пам'ятки від імені членів спеціального релігійного фіасу навряд чи було б можливе, якби в той час культ Зевса Сотера мав офіційний, державний характер. На користь такого висновку свідчить і верхня частина маленького ва-

пнякового, явно домашнього, вітваря з Мірмекія з присвятою Зевсу Спасителеві від імені Гокона, сина Гелія, що датується I ст. н. е.⁹

Найбільш пізнім свідченням, пов'язаним з цим культом на Боспорі, є постамент білого мармуру, знайдений на території Пантікапея, на трьох гранях якого вирізблений багатостроковий напис з переліком імен. Пам'ятник було встановлено за часів правління царя Тіберія Юлія Тейрана (275/276—278/279 рр.) “богам небесним Зевсу Спасителеві і Гері Спасителю за перемогу” арістополітами “своїм богам і добродійникам”¹⁰. Зараз є вагомі підстави вважати, що його було споруджено на честь перемоги царя Тейрана над залишками варварів, що вторглися 275 р. на територію Римської імперії і були розбиті десь у межах Боспору¹¹. Тому можна більш чи менш упевнено говорити про те, що в цьому випадку головну роль відіграло уявлення про Зевса Сотера як про захисника і спасителя держави від зовнішньої небезпеки¹².

Треба звернути увагу і на те, що присвяту було зроблено від імені вищої знаті Боспорської держави, названої арістолітами, при жерці Юлії Хофарні, синові Афродісія. Це дало можливість А. І. Болтуновій стверджувати, що пам'ятник був поставлений членами фіасу. Зазначимо, що в останньому були об'єднані представники найвищих верств царства, для яких культ Зевса і Гері Спасителів був офіційною релігією, а самі ці божества були заступниками царя Тейрана¹³. З цим важко не погодитися. Однак привертає увагу те, що вищі посадові особи держави були об'єднані в релігійний фіас, члени якого шанували споконвічно грецьке божество. Отже, культ Зевса і Гері Спасителів не був загальнодержавним, оскільки в іншому випадку не було необхідності організовувати для його шанування спеціальний фіас.

З іншого боку, культ Зевса і Гері Спасителів був типово грецьким культом, добре відомим на Боспорі, за деякими граффіті, принаймні з IV ст. до н. е.¹⁴, і його відправлення в останній чверті III ст. вищою знаттю боспорської столиці свідчить про певні тенденції в релігійному житті Боспору в той час. Враховуючи, що у II—III ст. на Боспорі, як і на території Римської імперії¹⁵, спостерігається процес орієнтації на традиційні античні релігійні цінності, можна стверджувати, що організація спеціального фіаса шанувальників Зевса і Гері Спасителів з представників вищої знаті повинна була не тільки підкреслити грецьке походження правлячої династії, а й об'єднати навколо царя певні верстви населення¹⁶. Традиційно грецькі божества Зевс і Гера Спасителі виступали в цьому випадку вже як захисники і спасителі держави. Саме вони після смуги нестабільності і варварських навал третьої чверті III ст. повинні були згуртувати боспорян і протистояти новим течіям, що були характерні для пізньої античності в релігійному житті. Таким чином, це свідчить, що і в той час, як і в II ст., робляться спроби реставрації “батьківських культів”¹⁷. Причому, як і тоді, ініціативу щодо цього в першу чергу виявляли близьке оточення царя та вища знать держави, але з тією лише істотною різницею, що для цього вже не відбудовувалися храми і святилища, які прийшли в занепад, а було організовано фіас. А це, в свою чергу, свідчить про подальший процес трансформації ідеологічного життя боспорян, що вже далеко зайшов, і, мабуть, про дуже скромні матеріальні можливості держави порівняно з попереднім часом.

На основі наявних даних можна зробити висновок, що культ Зевса і Гері Спасителів у перші століття н. е. не мав офіційного характеру, а відправлявся у порівняно обмежених межах фіасів, члени яких були, вірогідно, наближеними царя або високопоставленими службовцями державно-

го апарату Боспорської держави. Як свідчать епіграфічні пам'ятники, присвяти Зевсу і Гері Спасителям ставилися у вдячність за позбавлення від цілком конкретної небезпеки, що загрожувала або владі царя (Аспург), або всій державі (час правління Тейрана). Причому традиційні уявлення греків про Зевса і Геру Спасителів, як про спасителів і захисників від конкретної, можливо, військової небезпеки, набули певного поширення на Боспорі з IV ст. до н. е., а в перші століття н. е. саме ці божества стали заступниками царської династії. Витоки подібних уявлень, ймовірно, треба шукати ще в ідеології Мітрідатидів*, в якій цар сприймався не тільки як захисник, а й як евергет** і спаситель¹⁸. Принаймні, дані, що є в нашому розпорядженні зараз, не дозволяють розглядати культ цих богів-спасителів як державний. Скоріше за все, він мав неофіційний характер, що в свою чергу свідчить про певну специфіку пантеону Боспорської держави в перші століття н. е.

¹ Докладніше див.: Русаева А. С., Зубарь В. М. Боспор Киммерийский: история и культура. — Николаев, 1998. — С. 69—106; Русаева А. С. Боспорська держава // Крижицький С. Д., Зубар В. М., Русаева А. С. Античні держави Північного Причорномор'я: Україна крізь віки. — К., 1998. — Т. 2. — С. 317—343.

² Блаватская Т. В. Рескрипты царя Аспурга // Советская археология. — 1965. — № 2. — С. 197—209.

³ Болтунова А. И. О культе Зевса Сотера на Боспоре // Культура античного мира. — М., 1966. — С. 34; Болтунова А. И. Зевс Отчий и Зевс Спаситель // Вестник древней истории (далі — ВДИ). — 1977. — № 1. — С. 181.

⁴ Алексеева Е. М. Античный город Горгиппия. — М., 1997. — С. 55.

⁵ Блаватская Т. В. Указ. соч. — С. 203—209.

⁶ Корпус боспорских надписей (далі — КБН). — М.—Л., 1965. — № 824; Болтунова А. И. О культе Зевса... — С. 34.

⁷ КБН. — № 76.

⁸ Релігійне об'єднання мешканців античного міста, створене для відправлення культу певного, в першу чергу іноземного, божества.

⁹ КБН. — № 868.

¹⁰ КБН. — № 36.

¹¹ Зубарь В. М. Северный Понт и Римская империя (середина I в. до н. е. — первая половина VI в. н. е.). — К., 1998. — С. 152—153.

¹² Болтунова А. И. Зевс Отчий... — С. 180—181.

¹³ Болтунова А. И. О культе Зевса Сотера... — С. 35—36.

¹⁴ Болтунова А. И. О культе Зевса Сотера... — С. 29—34; Болтунова А. И. Зевс Отчий... — С. 180—181.

¹⁵ Кубланов М. М. Религиозный синкретизм и появление христианства на Боспоре (I—III вв. н. э.) // Ежегодник музея религии и атеизма. — 1958. — Т. 2. — С. 61; Венцицкая И. С. Особенности религиозной жизни народных масс в азиатских провинциях Римской империи (II—III вв.): язычество и христианство // ВДИ. — 1992. — № 2. — С. 55; Болгов Н. Н. Закат античного Боспора. Очерки истории Боспорского государства позднеантичного времени (IV—VI вв.). — Белгород, 1996. — С. 99.

¹⁶ Порів.: Болгов Н. Н. Указ. соч. — С. 99.

¹⁷ Кубланов М. М. Указ. соч. — С. 62.

¹⁸ Сапрыкин С. Ю., Масленников А. А. Люди и боги: религиозное мировоззрение в Понтийском царстве // Человек и общество в античном мире. — М., 1998. — С. 440.

* Мітрідати — представники царської династії царів Понтійської держави, до якої належав і цар Мітрідат VI Євпатор.

** Евергет — благодійник. Почесне звання, яке стосовно царів поширилося з епохи еллінізму.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Almut Bues

***DAS HERZOGTUM KURLAND UND DER NORDEN
DER POLNISCH-LITAUISCHE ADELSREPUBLIK IM 16
UND 17 JAHRHUNDERT***

Giessen, 2001. — 370 s.

Альмут Буес

***КУРЛЯНДСЬКЕ КНЯЗІВСТВО І ПІВНІЧНІ РЕГІОНИ
РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ШЛЯХЕТСЬКОЇ В XVI І XVII ст.***

Гессен, 2001. — 370 с.

У XVI ст. структура Речі Посполитої передбачала різноманітні форми зв'язків між її компонентами. Підґрунтям для їхнього співіснування була загальна схильність до консенсусу, поєднана з усвідомленням регіональної специфіки. Авторка рецензованої книги на прикладі Курляндського князівства переконливо унаочнила можливості для інтеграції та автономії, які мала периферійна шляхта.

Землі, що лежали над Балтикою, відрізнялися від інших регіонів Речі Посполитої не лише своїми фізико-географічними особливостями, а й сталою історичною традицією, яка зумовлювала їх внутрішню цілісність (насамперед членство в Ганзі, наявність Ордену як специфічної державної структури). У розділі II.4 містяться цікаві спостереження над тим, як цей регіон відбито в синхронних картографічних матеріалах.

Правляча в ленному Курляндському князівстві династія істотно сприяла збереженню регіональної окремішності, що, зокрема, видно на прикладі судової системи (табл. на с. 8). На рівні локальному й регіональному домінувало монолітне рицарство, котре перетворилося на елітну верству, яка сконцентрувала у своїх руках усю повноту влади. Половина найважливіших урядів у Курляндії зосереджувалась у посіданні 15 місцевих родин (табл. на с. 117). Цій розгалуженій олігархічній верстві, сформованій під впливом тодішніх ідеологічних настанов, які продукувались у шляхетській Речі Посполитій, належала, як переконує авторка, роль стабілізуючого чинника суспільного життя (див. розділ III.3).

Курляндським князатам не вдалося забезпечити собі надходжень із бюджету, й тому вони могли лише у край обмежених масштабах вкладати кошти в такі важливі з огляду на перспективу сфери, як військова, господарська чи освітня. У XVII ст. у жодній з війн не брав участь окремий військовий контингент із курляндським князем на чолі. Доволі пізно розпочалось у регіоні будівництво оборонних споруд, котрих взагалі бракувало, як це впливає з обширного розділу V.3; як правило, Курляндія намагалася займати у конфліктах XVI—XVII ст. нейтральну позицію. Прагнення ж не залишатися осторонь усіх фінансово-політичних наслідків війн, які вела у цей період Річ Посполита, свідчило про появу надрегіональних еко-

номічних зв'язків — навіть якщо й надалі існували виокремлені митами й цеховими приписами господарські регіони; ці проблеми дуже цікаво представлені у книзі А. Буес на прикладі грошової системи.

Фактором зміцнення владних позицій курляндських князів стало поширення лютеранства. При цьому в регіоні не виникли конкуруючі між собою теологічні навчальні осередки і водночас Реформація не супроводжувалася суспільними змінами.

Взагалі, у XVI—XVII ст. дрібні державні утворення мали чи не найбільші можливості для збереження власної автономії, хоч і перебували в постійній залежності від прихильності європейських держав та їх прагнення до збереження миру; доволі вичерпний огляд цього питання міститься в розділі VIII.2.

Без сумніву, рецензована праця, що ґрунтується на обширній літературі предмета й ретельно простудійованих архівних матеріалах, являє собою вдалу спробу комплексного дослідження історичних процесів в окресленому регіоні. Новаторська у багатьох своїх аспектах книга А. Буес заповнює наявну в історіографії лакуну. Вперше в історичній літературі Курляндське князівство розглянуте в широкому контексті польсько-литовської історії. Тож це дослідження можна порадити прочитати всім, хто цікавиться історією XVI—XVII ст.

О.В. РУСІНА (Київ)

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

В. Горобець

**ЕЛІТА КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ В ПОШУКАХ ПОЛІТИЧНОЇ
ЛЕГІТИМАЦІЇ: СТОСУНКИ З МОСКВОЮ ТА
ВАРШАВОЮ, 1654—1665.**

К.: Інститут історії України НАН України, Науково-дослідний інститут козацтва, 2001. — 533 с.

Рецензована праця є своєрідним підсумком багаторічної напруженої праці В. Горобця, адже акумулювала більшість його попередніх наукових досягнень. Актуальність проблематики книги не викликає сумніву, зважаючи на складні й неоднозначні процеси формування державної і політичної еліти в сучасній, відродженій наприкінці ХХ ст., Українській державі. На кого орієнтуватися, в якому напрямі рухатися — на Захід чи Схід, а можливо, йти своїм шляхом — ці питання, що хвилювали провідну верству Української козацької держави (Війська Запорозького) у середині ХVII ст., залишаються відкритими і нині.

Саме тому головною метою В. Горобця при написанні рецензованої книги стало доведення наступної евристичної гіпотези: “Прагнення козацтва легітимізувати своє привілейоване становище, ставши однією з головних конфліктних ліній розвитку соціально-політичних процесів у Речі Посполитій, та значною мірою спричинивши в середині ХVII ст. вибух Української революції, зберігало свою актуальність — як одного з магістральних напрямів її розвитку і в наступні часи. А вибір напрямку зовнішньополітичної орієнтації... екстраполювався на проблему пошуку способів політичної легітимізації претензій козацтва на роль політичної еліти України через оформлення відповідних династичних зобов’язань і засвідчення власної політичної лояльності правлячим династіям Європи” (с. 14).

Завданням, яке автор поставив перед собою, стало простеження перебігу стосунків української суспільної верхівки з польською та російською владами на тлі міжнародних взаємин Центрально-Східної Європи (с. 15). За об'єкт дослідження було обрано "Українську революцію середини XVII ст., як вибухоподібний і водночас тривалий і багаторівневий історичний процес, що характеризувався зміною тенденцій історичного розвитку" (с. 9). Уточнюючи своє ставлення до такого поняття як "Українська революція", вчений розглядає її не інакше як "історію революції в Україні" задля того, щоб без ідеологічних упереджень з'ясувати мотиви і мету поведінки не лише її провідників, але й їхніх опонентів (с. 16).

Предметом дослідження стала політична діяльність козацької еліти на міжнародній арені, зокрема у відносинах з урядами Польщі та Росії, спрямована на пошук свого місця в міждержавній системі на території Центрально-Східної Європи (с. 10).

Хронологічно праця охоплює 1654–1665 рр., що обумовлюється кількома обставинами. Насамперед тим, що українсько-російський договір 1654 р. спричинив "принципово нове міжнародне тло змагань козацької еліти за утвердження та легітимацію свого привілейованого становища", а у 1665 р. втратила свою актуальність "біполярна модель" орієнтації України-Гетьманщини на Москву і Варшаву при всезростаючій ролі в проблемах регіону Османської імперії (с. 16).

В аспекті методології творчого пошуку автор намагався опертися на таких "зубрів" західної політології, як італійці Гаetano Моску (1858–1941) й Уїльфредо Парето (1848–1923)¹. Запропонована ними теорія еліт (чи елітаризму), на думку автора, якнайкраще пояснює процес формування еліти в Україні, адже, починаючи вже з XVI ст., у межах Наддніпрянщини почало формуватися козацтво — своєрідна "контреліта" на території Польсько-Литовської держави. Чи вдалося В. Горобцю екстраполювати західні політичні схеми, сформульовані на зламі XIX–XX ст., на українську дійсність XVI–XVII ст. — судити читачеві. Принагідно хотіли б лише зауважити, що у свій час представники вітчизняної політичної думки сформулювали чимало концепцій, зокрема й таких, що стосуються виникнення та еволюції ранньомодерної еліти в Україні. Вони, наприклад, представлені в працях В. Липинського, Д. Донцова, І. Лисяка-Рудницького та ін.

Структурно книга "Еліта козацької України..." поділяється на вступ, 18 розділів (назви окремих з них свідчать про намагання автора внести свій "політологічний" струмінь до такої "нудної" (як стверджує В. Горобець на с. 7) історичної науки — "Переяславсько-Московський договір 1654 р. в структурі регіональної рівноваги Центрально-Східної Європи", "Біполярна віленсько-раднотська зовнішньополітична модель 1656 р. та місце в ній Війська Запорозького", "Спроби імплантації Козацького Гетьманату в соціо-політичну структуру Речі Посполитої в контексті сеймової боротьби 1661 р.", "Переделекційні змагання 1661–1662 рр. Спроба конституювання на Лівобережжі "шляхетського" Козацького Гетьманату" і т. д.), заключення, наукові примітки, іменний покажчик (що є дуже цінним з огляду на введення до наукового обігу великий список імен козацької старшини 50–60-х рр. XVII ст.) і зміст.

Аналізу історіографії проблеми й огляду використаних джерел у книзі присвячено весь перший розділ (с. 21–58), який розпочинається з розгляду праць сучасників революційних подій середини XVII ст. — А.-В. Кояловича, Й. Пасторія, С. Твардовського, В. Коховського, С. Грондського, М. Бізаччіоні, Я. Рудавського, П. Шевальє. Дослідник відзначив,

що більшість з них виступили як апологети однієї з воюючих сторін, а тому їх висновки необхідно сприймати особливо критично. Досить ґрунтовно В. Горобець охарактеризував “літературу канцеляристів” або т. зв. “козацько-старшинські літописи”. Це історичні твори “Самовидця”, Г. Грабянки, С. Величка, а також “Хроніка” Ф. Сафоновича та “Синопис...” (авторство якого приписують І. Гізелю, І. Армашенку чи П. Кохановському). Далі, хоча і дещо описово оцінено доробок української, польської та російської історіографії XIX — середини XX ст. й останніх десятиліть XX ст. Досить прискіпливо автор здійснив огляд використаної джерельної бази (с. 50—57). У процесі опрацювання великого масиву наративних джерел, ним здійснено значну пошукову роботу в архівосховищах Варшави, Кракова та Москви.

Зрозуміло, що, висвітлюючи історіографію, представлену багатьма школами і напрямками (а вона нараховує не одну сотню праць), дуже важко дотриматися цілковитої об’єктивності, хоч автор і намагався це зробити. Зокрема невиразним виглядає в огляді доробку сучасних істориків те, що В. Смолій і В. Степанков запропонували нові концепції подій середини XVII ст. “й зустріли заперечення з боку Георгія Касьянова” (с. 47). Адже при всій нашій повазі до останнього, він не є фахівцем з даної тематики, а його тези щодо цього в статті “Український націоналізм...”² лише стосувалися бачення істориком модерністської концепції розвитку української нації. Крім того, на наш погляд, слід було більше уваги приділити праці Я. Федорука, яка за своєю тематикою є найбільш дотичною до книги автора. В історіографічному огляді також чомусь навіть не згадані праці М. Марченка та В. Панащенко. Вважаємо, доцільно було б проаналізувати думки О. Субтельного, представлені в його книзі “Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст.” (К., 1994), які в аспекті характеристики елітаристських домагань козацької старшини й ставлення до цього процесу сусідніх монархів-протекторів певною мірою “випереджають” деякі положення в дослідженні В. Горобця.

Далі в книзі простежено перебіг зовнішньополітичної діяльності суспільної верхівки та розвиток внутрішніх суспільно-політичних процесів у контексті пошуку “еліти козацької України” способів міжнародно-правового утвердження (легітимації) отриманого у результаті революції привілейованого становища. Також переглянуто існуючі характеристики найбільш важливих, вузлових проблем політичної й соціальної історії України після 1654 р. Доведено, що потреба у вирішенні проблеми легітимації провідної верстви і, відповідно, забезпеченні політико-правового визнання нового державного утворення — Війська Запорозького — виступала однією з головних домінант зовнішньополітичної діяльності гетьманських урядів середини 50-х — першої половини 60-х років XVII ст.

Автором запропоновано нове тлумачення суті суспільно-політичного протистояння на Лівобережжі (початок 1660-х рр.), як спроби конститування тут “шляхетського” за змістом “Козацького Гетьманату”. Звернуто увагу й пояснено причини політики компромісів уряду Ю. Хмельницького в переддень проведення сеймів 1661—1662 рр. у Речі Посполитій. З введенням до наукового обігу рукописних документів представлено всебічний аналіз програмних вимог правління П. Тетері у стосунках з польською владою за умов розгортання в Україні громадянської війни.

У книзі дістала подальше тлумачення запропонована В. Смолієм і В. Степанковим періодизація Української революції XVII ст., зокрема необхідності відмови від штучного обмеження її хронологічних меж 1648—1654 чи навіть 1657 рр.

Національна зовнішня політика після Переяслава, стверджує автор, мала яскраво виражений антипольський характер і була спрямована на зміцнення військово-політичного союзу з Москвою. Розвиток взаємин з Кримським ханством передбачав нейтралітет останнього в українсько-польській війні, а налагодження контактів з Трансільванією, Молдовою, Валахією та Швецією — розширення антипольської коаліції. Виступ шведського короля восени 1655 р. як протектора шляхетського загалу Польсько-Литовської держави помітно ускладнив українсько-шведські стосунки, змусив офіційний Чигирин вдатися до тактичних поступок у польському й кримському питаннях.

На думку В. Горобця, активізація зусиль Української козацької держави, спрямованих на зближення з членами Раднотської коаліції наприкінці 1656 — початку 1657 р., була обумовлена зближенням Москви і Варшави та необхідністю продовження боротьби з Річчю Посполитою. Незважаючи на помітне загострення стосунків, питання повного розриву з Росією на той час не було першорядним в українській зовнішній політиці. Набагато актуальнішим стало завдання забезпечення фактичної незалежності внутрішньої й зовнішньої діяльності Гетьманату при збереженні номінальної зверхності царя.

Далі стверджується, що налагодження військово-політичних стосунків з Кримським ханством на початку 1658 р. детермінувалось ескалацією соціально-політичної напруги в середині Війська Запорозького, активізацією збройних виступів опозиційних до гетьманської влади сил і різким загостренням відносин з Москвою. Одним з наслідків взаємин з Річчю Посполитою слід назвати тенденцію до українсько-кримського зближення. Ці стосунки розвивалися у контексті реалізації концепції Великого князівства Руського, причому в акт добровільного повернення Війська Запорозького під зверхність короля вкладалися як резони військової співпраці антимосковського спрямування, так і суспільно-політичні узаконення дії “другого сита селекції еліти” через конституційне впорядкування кількісного складу козацького реєстру, легітимації привілейованого статусу нової еліти у формі двоступеневої ієрархії, а саме: службова еліта — реєстрове козацтво, родова — “покозачена” шляхта та відповідно чіткого визначення меж повинностей решти населення.

Причини краху концепції реформування Речі Посполитої й створення Великого князівства Руського крилися в цілому комплексі факторів як зовнішніх, так і внутрішніх, як об’єктивних, так і суб’єктивних. Головними з них, на думку В. Горобця, були такі: 1) становий егоїзм шляхти Речі Посполитої; 2) гостре невдоволення рядового козацтва та поспільства великими соціальними привілеями козацької старшини; 3) виділення й посилення позицій клану Виговських і наближених до нього осіб; 4) активна протидія з боку римської курії та католицького й уніатського духовенства Речі Посполитої реалізації релігійної проблеми відповідно до гадяцьких домовленостей; 5) збройна інтервенція на Лівобережжя російських військ.

У наступних розділах книги обґрунтовується думка про те, що активізація української зовнішньої політики наприкінці 1660 — початку 1661 рр. обумовлювалася посиленням дипломатичної активності Росії та Криму в боротьбі за впливи на еліту козацької України. Військово-політичне безсилля Варшави створювало сприятливі передумови для зміцнення кримських позицій на Правобережжі, а російських — на Лівобережжі. І якщо Москві вдалося втримати лівобережні полки під своїм впливом, то демарші польського керівництва, що відбувалися на тлі демонстрації пра-

вобережним козацтвом різновекторності своїх політичних устремлінь, розладнали процес українсько-кримського зближення.

Таким чином, підсумовує автор рецензованої книги, головними проблемними вісями політичної боротьби на Лівобережжі на початку 1660-х рр. стали: 1) вибір форми соціополітичної організації Гетьманату; 2) модель визнання зверхності російського монарха. Зусилля верхівки старшини (Я. Сомка, В. Золотаренка, О. Силича та ін.), спрямовані на інституційне облаштування шляхетського за змістом Гетьманату, через проведення жорсткої соціальної стратифікації суспільства, зміцнення гетьманської влади та старшинського проводу, а також узаконення васалітетних стосунків з царем, натикалися на спротив опонентів (єпископа Мефодія, В. Дворецького та ін.), котрі, враховуючи невдоволення рядового козацтва, запорожців, міщанства й селянства, декларували необхідність обмеження прерогатив місцевої адміністрації, натомість, розширення функцій міського самоврядування та посилення контролюючої ролі російського військового управління (воевод).

Через деякий час після здобуття Україною незалежності виявилось, що її народ не є вже таким “обділеним у власній історії” й особливо на героїку революційного характеру. Зокрема, про участь західноукраїнського населення у “весні народів” 1848 р. відомо давно, однак про “Українську революцію” 1917—1920 рр. історики почали писати зовсім недавно. Крім того, “виявилось”, що наші пращури ще одного разу ставали на “барикади” й революційно змінювали ситуацію на своїй землі — йдеться про відомі події середини XVII ст., які в історіографії називалися по-різному: “Хмельниччина”, “Козацьке повстання”, “Визвольна війна”, “Національно-визвольна війна” і т. п. В. Горобець пропонує нам називати ці події не інакше як Українська революція (с. 8 і далі по тексту) і, переконуючи читача робити те ж саме, звертається за допомогою до творчості давньогрецьких філософів Платона й Арістотеля, а також покликається на текст енциклопедичної статті зарубіжного політолога Дж. Голдстоуна. Не заперечуючи в цілому такого авторського методу в аргументації, відзначимо: в українській історіографії ось майже століття існує стійка традиція класифікувати виступ Б. Хмельницького 1648 р. і подальші події як “революцію”. Про це писали М. Грушевський, В. Липинський, Д. Дорошенко, О. Оглоблин, І. Крип’якевич та ін. Серед сучасних істориків одними з перших повернулися до застосування такого терміну В. Борисенко та В. Степанков. Останній у співавторстві з В. Смолієм спочатку опублікував ґрунтовну статтю під назвою “Українська національна революція 1648—1676 рр. крізь призму століть”. Потім вона вийшла окремою брошурою. В результаті значних доповнень і розширення матеріалу останні два автори видали незабаром і велику книгу на цю тему³. Існують також студії, в яких події Хмельниччини охарактеризовані якщо й не “українською”, але “козацькою” революцією. Отже, автору слід було простежити генезу застосування терміну “революція” представниками різних історіографічних шкіл і напрямів. Бо, ознайомившись з вступом до книги, можна припустити, що начебто сам В. Горобець є “власником патенту” “Українська революція”.

Посилаючись на праці російських науковців К.В. Хвостової і Л.І. Бородкіна, автор рецензованої книги звертає увагу на своєрідну “біфуркативність” кожної революції (той момент, коли “відбувається зміна тенденцій історичного поступу”) (с. 8). Він розвиває думку російських колег і доповнює її намаганням вичленити особливі “підривні біфуркації в Українській революції, тобто ті “часові проміжки, коли визрівали

та знаходили своє вирішення певні альтернативні напрями розвитку революції” (с. 19).

Не зовсім чіткою, як нам здається, є позиція В. Горобця щодо “тягlosti” Української революції. На сторінках книги використовується авторське “ноу-хау” у вигляді “Українська революція середини — другої половини XVII ст.” (с. 8, 9, 11, 14, 19, 21 і т. д.). Таким чином, можна припустити, що зазначений процес розпочався 1651 р., а закінчився 1700 р. і хоч автор аж на с. 59 згадує про вибух революції як чергового козацького повстання на початку 1648 р., однак читачеві буде важко зрозуміти, коли все ж таки завершився цей “біфуркативний процес”. Про те, що це відбулося не у 1665 р., можемо сказати певно — адже про це пише і сам автор.

Вважаємо, В. Горобець дещо “заплутався” і при визначенні, що є еліта козацької України. Хоча, можливо, він свідомо, користуючись методами детективного жанру, “замітає сліди”, щоб викликати більший інтерес у читачів своєї книги, або ж і сам ще до кінця не визначився у своєму ставленні до тогочасної провідної верстви. Задекларувавши у вступі так: новою правлячою елітою, що очолила утворений в результаті революції державний організм — козацький Гетьманат є козацька старшина (с. 9), автор вже на с. 10 “поглиблює” це визначення. Поняття “політична еліта козацької України” включає в себе, на його думку, весь козацький загаль, який у результаті революції *de facto* отримав права привілейованої елітарної верстви суспільства. Однак у процесі викладення матеріалу автора правляча еліта державного організму — Козацького Гетьманату — поступово перетворюється на якусь аморфну регіональну еліту. І якщо В. Горобця можна зрозуміти у тому, що слідом за С. Леп’явком, В. Щербаким і Н. Яковенком, він означає козацтво як регіональну еліту або контреліту Наддніпрянської України (що бореться за права лицарського стану в межах Речі Посполитої з кінця XVI і до середини XVII ст.), то далі стає “цікавіше”. Інколи автора можна зрозуміти, що козацька еліта тільки й тим займалася, що у період з 1654 р. до 1665 р. хотіла здобути собі права народу політичного Польсько-Литовської (с. 444—445, 453, 458) або Російської держави (с. 460).

Отже, називати її повноправною політичною елітою Української козацької держави не можна. Якщо це так, то навіщо тоді означувати події середини XVII ст. як Українську революцію? Адже, підпорядковуючись логіці автора, можна назвати “революціями” козацькі повстання 1625, 1630, 1637—1638 рр., коли козацтво намагалося стати автономним елементом соціополітичної структури Речі Посполитої. Але ніж бо! На с. 297 читаємо: “Козацька старшина перебирає на себе (у 1661 р. — *Авт.*) функції народу політичного України-Русі й висуває цілий ряд вимог, спрямованих на захист свобод і вільностей народу руського”. Тримаючи читача в напрузі, автор все ж таки спробував дати відповідь на питання, для чого козацькій старшині потрібно було звертатися за визнанням своїх прав до сусідніх монархів — тим самим вони хотіли легітимізувати свої претензії на роль політичної еліти України (с. 14). То навіщо ж тоді дослідник плутає і себе і читача тим, що характеризує процес нормального, як на ті часи, зовнішньо- і внутрішньополітичного правового утвердження привілейованого стану новоствореної держави не інакше як намагання української еліти добитися прав “регіоналів”?

Разом з тим треба відзначити, що саме висвітлення автором складного процесу міжнародно-правового утвердження новоствореної Української козацької держави та її молодій еліті через прийняття протекцій геополітичних сусідніх володарів-монархів стало одним з найбільших наукових

досягнень книги. “Високим стилем” розкривається сутність зовнішньої політики гетьманських урядів Б. Хмельницького, І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері та І. Брюховецького. Ґрунтовно висвітлені взаємини України з Річчю Посполитою, Московською державою, Османською імперією, Кримським ханством, Шведським королівством, Молдавським і Трансільванським князівствами, Бранденбурзьким курфюрством. При цьому відносини Війська Запорозького з їхніми зверхниками у правовому відношенні оцінюються так: з польським королем — у рамках “сюзерен — васал”; з російським царем як номінальний васалітет, що базувався на договірній основі; з турецьким султаном і шведським королем у межах стосунків “протектор — підданий”; з кримським ханом як “братерський союз”; з молдавським і трансільванським князями та бранденбурзьким курфюрстом як фактично рівноправні. Отже, така багатовекторність зовнішньополітичних устремлінь українських гетьманів у досліджуваний автором період є очевидною.

Показовим у цьому аспекті є розділ 6, в якому, наприклад, зазначено, що “при аналізі зовнішньополітичної моделі уряду І. Виговського в часі його переорієнтації з Москви на Бахчисарай і Варшаву звертають на себе увагу спроби проведення багатовекторної політичної гри” (с. 195). У наступному розділі зроблений такий висновок: “Як і в середині 1650-х рр., тобто часі укладення Переяславсько-Московського договору, так і в роки становлення українсько-польської унії (тобто 1658—1659 рр. — Авт.) модель зовнішньополітичної діяльності Чигирини базувалася на засадах багатовекторності та поліваріантності” (с. 209).

Думається, не має потреби наголошувати на тому, що схожими методами (багатовекторними і поліваріантними) діяли й наступні гетьмани України, зокрема Ю. Хмельницький, який одночасно з укладенням Чуднівської угоди з Польщею відсилав послів до Москви, а невдовзі налагоджував тісні стосунки з Стамбулом (див. розділи 10, 11). Правда, як тоді слід розуміти твердження автора про біполярність зовнішньополітичної моделі Війська Запорозького, яка, зважаючи на назву книги, “...стосунки з Московією та Варшавою” і зроблені висновки про біполярну модель зовнішньополітичної діяльності Козацького Гетьманату (с. 460) в авторській концепції сприймаються не інакше, як існування орієнтації Чигирини лише на Росію і Польщу?

У вступі до монографії (с. 13) В. Горобець констатує, що “в сучасній українській історіографії формується традиція, згідно з якою прагнення до розбудови власної незалежної, суверенної держави виступає чи не наскрізною домінантою існування українського ранньомодерного суспільства”. Автор з подивом пише про цю традицію, чомусь не називаючи її репрезентантів. А далі ставить риторичне питання — як могло статися, що настільки єдиний в своєму прагненні народ не міг втілити свою мрію (будову власної держави. — Авт.) в реальність? Питання, звичайно, “цікаве”. Відповідь на нього хвилювала й продовжує хвилювати не один десяток вітчизняних і зарубіжних істориків. Не обминув його, як бачимо, й В. Горобець, вже вкотре заінтригувавши читача. Проте не будемо поспішати записувати автора в когорту “антидержавників”, бо протягом другої половини 90-х рр. ХХ ст. він особисто брав активну участь у відродженні т. зв. державницького напрямку в сучасній історіографії, свідченням чому є хоча б його попередня книга “Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І” (К., 1998), де висвітлено складні процеси функціонування Української держави на початку ХVІІІ ст. Разом з тим на с. 9 він говорить про державний організм — Козацький Гетьманат, а на с. 10

“засвідчує” існування правлячої верстви Української держави. Та і взагалі термін “Українська держава” як відповідник Козацького Гетьманату і Війська Запорозького широко вживається на сторінках книги. Окрім того, у висновках дослідник наголосив: українська еліта виборювала свою незалежність (с. 449), Чигирин проводив незалежний зовнішньополітичний курс (с. 451) і т. д. Отже, мабуть, старшина все ж таки була державною елітою. Більш проблематичним, на думку В. Горобця (і не лише його), є питання про правову сутність збудованої внаслідок революційних подій Української ранньомодерної держави.

Від політичної через адміністративну до станової автономії — саме такої трансформації у своєму правовому статусі, на думку автора, зазнало Військо Запорозьке, починаючи з 1654 р. і закінчуючи 1665 р. Таким чином, використовуючи хронологічний принцип і авторські концепти, прослідкуємо за цими змінами:

1654 р. — ... і *de jure* і *de facto* Козацький Гетьманат ... зберіг за собою права **політичної автономії** у результаті домовленості з Московською державою (с. 69);

1658 р. — найвагомішим же політичним досягненням козацтва стало визнання за Козацьким Гетьманатом права на **політичну автономію** в рамках оновленої триєдиної Речі Посполитої (с. 453);

1659 р. — ... політико-правовий статус Козацького Гетьманату... у відповідності з положеннями статей Ю. Хмельницького 1659 р. трансформувався у форму **адміністративної** (автономії. — Авт.) (с. 421);

1661 р. — ... еліта козацької України, відмовившись від політичної автономії українських земель через створення Великого князівства Руського, гостро проймалася проблемою забезпечення умов для **автономного** функціонування Війська Запорозького як окремого привілейованого **станового організму** (с. 299);

— ... козацька старшина була готова пожертвувати ідеєю Князівства Руського в обмін на **станову автономію** (с. 309);

1664 р. — ослаблення військової і політичної ваги Війська Запорозького змусило П. Тетерю та його оточення відмовитися від ідей політичної автономізації Козацького Гетьманату та реанімувати вимоги **станової автономії** козацтва (с. 439);

1665 р. — у результаті Московського договору 1665 р. політико-правовий статус Козацького Гетьманату... набрав ознак **автономії станової** (с. 421).

З авторською оцінкою політичного статусу Війська Запорозького як політичної автономії у складі Московської держави (після 1654 р.) та Речі Посполитої (1658 р.), а потім адміністративної автономії у складі Росії (1659 р.) можна було б при певних застереженнях погодитись, якби не той факт, що ні Переяславсько-Московський договір 1654 р., ні Гадяцька угода 1658 р., ні Переяславська угода 1659 р. ... не виконувалися договірними сторонами й, по суті, не були впроваджені у практику міждержавних відносин чи стосунків у межах “протектор (король, цар) — підданий (гетьман)”. А тому їхня характеристика В. Горобцем може сприйматися лише умовно — в плані теоретичного реконструювання міжнародно-правового статусу України, який тільки міг би виникнути в результаті практичної дії вищезгаданих угод.

Категорично не погоджуємося з висновком, що, починаючи з 1661 р., старшина жертвувала політичною автономією заради станової. Переконані, що тоді ідея станової автономії не могла підміняти ідею політичну. На нашу думку, вони співіснували й були ланками одного процесу, а саме

проявлялися в спробах козацької еліти не лише легітимізувати себе як народ політичний України, але й дистанціюватися від шляхти як народу політичного Речі Посполитої. Найпереконливішим аргументом цьому було постійне піклування керівництва Війська Запорозького про “права і привілеї” всіх станів “руського” (українського) народу. Не міг цього не зазначити і сам автор, зокрема, стверджуючи про те, що козацтво стало “на захист свобод і вільностей всього народу руського” (с. 297) та виконувало “функції протектора Православної церкви... національних, культурно-освітніх запитів всього православного населення Корони Польської та Великого князівства Литовського” (с. 439). Тобто українська еліта не відмовлялася від своїх політичних прав (серед яких чи не найголовнішим визначалося право захисту православних українців) на користь станових. Адже, якби вона це зробила, відразу б втратила набутий з такими великими труднощами соціальний статус.

На сторінках книги автор неодноразово звертається до застосування такого ще начебто і не дуже звичного нам поняття як “політична культура еліти козацької України”, задекларувавши у вступі, що тоді еліта “врешті-решт у своїй більшості знехтувала можливістю розвивати власну політичну культуру в рамках системи шляхетських вольностей і віддала перевагу деспотичним порядкам Московської держави” (с. 15). І далі: “правляча еліта козацької України вихована переважно в традиціях польської політичної культури” (с. 65), “виховане в традиціях шляхетської політичної культури найближче оточення І. Виговського” (с. 452). Ці й інші висловлювання автора переконують нас у тому, що елітна частина тогочасного українського суспільства якщо і мала власну політичну культуру, то могла розвивати її лише в рамках політико-культурних цінностей Речі Посполитої, а потім у межах російської “деспотії”. Дозволимо собі не погодитися з цим твердженням. І справа тут не в патріотичності (як це так, що ми мали тільки якусь автономну політичну культуру), а у вираженості наукової термінології.

Поняття “політична культура”, як таке, має не один десяток визначень. А тому звернімося хоча б до останніх досліджень П. Саса, який, розвиваючи теоретичний доробок Й. Семенського, Г. Алмонда, С. Верби, М. Соболевського та інших, дав означення політичній культурі як, з одного боку, спрямованих у світ політики проявів психологічних орієнтацій, ментальності ціннісних установок і самосвідомості членів суспільства, а з іншого, — специфічному знанню, дискурсивній “текстовій” діяльності, які супроводжуються категоризацією політичних відносин та інших основоположних реалій суспільного буття (політична система, її інститути, релігія, мораль, історична традиція, економіка). Внаслідок цього можуть утверджуватися певні установки публічної поведінки⁴. Отже, якщо, згідно з твердженнями В. Горобця, політична культура козацтва до 1648 р. формувалася як “річпосполитська” субкультура (хоча, наприклад, той же П. Сас говорить не про субкультуру козацтва у цей період, а про їхню розвинену громадянську “учасницьку” політичну культуру), то чи у результаті наступних революційних подій не зазнали кардинальних змін колективна й індивідуальна психологія, ціннісні орієнтації та самосвідомість не лише козацтва, але і всіх станів України-Русі? Чи не змінилася політична система на українських землях, де були запроваджені зовсім нові політичні інституції (цей процес, до речі, добре проаналізував сам автор, але в іншій своїй праці)?⁵

Хто заперечить проти того, що “ранньомодерним” полякам та українцям були притаманні зовсім різні релігія, моральні установки і т. д. Най-

кращим аргументом на захист тези про формування протягом другої половини XVII ст. самодостатньої (але не автономної!) політичної культури українського суспільства є те, що у цей час Військо Запорозьке (“Козацький Гетьманат”, “Українська держава”, “Гетьманщина”) так і не стало частиною суспільно-політичної структури Речі Посполитої та не було інкорпороване до Московії — Росії.

На нашу думку, у книзі деякою мірою оціночна характеристика більш раннього періоду (приблизно 1590-ті — 1647 рр.) накладається на події й явища досліджуваного періоду (у рецензованій книзі це 1654—1665 рр.). Найбільш яскраво це проявило себе у 18 розділі монографії, який має назву “Міжусобна боротьба на Правобережжі 1663—64 рр. та її наслідки для еволюції програмних вимог гетьманського уряду П. Тетері. Проект устроєвих реформ 1664 р.” (с. 422—443). У ньому на основі знайденої в польських архівосховищах “Інструкції...” гетьмана Тетері та “всього Війська Запорозького” своїм представникам на вальний сейм у Варшаві 1664 р., автор спробував схарактеризувати політичні вимоги тогочасної української еліти до “короля і станів Речі Посполитої”. Під час аналізу цього порівняно великого за обсягом і різнопланового за змістом документа (складається з 75 пунктів) йде постійне, за деяким винятком, апелювання до практики відносин українського козацтва із суб’єктами центральної влади Речі Посполитої 40—50-річної давності: “...починаючи з 1610 р., відколи козацтво вперше публічно заявило про себе як про протектора православної церкви” (с. 423), “...вже в інструкції послам на вальний сейм 1625 р. козаки включили себе до списку тих, кому... належало мати голос у справі обрання церковних ієрархів” (с. 424), “...вперше вони (вимоги культурно-освітнього характеру. — Авт.) прозвучали в інструкції козацьким послам на вальний сейм 1623 р.” (с. 426), “...мова йшла (щодо укладення реєстру. — Авт.) про повернення до практики, що була узаконена Куруківською угодою 1625 р.” (с. 431), “...мова йшла про залежних замкових зем’ян-шляхту..., головною і єдиною повинністю яких наприкінці XVI — першій половині XVII ст. була служба “конем” на оповіщення старости” (с. 434), “досліджуючи принципові засади організації найманської військової служби в Україні наприкінці XVI — першій половині XVII ст. ...” (с. 434).

Власне, не маємо нічого проти порівняльного методу, що досить часто використовується багатьма істориками. Проте, на нашу думку, поряд з приділенням уваги проблемам кінця XVI — першої половини XVII ст., слід було б більше звернутися до висвітлення історичних подій і явищ з 1648 до 1654 рр. Адже саме тоді відбувся найпродуктивніший період “Української революції” (яка продовжувалася і в 1664 р.), що докорінно змінив ситуацію у багатьох сферах життя українського суспільства. Очевидно, що саме в цей період відбулися великі зміни, які значною мірою вплинули й на еволюцію політичних поглядів представників козацької старшини в середині 60-х рр. XVII ст. взагалі та на укладачів інструкції 1664 р., зокрема.

Дуже важко повірити у те, що П. Тетеря, колишній сподвижник Б. Хмельницького й один з авторів Переяславсько-Московського договору 1654 р. та Гадяцької угоди 1658 р., орієнтувався під час укладення окремих вимог 1664 р. на текст Куруківської угоди 1625 р. і разом зі своїм оточенням, куди входили П. Дорошенко, Т. Носач, С. Зарудний, П. Яненко-Хмельницький, Є. Гоголь та інші полковники доби Хмельниччини “реанімував вимоги станової автономії козацтва, що були актуальними на початку століття (XVII-го. — Авт.)” (с. 439). Висновок же В. Горобця про те, що Військо Запорозьке поверталось до часів Курукова, зважаючи на

бажання локалізуватися в межах Південної Київщини у вигляді шістьох реєстрових полків, вважаємо невірним з таких причин. По-перше, у тексті козацько-польської угоди 1625 р. не має положення ні про обмеження козацтва територією Південної Київщини, ні про утворення Чигиринського, Черкаського, Корсунського, Переяславського, Канівського та Переяславського полків. По-друге, Військо Запорозьке у 20-х рр. XVII ст. за своїм політико-правовим статусом було так подібне на Військо Запорозьке у 60-х рр. того ж століття, як приблизно УРСР за правління В. Щербицького та Українська держава наприкінці XX ст. Прикладів цьому достатньо. А “устроєва реформа” 1664 р. за своєю суттю більше нагадувала положення майже “капітуляційного” Білоцерківського трактату 1651 р., який, як відомо, був укладений Б. Хмельницьким під великим тиском зовнішнього чинника. До речі, чи похід короля Яна Казимира 1663—1664 рр. і присутність багатотисячних коронної і ханської армій в Україні певною мірою не були каталізатором колабораційних настроїв уряду П. Тетері? Деякі питання так і залишилися, на превеликий жаль, без відповіді.

Таким чином, можна констатувати: світ побачила загалом оригінальна за своїм задумом праця, яка найповніше в історіографії висвітлила перебіг подій, пов’язаних з міжнародною політикою уряду Гетьманської України стосовно Московії та Речі Посполитої в 1654—1665 рр. Безперечно, особливий інтерес у читача викличуть сторінки, присвячені формуванню державницької еліти на початковому етапі Національної революції. Яскраво представлені найвпливовіші персоналії того періоду. А тому, незважаючи на певні вади й огріхи книги, про які йшлося вище, авторові слід подумати про її друге, виправлене, доповнене й, очевидно, багатоілюстроване масове видання.

¹ Автор використав американські переклади їхніх праць: M o s c a G. The Ruling Class / Trans and od. A. Livingston. — New York, 1939; P a r e t o V. The Mind and Society / Trans A. Livingston and Bonqioro, 4 vols. — New York, 1935.

² К а с ь я н о в Г. В. Український націоналізм: проблеми наукового переосмислення // УІЖ. — 1998. — № 2. — С. 48.

³ С м о л і й В., С т е п а н к о в В. Українська національна революція крізь призму століть // УІЖ. — 1998. — № 1, 2, 3; В о н и ж. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. — К., 1999; Українська національна революція XVII століття (1648—1676 рр.). — К., 1999.

⁴ С а с П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998. — С. 36—37.

⁵ Г о р б е ц ь В. М. Політичний устрій українських земель другої половини XVII—XVIII століть: Гетьманщина, Запоріжжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). — К., 2000.

О.І. ГУРЖІЙ (Київ), Т. В. ЧУХЛІБ (Київ)

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

І. І. Колесник

**УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ
(XVIII — ПОЧАТОК XX століття)**

К. — Генеза. — 2000. — 256 с.

У сучасних умовах надзвичайно гострою є проблема створення навчальних посібників та підручників з української історіографії. Як важливі складові навчального процесу вони мають забезпечувати високий рівень підготовки та професійної культури студента-історика. Причина низь-

кої наукової цінності багатьох історичних праць полягає в недостатньому фаховому рівні дослідника, що, в свою чергу, значною мірою пов'язано зі ступенем його історіографічної ерудиції. Тому історіографія виконує важливу дидактичну функцію, зокрема, сприяє формуванню професійної свідомості, культури наукового дослідження, історичного світогляду та стилю мислення майбутнього історика-фахівця, вчителя, культурно-громадського діяча¹.

Сьогодні змінюється інституціональний статус української історіографії. І. І. Колесник пов'язує це з тим, що в нинішніх умовах суспільно-політичного життя України, стані науки і культури вивчення української історіографії набуває світоглядного змісту. Йдеться про те, що українська історіографія виконує не лише наукові, гносеологічні функції, але дещо ширші — соціокультурні². Крім того, на думку автора, вона виступає засобом формування національної свідомості³. Існує нагальна потреба перебудови історичного мислення, яке за радянських часів ґрунтувалося виключно на принципах марксистсько-ленінської ідеології. Безперечно, будь-який погляд на проблему має право на існування та аналіз, але в умовах плюралізму думок, а не безапеляційності в оцінках. На жаль, саме цим вирізнялися підручники з української історіографії за радянських часів, від офіційних (Л. Коваленко⁴) до тих, що, незважаючи на заідеологізованість, намагалися вийти за межі класового підходу і показати історію історичної думки в контексті різних сфер життя українського народу (М. Марченко⁵). Отже, написання цілісного курсу української історіографії залишається першочерговим завданням, оскільки вона “постає знаряддям створення наукової концепції історії України, що має відповідати сучасному рівню історичного пізнання”⁶, тим більше, що модерна російська історіографія продовжує висувати тенденційні концепції та гіпотези про спільне походження російського та українського народів. Актуальною проблемою залишається й подолання догматичних уявлень про маргінальний характер української історіографії. В цьому контексті постає ще одна актуальна проблема: процес інтеграції української історіографії в європейську та світову науку. В умовах закритого суспільства це було неможливим і спричинило однобічність розвитку цієї галузі історичного знання. Зокрема, слід вказати на відверте нехтування здобутків західної історіографії та української зарубіжної історичної науки. В цьому відношенні показовою можна вважати одну з оціночних характеристик “Огляду української історіографії” Д. Дорошенка: “Ця писанина є далекою від завдань науки і являє собою злісний наклеп на історичні традиції та культурну спадщину українського народу...”⁷. Тож актуальність рецензованого видання безперечна. По суті, автор здійснив першу спробу в умовах незалежної України підготувати сучасний підручник з української історіографії, де визнається розмаїття методологічних підходів, робиться спроба якомога ширше представити їх, хоча б і оглядово. Зважаючи на брак літератури, особливо для студентів-істориків, такі праці узагальнюючого характеру мають певну наукову цінність. І. І. Колесник — автор багатьох наукових праць⁸, присвячених проблемам історіографії.

Не претендуючи на абсолютну істину, спробуємо проаналізувати підручник з точки зору проблем, які має розв'язувати саме навчальний посібник: навчальні технології, інституалізація наукової дисципліни, гносеологічні, методологічні питання.

Процес інституалізації української історіографії автор відносить до 50-х — початку 80-х рр. XX століття. Саме в цей період відбувається остаточне ідейно-організаційне оформлення української історіографії як спе-

ціальної дисципліни. В підручнику дається ґрунтовний аналіз цього процесу не тільки в Україні, а й за кордоном, оскільки тоді історична наука була поділена на дві гілки: українську радянську та українську зарубіжну. Цікаво ознайомитися з характеристикою розвитку української історіографії зарубіжними дослідниками. Підтримуючи принцип ідейного плюралізму, автор подає антагоністичні погляди на проблему.

Інституалізацію української історіографії І. І. Колесник розглядає не тільки з точки зору перспективи організаційної, але й в контексті ідейно-концептуального оформлення. В інтерпретаціях автора цей процес складається з банку даних, схем, концепцій, принципів і методів історіографічного аналізу. Тому підручник І. І. Колесник — своєрідний внесок у становлення української історіографії як наукової дисципліни.

Зазначимо, що наявність саме теоретико-методологічного блоку є однією з ознак сучасного підручника, яка відрізняє його від інших навчальних посібників, наприклад курсів лекцій. І якщо останні в Україні вже видавалися⁹, то підручників з адаптованим понятійним апаратом ще не було. Важливо, що в структурі даного видання чільне місце посідає виклад проблем, пов'язаних з понятійно-методологічним апаратом. Автор характеризує стан сучасної історіографії. Дає визначення поняття “українська історіографія”, спираючись на багатозначність його трактування науковцями. Щодо природи історіографії та її місця у процесі історичного пізнання автор додержується схеми радянської історіографії. Параграфи про історіографію як наукову та навчальну дисципліну базуються на ґрунтовному аналізі праць Р. О. Кіреєвої¹⁰, М. Л. Рубінштейна¹¹, М. В. Нечкіної¹², В. Є. Іллерицького¹³, А. В. Санцевича¹⁴ та ін. Говорячи про методи історіографії, автор спирається на концепцію А. М. Сахарова¹⁵.

Дискусійний характер має правомірність вживання таких понять, як “історіографічний процес”, “історіографічна ситуація”, “історіографічне джерело”, “історіографічний факт”, “історіографічна концепція”. Автор обґрунтовує доцільність їхнього використання, посиляючись на студії Т. М. Попової¹⁶ та Л. Є. Кертмана¹⁷. На думку автора, “аналіз понятійного апарату сучасної історіографії має за мету не сталі дефініції, а творчу інтерпретацію історико-наукових категорій на матеріалах історії української історичної науки, що розраховано на самостійно мислячого студента, уважного співрозмовника”¹⁸. Водночас варто підкреслити, що в наукознавстві та історії науки тривалий час вживаються терміни і поняття з подібними (або з майже тотожними функціями): “пізнавальна ситуація”, “науковий факт”, “науковий процес”, “емпіричне узагальнення” тощо. Таким чином, існує реальна проблема їхньої субординації та співвідношення, яка обминається дослідницею.

Головне функціональне призначення підручника — навчання. В цьому випадку функції типового історіографічного дослідження стають підпорядкованими. На перше місце висувається навчальна функція — ознайомити студента з ґносеологічною природою історіографічного знання, понятійним апаратом та методами історіографії, дати загальний огляд історії галузі, процесу формування історичної науки в Україні.

В умовах пошуку активних методів навчання, зростання важливості самостійної роботи студентів роль підручника з історіографії має змінюватися. Зберігаючи важливу інформаційну функцію, він повинен ще й сприяти формуванню відповідних навиків. Підручнику І. І. Колесник бракує методичних розділів, де б містилися контрольні питання, тести, завдання для самоперевірки, рекомендації, поради тощо. Бажано, щоб викладач, посиляючись на підручник, міг би давати конкретні завдання. Самостійна

робота має сприяти формуванню історіографічної культури студентів, важливим атрибутом якої є опанування понятійного апарату. Розглядаючи функціональне призначення студії І. І. Колесник, слід звернути особливу увагу на мову та стиль викладу матеріалу.

Безперечно, дуже складно вести розповідь у доступній формі. На нашу думку, частково автору це вдалося, але загальний стиль праці — суто науковий, іноді надто переобтяжений теоретичними викладками та розумуваннями, які складно сприймаються.

На окрему увагу заслуговує розгляд структури та архітекτονіки підручника. Автор вважає, що він має складатися з трьох блоків інформації. Перший, теоретико-методологічний, передбачає визначення змісту історіографії, її предмета, гносеологічної природи, функцій та місця у процесі історичного пізнання, міжпредметних зв'язків з іншими науковими галузями. В ньому можуть бути розглянуті понятійний апарат та методи дослідження, роль самого курсу української історіографії у підготовці студента-історика. До цього ж блоку належить виклад історії історіографії, етапи її формування. У підручнику йому відповідає частина 1 “Українська історіографія: проблеми теорії та історії”. Вона складається з двох розділів: “Теорія та методологія історіографії” й “Історія української історіографії”.

Другий блок матеріалів можемо визначити як концептуальний. У ньому йдеться про процес виникнення і розвитку наукових форм української історіографії, соціокультурні та внутрішні передумови наукового процесу, ідейні витоки української історичної думки, філософські та наукові впливи, а також механізм зміни історичних ідей і концепцій, окремі напрями та школи. Цьому блоку відповідає частина 2 “Історіографічний процес в Україні XVIII — початку XIX ст.”, яка включає чотири розділи: 1. Українська історична думка XVIII—XIX ст. 2. Історичне письменство в Україні XVIII — початку XIX ст. 3. Антикварний напрям в українознавстві XVIII ст. 4. Українська історіографія XIX—XX ст. у контексті національного відродження в Україні.

Третій блок, довідково-інформативний, має містити бібліографічний словник українських істориків, тематичні бібліографічні покажчики, перелік імен, термінів та умовних скорочень. На жаль, цей блок фактично відсутній, що значно ускладнює самостійну роботу з підручником, бо структура перших двох частин видається складною, враховуючи відсутність алфавітного покажчика імен, термінів і тому подібне.

Наприклад, історіографічна концепція М. С. Грушевського викладена у § 2 другого розділу першої частини “Українська історіографія як галузь наукового дослідження”, тобто у теоретико-методологічному блоці. Разом з тим посилання на концепцію вченого або згадки про його трактування окремих проблем зустрічаються ще 9 разів (с. 5, 10, 39, 41, 81, 61, 104, 240, 254). Можливо, це виправдано логікою авторського викладу матеріалу, але в такому випадку відсутність алфавітного покажчика ускладнює роботу, бо концепцію М. С. Грушевського доречно було розмістити і в концептуальному блоці.

Ще один приклад. У § 4 (розділ 2, частина 1) “Українська історіографія кінця 50-х — початку 80-х рр. XX ст.: у пошуках власної ідентифікації” у контексті назви наводяться трактування предмета української історіографії вченими різних ідейних напрямів та шкіл: М. Марченка, Ф. Шевченка, Л. Винара тощо. Цій же проблемі (стосовно предмета) присвячений § 1 (розділ 1, ч. I) “Поняття історіографії”. Ми знов-таки припускаємо логічність авторського викладу, але все ж таки відстоюємо думку про занадто ускладнену структуру цього видання.

До позитивних здобутків підручника, безперечно, відноситься його широка джерельна база. Автором проаналізовано багато досліджень, що дає можливість розширити кругозір студента. З посилань автора виділимо праці Р. Дж. Коллінгвуда¹⁹, В. І. Вернадського²⁰, М. С. Грушевського²¹, Д. І. Дорошенка²², М. І. Марченка²³. Важливим є використання досліджень Б. Крупницького²⁴, О. Оглобліна²⁵, Л. Винара²⁶, М. Гагена²⁷, А. Каппелера²⁸, О. Субтельного²⁹, які за радянських часів були маловідомими для широкого кола фахівців і фактично невідомими для студентів. Зазначимо, що оціночних публікацій щодо М. Гагена та А. Каппелера досі не було, як вказує у своїй рецензії на підручник його редактор І. Гирич³⁰.

Необхідно також згадати, що автор будує підручник на основі концепції “рефлексивного згортання” курсів, згідно з якою конкретні знання мають бути переведені в інформативно-довідникову літературу: словники, енциклопедії, довідники, покажчики³¹. З цих позицій варто подивитися на предмет, що опановується, ніби “збоку”, тобто розкрити історію його генези та вивчення, з’ясувати провідні ідеї, концепції, схеми, визначити методи дослідження, механізми і головні тенденції розвитку, проаналізувати соціокультурні, аксіологічні, джерелознавчі аспекти його опрацювання. На нашу думку, всі вказані проблеми аналізуються у підручнику. Деякі висновки можуть бути названі суперечливими, але це не знижує наукового рівня праці. Тим більше, що багато проблем, які розглядаються, раніше недостатньо висвітлювалися у навчальній літературі, у тому числі: сучасна історіографічна ситуація в Україні; багатозначність терміна “українська історіографія”; переосмислення попереднього досвіду історіографії та інтерпретація його на ґрунті національної історичної науки і як наслідок — формування модерного наукового апарату української історіографії; оцінка діяльності науковців за радянських часів; відхід від марксистської парадигми мислення як безальтернативної; завдання курсу української історіографії; взаємодія української історіографії з українським національним відродженням; взаємовпливи емігрантської та власне української історіографічних шкіл.

Таким чином, можна говорити про безперечний внесок автора у розробку історіографічної проблематики, хоча підручник і не відрізняється особливою новизною та оригінальністю в оцінках.

Нарешті, зазначимо, що, коли бракує навчальних посібників з української історіографії, рецензована праця має неабияку актуальність. Автор висуває концепцію сучасного підручника з української історіографії, аналізує процес її інституалізації. Чільне місце в структурі даного видання посідає виклад проблем, пов’язаних з понятійно-методологічним апаратом. Ґрунтовно розроблено також концептуальний блок, в якому автор розглядає процес виникнення і становлення наукових форм української історіографії, механізм зміни історичних ідей і концепцій, окремі школи та напрями. До позитивних якостей підручника відноситься і широка джерельна база.

Разом з тим окремі питання, що розглядаються І. І. Колесник, мають дискусійний характер: чи є українська історіографія окремою науковою дисципліною взагалі, наскільки доречним є введення нових наукових термінів?

В цілому ж необхідність подібного роду видань очевидна.

- ¹ Колесник І.І. Українська історіографія в контексті національного відродження України: спроба періодизації // Історія і теорія історичної науки та освіти. Харківський історіографічний збірник. — Вип. 1. — Харків, 1995. — С. 23.
- ² Див.: там же.
- ³ Там же.
- ⁴ Коваленко Л.А. Історіографія історії Української РСР. — К., 1983.
- ⁵ Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). — К., 1959.
- ⁶ Колесник І.І. Назв. праця. — С. 23.
- ⁷ Марченко М.І. Назв. праця. — С. 8.
- ⁸ Колесник И.И. История русской историографии XVIII — пер. пол. XIX века: Учеб. пособие. — Днепропетровск, 1987; Колесник И.И. Развитие исторической мысли в России XVIII — пер. пол. IX в. — Днепропетровск, 1990.
- ⁹ Історіографія історії України: Курс лекцій / Коцур В.П., Коцур А.П. — Чернівці, 1999.
- ¹⁰ Киреева Р.А. Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX в. до 1917 г. — М., 1941.
- ¹¹ Рубинштейн Н.Л. Русская историография. — М., 1941.
- ¹² Нечкина М.В. О периодизации истории советской исторической науки // История СССР. — 1961. — № 3.
- ¹³ Иллерицкий В.Е. Историография // Очерки истории исторической науки в СССР. — В 5 т. — Т. 2. — М., 1960.
- ¹⁴ Санцевич А.В. Историография в системе исторических дисциплин // Историографическая культура студента-историка: этапы формирования, содержание, значение. — Калинин, 1989.
- ¹⁵ Сахаров А.М. Историография истории СССР. Досоветский период. — М., 1978.
- ¹⁶ Попова Т.Н. О понятии “историографический процесс” // Історія і теорія історичної науки та освіти. — Вип. 1. — Харків, 1995.
- ¹⁷ Кертман Л.Е. Историографическая ситуация // Методологические и теоретические проблемы истории исторической науки. — Калинин, 1980.
- ¹⁸ Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII — початок XX ст.). — К., 2000. — С. 43.
- ¹⁹ Коллингвуд Р.Дж. Идея истории. Автобиография. — М., 1981.
- ²⁰ Вернадский В.И. Избранные труды по истории науки. — М., 1981.
- ²¹ Грушевский М.С. Развитие украинских исследований в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем. — СПб., 1914.
- ²² Дорошенко Д. Огляд української історіографії. — Прага, 1923 / Репринтне видання. — К., 1996.
- ²³ Марченко М.І. Назв. праця.
- ²⁴ Крупницький Б. Українська історична наука під Советами. — Мюнхен, 1957.
- ²⁵ Оглобин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. — Нью-Йорк, 1963.
- ²⁶ Винар Л. Дмитро Дорошенко — видатний дослідник української історіографії і бібліографії // Український історик. — 1982. — № 3—4.
- ²⁷ Hagen von M. Does Ukraine have a history? // Slavic Review. — 1995. — N 3.
- ²⁸ Karpel' An. Ukrainian History from German Perspective // Slavic Review. — 1995. — N 3.
- ²⁹ Sybtelny O. The Current State of Ukrainian History raphy // Journal of Ukrainian Studies. — 1993. — Vol. 18. — N 1/2.
- ³⁰ Історія України. — 2000. — № 34.
- ³¹ Образование в конце XX века (материалы “круглого стола”) // Вопросы филологии. — 1992. — № 9. — С. 3—21.

Г. В. ПАСЕЩЕНКО (Київ)

Володимир Пристайко, Юрій Шаповал

**МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ: СПРАВА “УНЦ”
І ОСТАННІ РОКИ (1931—1934)**

К.: Критика, 1999. — 352 с.

Останніми роками увагу дослідників привертає постать М. С. Грушевського. Це природно, адже масштаб його діяльності, а, головне, вплив на суспільно-політичне і наукове життя в Україні у першу третину ХХ ст. був значним. Проте в біографії дослідника є чимало білих плям. До таких, безперечно, належать останні роки життя великого ученого, зокрема, його московське заслання й обставини смерті. Цю прогалину частково заповнює рецензована книжка, базована переважно на джерелах Державного архіву СБУ.

Звичайно, центральне місце у виданні займають документи щодо справи “Українського національного центру” (“УНЦ”), що так чи інакше сфокусовані на М. С. Грушевському. Їм передує велика передмова В. Пристайка й Ю. Шаповала під назвою “Грушевський зброї не склав...”, яка складається з трьох розділів. У першому з них — “Справа “УНЦ”: історико-політичний контекст” автори розглянули механізм стеження за українською інтелігенцією, який почав складатися з перших років більшовицького режиму, коротко зупинилися на процесах “Київського обласного центру дій” (1924) і “Спілки визволення України” (1930). Саме цими показовими судилищами, на думку авторів праці, ДПУ УСРР і була підведена база для наступних антиукраїнських погромницьких акцій. В. Пристайко та Ю. Шаповал відібрали джерела з 122 томів справи “Українського національного центру”, 8 томів оперативної справи-формуляра на акад. М. С. Грушевського і 2 томів справи на дочку академіка, відому дослідницю Катерину Грушевську. Годі й казати, що це унікальні архівні матеріали. Вже 3 березня 1924 р. М. С. Грушевський був взятий на облік у ДПУ УСРР і перебував під наглядом цієї організації до своєї загадкової смерті у листопаді 1934 р. Збір всілякої інформації, доноси, перлюстрація кореспонденції, перевірка та стеження за ним і його оточенням — ось той фон, на якому проходило життя й наукова діяльність Михайла Сергійовича. Можна погодитися з думкою авторів, що ДПУ УСРР відстежувало кожний крок М. С. Грушевського, оскільки той зі своєю історичною школою об’єктивно працював на утвердження ідеї української державності.

У другому розділі “Як М. Грушевського зробили “лідером УНЦ”. Технологія фабрикації” автори фактично зупинилися на генезі цієї справи, сконцентрували увагу на свідченнях багатьох заарештованих, де так чи інакше фігурувала інформація про М. С. Грушевського. Проаналізувавши відповідні документи, В. Пристайко та Ю. Шаповал поступово намалювали схему “УНЦ”, зв’язану головне з процесами “СВУ”, “Військово-офіцерської організації”, “Промпартії”.

Безперечно, важливе наукове навантаження несе розділ “Московське заслання і смерть М. Грушевського”. Тут майже все нове. Ще ніколи дослідники не мали стільки інформації про останні роки життя Михайла Сергійовича. Особливо цікавими виглядають зв’язки М. С. Грушевського як академічні, так і суто персональні. У білокам’яній він, зокрема, зустрічався з академіками М. Сперанським, В. Перетцом, професорами М. Дурново, Г. Ільїнським, В. Вжигою та іншими, накреслював творчі плани. Автори відтворили подвижництво М. С. Грушевського на теренах історичної науки, який напівсліпий, мало не щодня працював в архівах і бібліотеках

столиці СРСР. До безперечних заслуг авторів слід віднести аналіз ними проектів листів М. С. Грушевського до Й. В. Сталіна під час арешту Михайла Сергійовича у березні — квітні 1931 р. та перебіг його хвороби у листопаді 1934 р. Це рідкісні джерела, які дають підстави переглянути деякі історіографічні стереотипи.

Значне емоційне навантаження лягає на підібрані документи (загалом 68). У цих джерелах простежено процес інспірації справи “УНЦ” і подальшої реабілітації його жертв. Серед опублікованих документів окремо відзначимо змістовний лист М. С. Грушевського до Я. Агранова, спецзведення ДПУ УСРР про реакцію науковців на смерть Михайла Сергійовича, датовані 1934 р., та консультативний висновок Головного бюро судово-медичної експертизи Міністерства охорони здоров’я України щодо хвороби М. С. Грушевського від 2 грудня 1999 р. за підписами членів авторитетної комісії академіка О. О. Шалімова, професорів Ю. П. Шупика, Б. Т. Глухенького та доцента В. Г. Бурчинського. Це важливий документ, який дає вичерпну відповідь, від чого помер М. С. Грушевський (карбункул з генералізацією інфекції з розвитком сепсису), однак залишає відкритим питання щодо правильності й ефективності його лікування.

Звичайно, назване видання не позбавлене окремих недоліків. Є в ньому окремі прорахунки і недомовки. Часто-густо укладачі перенасичують книжку зайвим матеріалом. Прагнуть охопити велике коло питань, особливо у першому розділі, хоча хронологічні рамки книжки окреслені 1931—1934 рр.

На с. 62—63 автори вказують на міфічного аспіранта Науково-дослідної кафедри історії України (НДКІУ), члена КП(б)У, який писав доноси на М. С. Грушевського в ДПУ УСРР, але чомусь замовчують його прізвище. Без сумніву, йдеться про таємного інформатора В. Я. Камінського, який у 1930-х рр. не приховував цього і зазначав, що вів безкомпромісну боротьбу з Грушевським і грушев’янцями¹.

Є деяка плутанина з датами. Так, на с. 62 зазначається, що НДКІУ була ліквідована у 1930 р., що відповідає дійсності, а на с. 65 пишеться, що М. С. Грушевський формально очолював НДКІУ в 1931 р.

В. Пристайко та Ю. Шаповал зазначають, що М. С. Грушевського було заарештовано в березні 1931 р. у Москві на квартирі його співробітника Д. О. Кравцова (с. 106). Насправді це не була особиста квартира Д. О. Кравцова, а помешкання (Погодинська, 3/2, кв. 102), яке придбала ВУАН для археографічної експедиції у Москві².

Автори, наводячи життєпис секретаря М. С. Грушевського Ф. Я. Савченка, доводять його до 1936 р. і зазначають, що їм про його подальшу долю не відомо (с. 118). Тим часом є певні відомості про Ф. Я. Савченка до 1938 р.³, а також побіжні дані, датовані 1942 р.⁴

На жаль, документи, що наводяться в даному виданні, не коментуються і це є значним недоліком даної праці.

Звичайно, названі зауваження не знижують загальне позитивне сприйняття книжки. Автори до видання вмістили декілька фотокопій (анкети заарештованих у справі “УНЦ”, структура “УНЦ”, виготовлена в ДПУ УСРР, постанова про заведення другої справи-формуляра на М. С. Грушевського тощо), склали іменний покажчик, що суттєво допомагає в роботі.

¹ Див.: Архівно-кримінальна справа В.Я. Камінського (ЦДАВО України, ф. 263, оп. 1, спр. 47595, арк. 74 зв.).

² ІР НБУВ, ф. 262, № 97, арк. 15.

³ Рубльов О.С. Повертаючись до надрукованого: Гирич І.Б., Кіржаєв С.М. До історії Всеукраїнської академії наук. Михайло Грушевський і Агатангел Кримський. З приводу “Осібної гадки академіка М. Грушевського до протоколу Спільного зібрання УАН від 17 жовтня 1927 р.” // Український археографічний щорічник. — К., 1993. — Т. 5. — Вип. 2. — С. 433; Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924—1930 рр.). — К., 1999. — С. 251—252.

⁴ Див.: Український музей у Празі. 1925—1948. Опис фонду. — К.; Прага, 1996. — С. 71.

І. В. ВЕРБА (Київ)

Оксана Юркова

**ДІЯЛЬНІСТЬ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ КАФЕДРИ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ М. ГРУШЕВСЬКОГО (1924—1930 рр.)**

К. — Інститут історії України НАН України. — 1999. — 433 с.

Грушевськознавство як галузь історіографічних студій поповнилося дослідженням історії однієї з найважливіших наукових установ, організованих і очолених М. Грушевським у 1924 р., — Науково-дослідної кафедри історії України в Києві (НДКІУ), котре підготувала київська вчена, канд. іст. наук, науковий співробітник відділу історії України 20—30-х рр. XX ст. Інституту історії України НАН України Оксана Юркова. Скажу відразу, що талановита, працююча дослідниця збагатила монографією історичну науку в цілому і грушевськознавство зокрема.

У першому розділі приділено увагу аналізу історіографічної та джерельної бази дослідження. Скрупульозно розглянуто праці попередників авторки, у яких є хоча б згадка про НДКІУ. О. Юркова дійшла висновку, що про кафедру згадували і в зарубіжній, і в радянській, і в сучасній українській історіографії. Тобто факт її існування не замовчувався, але діяльність кафедри в комплексі не стала предметом спеціального дослідження, а відтак не було переліку співробітників, не визначено їхнього внеску до науки. Отже, можна констатувати, що авторка є до певної міри піонером у комплексному вивченні означеної проблеми. Огляд джерел, зроблений вченою, переконує у розлогості і різноманітності використаної джерельної бази. Це кільканадцять фондів українських та російських архівів, листи, спогади, щоденники, наукові праці співробітників кафедри та людей, що мали до неї відношення, документальні публікації останніх років, маловідомі документи діаспори.

Другий розділ книги є найоб'ємніший. Він складається з восьми підрозділів і присвячений всебічному вивченню організаційно-наукової та науково-виховної діяльності кафедри. У першому нарисі розглядається створення академіком М. С. Грушевським НДКІУ у Києві (березень—грудень 1924 р.). Цілком погоджуємося із авторським висновком, що протягом цього часу М. Грушевський, переборюючи академічні, бюрократичні труднощі, інтриги окремих вчених, зміг організаційно сформувати кафедру, розробити її структуру, скласти план наукової діяльності, набрати перших аспірантів. Дійсно, саме в цей період академіком закладено підмурівки його нової київської школи. Але, на нашу думку, на базі не лише кафедри, а всіх історичних установ, очолених ним. Кафедра стала навчально-виховним центром для талановитої, “охочої до праці молоді”, яка трудилася в історичних установах ВУАН. Аналізуючи хід організації М. Грушевським НДКІУ, а також її подальшу працю, авторка багато разів згадує численні

державні структури Народного комісаріату освіти, не пояснюючи їхніх повноважень. У зливі назв важко розібратися, що це за установи, як вони співвідносилися між собою, як діяли і впливали на організацію і діяльність НДКІУ. Чому саме вони визначали М. Грушевському, як діяти, кого брати аспірантом, кого призначати дійсним членом кафедри? Їхні функції необхідно було розкрити у кількох абзацах або подати в окремій таблиці чи схемі. До речі, використавши пояснення діяльності комуністичної бюрократії, дослідниця мала чудову нагоду принагідно показати, як тоталітарна держава маніпулювала наукою, препарувала і контролювала її. Як більшовицьке керівництво через зашифровані в мудрі слова важелі здійснювало адміністративний тиск на М. Грушевського (аж до повного розгону його установ), правове керування (нав'язування власних статутів) та фінансовий шантаж (в зарплаті, проплаті друку). Як ЦК КП(б)У через Раднаркому-НКО-Укрнауку прищеплював (за словами П. Клепацького) Академії і установам М. Грушевського “бацилу комунізму”. Сливце, через те, що не означено ролі адміністративних структур, не зрозуміло, якими ж нормативними актами керувалася кафедра. Авторка, згадуючи про “Положення” від 1922 р., водночас зазначає, що Катеринославська науководослідна кафедра Д. І. Яворницького діяла вже з 1921 року.

Не з'ясовано і питання адміністративного підпорядкування НДКІУ. Зі змісту другого розділу книги випливає, що кафедра існувала в структурах НКО (Наукового комітету, а потім Укрнауки). В той же час авторка неодноразово пише, що НДКІУ була підпорядкована ВУАН. Отже, М. Грушевський, працюючи у ВУАН і створюючи при ній науководослідну кафедру, мав діяти через президію і правління Академії. Чому ж він вирішував усі питання в Харкові? Можливо, *da liegt der Hund begraben* його академічних конфліктів? Чому “самоуправство” М. Грушевського у випадку з Савченком та Грушевською викликало конфронтацію та скандал не в НКО, а саме у ВУАН? О. Юркова констатує, що академік найбільше обурювався втручанням Академії у внутрішні справи кафедри, “які знаходилися в компетенції лише Укрнауки”. То чому ж Укрнаука не зреагувала на цей факт так блискавично, як президія ВУАН?

Аналізуючи початковий етап організації НДКІУ, дослідниця прийшла до висновків, що кафедра стала першою установою, яку “дозволили створити” М. Грушевському, і що інституцію саме такого типу теж створив він. На нашу думку, НДКІУ як соціалістичну науково-навчальну структуру М. Грушевському “невимушено” нав'язали. З боку Грушевського це не був контрплан, а радше, компроміс, поступка владі. Він вирішив прийняти кафедру як вуаль, за якою діятиме його УСІ. Тому перший проект структури НДКІУ, поданий 11 квітня, цілком відповідав проекту УСІ, зачитаному на Спільному зібранні Академії 14 березня. Ні Н. Полонська-Василенко, ні П. Клименко не помилялися, коли писали, що НДКІУ М. Грушевського була продовженням кафедри М. П. Василенка. Вони мали на увазі соціалістичну установу, структурну одиницю НКО. Так і було насправді. Але організаційно, кадрово, ідейно це, звичайно, були дві великі різниці.

У наступному підрозділі вивчається організаційно-структурна еволюція кафедри в 1925—1930 рр. На підставі аналізу внутрішньої документації кафедри та листування її керівництва з директивними органами О. Юркова констатує, що протягом 1925—1927 рр. додатково до плану 1924 р. було створено нові підрозділи — Кабінет примітивної культури і підсекцію джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін. А в лютому 1928 р. М. Грушевський здійснив структурну реорганізацію НДКІУ,

розділивши її на два відділи — історії та примітивної культури і народної творчості. На думку авторки, яку вона підтверджує документально, ці зміни поступово мали вести до створення академіком двох науково-дослідних інститутів з відповідними назвами.

Водночас поза увагою залишилося надто важливе питання — внутрішня організація самої кафедри, а саме: як здійснювалося керування нею — авторитарно, демократично, колегіально, групою осіб? Н. Полонська-Василенко писала, що в установах М. Грушевського панувала дисципліна і порядок, яких не було в інших підрозділах Академії. Виникає запитання: яким шляхом це досягалось? Оксана Юркова згадує “Статут” кафедри 1926 р., не аналізуючи його змісту, а також називає керуючі органи НДКІУ, але хто до них належав, як вони діяли, як приймалися рішення, коли і як часто збиралися, не сказано. Не означено також, якою була періодичність засідань всієї кафедри і де вона знаходилася. Мені здається, що розкривши саме ці питання, авторці вдалося б спростувати звинувачення на адресу М. Грушевського в непотизмі, неколегіальності рішень та авторитаризмі. Адже й тоді, й пізніше вони сприймалися зовсім не анекдотом, а призводили до конфліктів. Звичайно, тут не варто нехтувати і складним характером самого М. Грушевського. А суцільні компроміси з владою ще більше ускладнювали нервову натуру вченого. Глорифікація академіка тут недоречна, бо означені моменти таки позначалися на керуванні кафедрою. Як приклад — той же випадок з Ф. Савченком та К. Грушевською. Щодо нього, то, на наш погляд, саме цей скандал був вирішальним у питанні реорганізації кафедри у лютому 1928 р. І слова О. Юркової, що цією реорганізацією М. Грушевський “унеможлиблював подальше втручання наукових співробітників у цілому в кадрові питання” (с. 64), утверджують у цій думці. Окрім того, реорганізація хронологічно наслідуює конфлікт, тобто впливає з нього. Означу, що з тексту монографії ясно не видно, як же зрештою було вирішено проблему переведення Грушевської та Савченка в дійсні члени кафедри і чому М. Грушевський не вжив оргвисновків щодо скаргників на нього в президію Академії.

Детально та глибоко вивчено О. Юрковою і питання підготовки на кафедрі аспірантів. Вперше в історичній науці вона показала, як практично здійснював М. Грушевський підготовку молодих учених, як впроваджував методику і методологію, властиву його школі, формував молоді кадри для цієї школи, дбав про її майбутнє. Внесу лише деякі уточнення. Не можемо погодитися з твердженням, що саме вихованці НДКІУ становили кадрову основу для історичних установ М. Грушевського. На наш погляд, кафедра була навчально-виховним, а не кадровим центром для історичних установ ВУАН. Здебільшого М. Грушевський спочатку перевіряв майбутніх аспірантів (окрім, звичайно, нав’язаних владою) на посадах штатних чи позаштатних співробітників комісій ВУАН, а вже потім брав на кафедру для підвищення їхнього науково-кваліфікаційного рівня. Можливо, саме в цьому і був зв’язок: НДКІУ при ВУАН. Як приклад — Асоціація культурно-історичного досліджу. В “Зверненні” 31 березня 1924 р. М. Грушевський підкреслив, що “дуже цінний матеріал на аспірантів” він знайшов “на скликаних засіданнях історичної секції і археографічної комісії”.

П’ятий підрозділ другого розділу монографії називається “Формування київської історичної школи М. С. Грушевського”. Оскільки авторка на початку нарису пише, що “НДКІУ стала базою для формування в Києві нової історичної школи” (с. 132), актуальне питання про школу М. Грушевського поставлено доречно і своєчасно. Як же воно розв’язується? Насамперед хочу зазначити, що не “з легкої руки професора

Л. Винара утвердилася назва “Київська історична школа М. Грушевського”. Професор Л. Винар пропонував вживати формулювання “Історична школа М. Грушевського в Києві”. А визначення “школа Грушевського” (саме в розумінні “київська”) стало вживатися ще з часів ювілею академіка 1926 р. і закріпилося під час горезвісних “дискусій” початку 30-х років. Для визначення, кого ж можна віднести до представників київської школи М. Грушевського, О. Юркова пропонує застосувати два критерії: педагогічний (зв’язок учитель — учні) і методологічний (спільність тем, форм і методів дослідження). При цьому вона вважає, що “характеристика будь-якої наукової школи починається із переліку її представників” (с. 135). Міркую так, що наукову школу характеризує найперше її внесок у науку, її новизна порівняно з іншими школами. Не збагнути до кінця, який же з критеріїв головний. Спочатку означено, що “визначальний педагогічний момент” (с. 137), а трохи нижче — “важливим... є якраз методологічний аспект” (с. 138). Дослідниця ретельно, по роках аналізує аспірантський склад кафедри в 1924—1929 рр., визначаючи, кого з них і за що вона вважає представниками школи М. Грушевського. Але, йдучи за запропонованим методом відбору, часто чинить суб’єктивно, бо одних вважає учнями Грушевського, а інших — за подібних умов — ні. Як аргумент — віддається перевага якомусь одному з критеріїв. Хоча, як ми зрозуміли, вони мають застосовуватися в комплексі. Усі “за” і “проти” (с. 141) мало переконують, чому саме цих вчених зараховано до школи Грушевського. Навіть не відчувається авторської впевненості у власній правоті. Це підтверджують такі дефініції, як “з огляду на обставини” (с. 154), “умовно” (с. 147), “із більшою долею впевненості” (с. 148), “вже без усілякої категоричності” (с. 160) можна зарахувати — ім’ярек — до школи М. Грушевського. Простого визначення, що академік “дуже впливав” (с. 146) на своїх учнів, мабуть, замало. Та й забагато умовностей. Подібна методика вразлива і з наукового, і з методологічного боку. І сама вчена, навівши подібні аргументи, зрештою констатує, що таким шляхом “визначитися із представниками київської школи М. Грушевського не так вже й легко” (с. 147).

Якщо скористатися запропонованими О. Юрковою критеріями (педагогічний і методологічний), то більшість названих осіб можна вилучити з списку. Візьмемо перший, педагогічний. Із перелічених ніхто не був студентом М. Грушевського і до нього вони потрапили завдяки іншим вченим. До того ж вони уже працювали науково або самостійно, або під керівництвом інших дослідників. Цей факт визнається авторкою. Дехто (Савченко, Грушевська, Шевченко) взагалі не були аспірантами кафедри. Науковим керівником (єдиним) академік був у Гавриленка, Глядківського, Євфимовського, Косташука, Павлика і Юркевича. Із них захистили промоційну працю Глядківський (з етнології), Павлик і Юркевич (з історії). Отже, коли суворо дотримуватися педагогічного критерію, М. Грушевський у київський період підготував лише трьох вчених. Оцінюючи аспірантів і співробітників М. Грушевського за методологічним принципом, ми побачимо, що майже всі вони прийшли на кафедру з власними темами, здебільшого вже сформованими вченими, з публікаціями, з своїми поглядами на історію, з методикою праці. Аналізуючи їхні твори, авторка монографії сама доходить висновку, що “праці науковців НДКІУ в більшості своїй наближалися до студій істориків-марксистів” (с. 297). Багато темних моментів у наукових біографіях названих авторкою співробітників М. Грушевського теж не дають підстав для остаточної упевненості в їхній вірності вчителю. Більшість із них згодом заперечувала, що вони є учні

М. Грушевського. І це була правда — учнями його вони не були. Мабуть, для визначення школи потрібні інші критерії, ніж ті, які запропонувала Оксана Юркова. Бо йдеться саме про наукову школу, а не школу, де навчаються і навчають (учні—вчителі). Мені здається, що в монографії йдеться про визначення найближчого гуртка співробітників Грушевського, на котрих він впливав або педагогічно (навчаючи), або методологічно (історіософськими засадами).

У шостому підрозділі другого розділу дослідниця вивчає археографічну діяльність кафедри. Вона визначає її в двох напрямках: польові фольклорно-етнографічні експедиції, котрі вела Асоціація культурно-історичного дослідження під керівництвом К. Грушевської, і археографічна праця, в основному в “Древнехранилище РСФСР” (тепер — РГАДА) під керівництвом М. Грушевського. Цей другий напрям полягав в евристичній (пошуковій) роботі і в едичній (видавничій) діяльності.

Грунтовно, зі статистичними викладками і таблицями, детально аналізується в монографії і видавнича діяльність НДКІУ. Вона дійсно вражає. За кілька років діяльності кафедри її співробітники випустили 3 томи “Студій з історії України”, 8 випусків “Первісного громадянства...” та 6 окремих відбитків промоційних праць аспірантів (О. Баранович навіть у 2-х томах). Ці видання віддзеркалили успіхи київської школи М. Грушевського поряд з іншими виданнями, редагованими ним, і були виконані на належному європейському науковому рівні.

Надзвичайно цінний, інформативно насичений підрозділ “Ліквідація кафедри та подальша доля її співробітників”, на наш погляд, побудований дещо невдало. Про саму ліквідацію сказано лише одним уступом, а далі йдуть біографії співробітників кафедри після 1930 року. Дані дуже важливі, майже всі дослідницькі, наповнені новими фактами на підставі переважно архівних матеріалів. Але вони не вписуються в хронологічні рамки монографії (на титулі — 1924—1930 рр.) і порушують архітектоніку книги: з монографії вона перетворюється на енциклопедичний довідник. Варто було б біографії перенести в “Додаток 6”, а після них подати друковані на кафедрі праці вчених. Об’єм книги лишився б той же. А ось про ліквідацію необхідно було сказати більше. Авторка дослідила колись недоступні і невивчені архіви і, мабуть, могла б сказати більше за тих, хто писав про погром школи М. Грушевського раніше.

В третьому, останньому, розділі монографії Оксана Юркова аналізує внесок співробітників кафедри в дослідження української історії. Порівняно з іншими, цей розділ більш теоретичний та історіографічний. В ньому зустрічаються такі поняття, як “схема” (історична, історії України, історії українського народу) та “концепція” (загальна, українського історичного процесу, безперервного історичного розвитку України) без означення, що авторка розуміє під цими термінами. Конкретно не йдеться ні про саму схему М. Грушевського, ні про її вплив на представників його школи. А саме тут мало б прозвучати, як же академік “дуже впливав” на своїх учнів.

У монографії визначено провідні напрями досліджень співробітників кафедри, розкрито основні методи, які вони застосовували, проаналізовано праці, присвячені соціально-економічним процесам в Україні в XVII — на початку XX ст., політичній історії України, розглянуто етнологічні, культурологічні та літературознавчі твори. Авторка дійшла висновку, що в дослідженні соціально-економічної історії України науковці НДКІУ в переважній більшості, аналізуючи ті чи інші явища, доводили класове розшарування населення, застосовували марксистську термінологію. У

вивченні політичної історії співробітники кафедри основну увагу сконцентрували на двох періодах: Хмельниччина разом з другою половиною XVII ст. (мабуть, це пов'язано з підготовкою чергових томів “Історії України-Руси”), та XIX — початок XX ст. (головно на політичних організаціях та революційних рухах). О. Юркова констатує, що дослідників політичної історії України на кафедрі було мало, і їхні праці кількісно не могли перевершити соціально-економічну тематику. Що ж до етнологічних питань, то коло досліджень співробітників кафедри є дуже великим. Це теорія і практика етнології, фольклористика, літературознавство, культурологія, освіта, книгознавство, театрознавство). На думку авторки, співробітники-етнологи успішно оволоділи соціологічним методом дослідження, що дозволило їм зробити вагомий внесок у науку, збагатити її відкриттями. Хоча, як нам здається, пані Оксана взяла для аналізу забагато праць — не лише надрукованих кафедрою, а й публікації співробітників у багатьох часописах та збірниках. Варто було обмежитися “Студіями”, “Первісним громадянством” та промоційними працями. Бо перелік зашкодив більш детальному розгляду основних кафедральних здобутків. Аналізуючи праці учнів М. Грушевського, авторці варто було б більше визначити, як же методологічно впливав на них вчитель, де саме, як же вони “виправдали його надії”, що, власне, і дало їй підстави зарахувати означених вчених до київської школи.

В прикінцевих висновках підбито підсумок досліджень і констатовано, що НДКІУ відіграла визначну роль у системі історичних установ М. Грушевського, в розвитку національної історіографії і в житті кожного співробітника. Цікаве авторське спостереження, що пізніші праці деяких вчених (М. Ткаченка, О. Барановича) були науково навіть слабкішими, ніж їх праці, виконані на кафедрі.

До основного тексту долучено шість інформативних додатків: структура кафедри, її персональний склад, короткі біографічні дані співробітників, промоційні студії аспірантів, участь кафедралів у роботі ВУАН та навчальних закладів і список праць співробітників. Не завадило б додати і хронологію діяльності кафедри від часу її створення до моменту ліквідації.

На сторінках монографії Оксана Юркова багато полемізує з такими дослідниками, як П. Сохань, Р. Пиріг, С. Кіржаєв, В. Заруба, Л. Винар, В. Ульяновський, Л. Савенок, висловлюючи цілу низку нових, слушних ідей та пропозицій. При цьому аргументує власну позицію опертими на джерела фактами. Отже, вона має власну думку у проблемі, вільно оперує складним джерельним матеріалом. Як наслідок — О. Юркова уточнює деякі неточності в публікаціях С. Білоконя, О. Боряк, І. Дивного, В. Заруби, А. Санцевича, В. Дядиченка, В. Сарбея та ін. Проте і вона не уникнула помилок — вільних і невільних. Слово “грушев’яниці”, вживане у лапках і навіть без них, в контексті власне авторського академічного викладу звучить аномалією, “віддає душком” пріснопам’ятних дискусій 30-х років. Від нього, мабуть, варто відмовитися, воно не гідне цитування. Потрібно вилучити і русизми, об які іноді спіткаєшся при читанні: “вклад” (с. 266, 433), “доклад” (с. 57, 124), “Наркомпрос” (с. 69, 327), “Главпрофобр” (с. 37), а також кальку: “кінець-кінцем” (с. 91), “однести” (с. 147), “арештовані”, “неопосередкованим” (в значенні “безпосереднім”) (с. 156), та архаїзми — “під орудою”, “виученики” (с. 130). Потребують редакторської правки речення зі словосполученнями на зразок “широкоформатна діяльність” (с. 194, 322), “позбираний колектив” (с. 113), “завзято опрацьовував теми” (с. 164), “притягнення до праці в кафедрі” (с. 98, 101), “кафедра під рукою М. Грушевського” (с. 268), “П.А. Кия-

ниця не був “темною кобилою” (с. 155), “не знали спочинку на кафедрі” (с. 113). В деякі назви потрібно внести уточнення: “Ухтіжемлаг” чи “Ухтіжевлаг” (с. 220), “Грошевий” чи “Денежний” стіл (с. 186). На окремих сторінках трапляються повтори, на с. 202 відсутній курсив, передбачений приміткою, а на с. 371 випав рядок (чи два) назви книги Г. Брасюка. Частенько трапляються і просто друкарські та коректорські помилки. Звичайно, ці похибки аж ніяк не впливають на зміст. Та краще, щоб їх не було.

Насамкінець зазначимо, що, хоча книга і є цінною та змістовною монографією, вона все ж (за словами самої авторки) лише перша спроба висвітлити цю проблему і не вичерпує всіх питань (с. 325). Тому побажаємо Оксані Юрковій наснаги, праці і терпіння, щоб довершити цей хороший твір, вдосконаливши його зміст, видрукувати книгу другим виданням, значно більшим накладом, кращої поліграфії, з ілюстраціями та портретами. Власне, як того й заслуговують люди, котрі організували кафедру.

В.М. ЗАРУБА (Дніпропетровськ)

Микола Варварцев

**ІТАЛІЙЦІ В КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ
УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ XVIII — 20-ті роки XX ст.).
ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ (СЛОВНИК)
К., 2000. — 323 с.**

Італійська тематика, на жаль, не займає вагомого місця в українській історіографії. Тому вихід у світ будь-якої нової праці, що торкається проблем історії Італії, завжди привертає увагу. Заслуговує схвалення в цьому відношенні монографічне дослідження відомого італознавця, доктора історичних наук, головного наукового співробітника Інституту історії України НАН України М. М. Варварцева.

Його книга присвячена історії взаємозв'язків і взаємовпливів між Італією та Україною з кінця XVIII ст. (початку нової великої хвилі італійської еміграції в Україну) до Першої світової війни й революцій, що спалахнули слідом за нею. На широкій джерельній базі автор відтворив велику панораму італійської присутності на українських теренах у різних сферах культури. Ним досліджена й описана культурологічна діяльність близько 600 італійців, які постійно жили в Україні або відвідували її, беручи участь у поширенні ідей свободи, гуманізму, національного відродження.

Ставлячи питання про те, що робили італійці на теренах “козацької нації” (як часто називали українців західні хроністи і мандрівники) і який вклад вони залишили тут, автор висвітлює всебічні прояви їхньої творчості — шедеври міської та паркової архітектури, витвори живопису, скульптури і літератури, вистави, наукові досягнення. Хоча час не зберіг усіх здобутків, адже Україна, яка здавна служила перехрестям між Заходом і Сходом, часто була ареною війн, соціально-політичних катаклізмів, проте історична пам'ять народів, зафіксована й збережена в архівах, музеях і бібліотеках, дала можливість досліднику відтворити мистецьку й наукову спадщину, розкрити тенденції італійсько-українських зв'язків.

Історико-біографічний жанр, або ж “історія в особах”, як форма розкриття автором досліджуваної теми, є найбільш прийнятною, оскільки в мистецькій та інтелектуальній сферах суспільні явища гранично індивідуалізовані. Біографічний лексикон увібрав не лише чимало імен знайомих і шанованих в Італії та поза її межами, а й значну кількість італійців, імена яких були повернені із забуття. Так, переважна більшість освічених українців знає, хто такий Джузеппе Гарібальді та про його роль у національно-визвольній боротьбі в Італії. Проте мало хто здогадується, що своєю діяльністю Гарібальді протягом багатьох років був зв’язаний з Україною, неодноразово відвідував Одесу, Таганрог, Феодосію, Керч та інші міста, мав контакти з представниками національних рухів у Київській, Волинській, Подільській губерніях, Галичині. Враження і спогади про перебування на українській землі Гарібальді занотував у своїх “Мемуарах”.

Завдяки дослідженню М. Варварцева читач дізнається про діяльність на території України великої когорти представників оперної сцени, музичної культури, що було характерним для розвитку Італії, яка перетворилася на загальноєвропейського постачальника кадрів для всіх видів музичного мистецтва. З музичним мистецтвом України була пов’язана участь італійських представників усіх професій, причетних до оперної справи. Вихідці з Італії працювали оркестрантами, хористами, художніми керівниками труп (хормейстери Сабателлі, Кавалліні, режисер Дума та ін.). Своїми успіхами оперні трупи завдячували італійським диригентам, які водночас були композиторами: Альбертіні, Барбіні, Бонічолі, Галеа, Джервазі, Еспозіто, Пагані, Річчі, Труффі та ін. Українські прихильники музичної культури і драматичного театру могли слухати артистів опери, чудових співаків Ансельмі, Барбі, Батістіні, Руффо, визначних акторів Россі, Сальвіні, Дузе, бачити виступи балерин Рескаллі, Санторі, Цуккі.

У дослідженні показано, що музика і театр Італії становили важливе джерело поширення художньо-естетичних скарбів в Україні.

Автор висвітлює широку діяльність італійських архітекторів, які внесли значний вклад у розбудову міст України. Перлини творчості Франческо Боффо, Алессандро Бернардацці, Вінченцо і Алессандро Беретті, Алессандро Дігбі, Франческо Моранді, Джорджо Торрічеллі та інших митців понині прикрашають вулиці і майдани Одеси, Києва, Львова, Криму тощо. У книзі відображена творчість італійських скульпторів Леонардо Марконі, Еліа Сала, Луїджі Йоріні, Джузеппе Кассіолі та інших, які оздоблювали фасади й інтер’єри споруд, створювали пам’ятники в українських містах. До образу Т. Г. Шевченка звернувся скульптор Антоніо Шйортіно, який переміг у міжнародному конкурсі на кращий проект пам’ятника Кобзарю в Києві (на початку 1914 р.). Особливу увагу дослідник приділяє вивченню діяльності італійців у сфері освіти і громадсько-політичного життя. Не залишилася поза його увагою діяльність італійських художників, науковців.

Дослідження М. Варварцева переконливо доводить, що італійська культура служила каналом поширення надбань свого народу і водночас загальноєвропейських цінностей в Україну, де вона часом набувала нового забарвлення і колориту.

Важливим є те, що кожна стаття історико-біографічного дослідження містить перелік джерел, які використано для її написання і можуть стати в пригоді дослідникам італійсько-українських взаємин нового часу.

Заслуговує на увагу прагнення автора за допомогою першоджерел позбутися неточностей і помилок у біографіях італійських діячів культури.

Позитивним є й те, що дослідження доповнене добіркою документальних свідчень про італійських діячів культури в Україні.

Книга, на думку рецензента, могла б лише виграти, якщо б автор зробив алфавітний покажчик імен італійців, які в ній згадуються. Одночасно виникає запитання: чому в рецензованій праці не аналізується діяльність адмірала Джузеппе Де Рібаса — засновника Одеси, хоча тут згадуються його брат і небіж?

Загалом дослідження М. Варварцева є цінним і актуальним виданням. На історичних фактах воно засвідчує плідний досвід духовного збагачення української нації з участю італійських митців й інтелектуалів. Книга відкриває глибоке коріння італійсько-українських зв'язків і певною мірою заповнює лакуни у вивченні цих зв'язків, які стали органічною частиною суспільного прогресу народів України й Італії.

Б. М. ГОНЧАР (Київ)

* * *

М. І. Жарких

БІБЛІОГРАФІЯ СТАРОЇ УКРАЇНИ 1240—1800 рр.

К., 1998. — Зошит 1. — 240 с.; К., 2000. — Зошити 2—3. — 216 с.; К., Прайм, 2000. — Зошит 4. — 236 с.; К., Прайм, 2001. — Зошити 5—6. — 199 с.; К., Прайм, 2001. — Зошит 7. — 172 с.

Величезний сплеск хвилі духовного життя та піднесення особливого інтересу до української історії, що виник після появи на європейській арені незалежної держави України у 1991 р., призвів до появи серії різноманітних історичних монографічних досліджень у нашій країні і за кордоном. Не тільки за кількісною, але і якісною характеристикою, розширенням діапазону тематики вони не йдуть ні в яке порівняння з довгим періодом розвитку історичної науки радянського періоду. Активна діяльність багатьох наукових організацій, фондів, товариств, просто окремих дослідників і аматорів історії, приватних зареєстрованих і незареєстрованих видавництв, величезний потік емігрантської літератури, окремих видань збірників статей та монографій з далекого і близького зарубіжжя заповнили ринок історичної літератури України, з яким зараз важко ознайомитися повністю навіть досвідченим фахівцям-історикам. Це окрема сторінка в історичній бібліографії України. Але ж до сьогодні не створена повна ретроспективна історична бібліографія України, яка б давала повне уявлення про наявний фонд опублікованих праць і джерел.

Тому публікація Інститутом пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури і мистецтв України у 1998—2001 рр. семи випусків “Бібліографії Старої України 1240—1800 рр.”, складеної завідуючим відділом археометрії вказаного інституту Миколою Івановичем Жарких, є, безперечно, винятковою подією в науковому світі з історії українознавства і бібліотечної справи. Спроби створення загальної історичної бібліографії з україністики сягають ще кінця XIX та початку XX ст. Безумовно, важливим було розпочате ще за радянських часів видання у 1971—1995 рр. в Києві праці “Історія УРСР: науково-допоміжний показник літератури”. Відомий історик українознавства Любомир Винар ще у 1969 р. виступив з ініціативою створення загальної ретроспективної бібліографії з історії

України¹. У 1971 р. в Україні було заплановано підготувати у 4-х томах ретроспективну бібліографію, яка мала охоплювати всю літературу від початку книгодрукування до 1967 р.² У 1990 р. Українське історичне товариство створило навіть план друкування бібліографії України³.

Видані М. Жарких сім зошитів “Бібліографії Старої України” представляють першу всеосяжну за тематикою і хронологією виходу праць історичну українську бібліографію. Це видання дійсно є новим і за територіальним охопленням (не тільки територія колишньої УРСР, а вся етнічна територія поширення українського населення у XIII—XVIII ст.) і за географією друкування праць (всі країни, а не тільки територія СРСР), і за інтернаціональним підходом до опису праць, включаючи навіть шведські та турецькі видання. Важливим, на наш погляд, є тільки науковий підхід у відборі матеріалів всіх видань незалежно від їх ідеологічної позиції, які висвітлюють той чи інший бік теми, не обминаючи праць, ідейно спрямованих проти українства.

Загальний обсяг надрукованих зошитів становить понад 68 авторських аркушів, а вся завершена праця з випуском наступних зошитів має становити 130—140 авторських аркушів. У передмовах до них автор вказує загальну кількість записів (позицій) у базі даних. В 1998 р., на момент виходу першого зошита, вона становила близько 31 000, а в 2001 р. перевищила 39 000. Вся бібліографія розділена на 10 окремих зошитів за систематичним принципом. Кожен має окрему, досить детальну рубрикацію. Всі зошити мають однакову структуру: передмова, основний зміст, алфавітний покажчик авторів праць, історичних діячів, географічних назв та важливих понять і предметів, список скорочень. У передмові наводяться діаграми розподілу праць даного зошита за роками публікацій та мовами друку. Всі ці допоміжні матеріали, особливо складені діаграми, дають об'єктивні дані для дослідження шляхів розвитку історіографії з українознавства.

Структура бібліографії вдало поєднує традиційні для таких праць розділи з певною кількістю “родзинок”, до яких можна віднести виділення в окремі розділи тем “Релігійне життя” та “Національні групи” в 4-му зошиті; в розділі про суспільні верстви є не тільки традиційні “Селяни” та “Козаки”, а і “Шляхта”; в розділі етнографії є спеціальний підрозділ “Ясир”. В розділі “Туреччина” ми зустрічаємо підрозділ “Турецькі володіння на землях сучасної України”, а в розділі “Великий степ” присутня досить значна бібліографія з історії Золотої Орди.

Перший зошит присвячений бібліографії “Допоміжні науки історії України”. Він складається з 7 таких розділів: “Бібліографія”, “Історіографія”, “Персоналії істориків”, “Джерелознавство”, “Допоміжні історичні дисципліни”, “Археологія”, “Довідники”. Перший розділ є одним з найважливіших у цьому зошиті і включає такі підрозділи: “Бібліографія бібліографії”, “Загальна бібліографія”, “Історична бібліографія”, “Каталоги бібліотек та книжкових установ”, “Праці наукових установ”, “Бібліографія літератури, фольклору, етнографії”. “Бібліографія історичних діячів”, “Краєзнавча бібліографія”, “Бібліографія окремих місцевостей”, “Бібліографія періодичних видань”, “Історія та теорія бібліографії”. Підрозділ з бібліографії допоміжних історичних дисциплін складається з археографії, архівної справи, генеалогії, географії, геральдики, дипломатики, епіграфіки, іконографії, краєзнавства, метрології, мовознавства, нумізматики, ономастики, антропології, палеографії, паперознавства, сфрагістики, топоніміки та хронології.

Другий та третій зошити включають бібліографію з письмових джерел та загальні праці. У розділ “Письмові джерела” включені описи архівів,

твори з історії, написані до кінця XVIII ст., багатомовні зібрання документів, окремі збірки документів, публікації окремих документів, мемуари, картографія, видання творів письменства XIII—XVIII ст., видання фольклору та іконографічних джерел. “Підрозділ “Загальні праці” складається з таких номінацій: “Синтетичні праці з історії України”, “Збірки праць окремих істориків”, “Збірники праць”, “Загальні проблеми історії України XIII—XVIII ст.”

Четвертий зошит присвячений бібліографії з внутрішньої історії України, до якого включені такі теми: “Етнографія”, “Економіка; суспільні верстви”, “Політичний лад”, “Релігійне життя”, “Національні групи”. В розділі “Етнографія” виділені, крім історіографії етнографії, утворення українського народу, загальні праці та підрозділи з антропології, етнімії, давньоруської народності, стереотипу поведінки, самосвідомості, етнічних меж, демографії, колонізації, матеріальної культури, сім’ї, становища жінки, обрядів, побуту, медицини, забобонів, чародійства та ін. У розділі економіки та суспільних верств присутні окремі теми з історії землеродіння, аграрної технології, селянства, козацтва, шляхетства, міста, торгівлі, грошей, шляхів сполучення, промислів, зародження капіталістичних відносин. Запоріжжя зі всіх цих питань виділено в окрему номінацію. У розділ “Політичний лад” внесені такі теми, як “Загальні питання історії української державності”, “Об’єднання України більшовиками”, “Верховна влада до Хмельниччини”, “Місцева влада”, “Законодавство”, “Литовське право”, “Литовські статuti”, “Українське право”, “Німецьке право”, “Судова практика”, “Військова справа”, “Мореплавання” та ін. У розділ “Релігійне життя” включені “Міжконфесійні відносини”, “Православ’я”, “Католицизм”, “Унія”, “Протестантизм” та “Розкол”.

П’ятий та шостий зошити містять бібліографію “Біографії історичних діячів” та “Політичну історію”. Крім збірок біографій, включена бібліографія біографій окремих діячів. Розділ “Політичної історії” має теми: “Загальні праці”, “Давньоруська політична спадщина”, “Події 1240—1569 рр.”, “Події 1570—1647 рр.”, “Визвольна війна 1648—1654 рр.”, “Переяславська угода”, “Події 1654—1708 рр.”, “Події 1709—1800 рр.”.

Сьомий зошит присвячений бібліографії “Історичного краєзнавства” з підрозділами “Описи мандрівок Україною” та “Окремі місцевості”. Автор люб’язно надав нам інформацію про структуру 8-го зошита, який нині підготовлено до друку, а також 9-го та 10-го зошитів, які перебувають у стані редакційного опрацювання. Восьмий зошит включає “Історію суміжних з Україною земель” і має такі підрозділи: “Білорусія”, “Литва”, “Росія”, “Польща”, “Країни басейну Дунаю”, “Молдавія”, “Туреччина”, “Великий степ”, “Кримське ханство”, “Херсонес”, “Греки в Криму. Князівство Феодоро”, “Італійці на Чорному морі”, “Західний Кавказ”. Дев’ятий зошит пов’язаний з бібліографією історії культури з темами про архітектуру, красне письменство, образотворчого мистецтва, ужиткового мистецтва, книжкової справи, музики, танців, братського руху, освіти та наукових знань. Десятий зошит присвячений бібліографії української белетристики.

Випуск у науковий світ значної за обсягом “Бібліографії Старої України” дійсно можна вважати визначною подією в україністиці. Бібліографія — то не тільки провідний апарат наукової праці, головний інструмент у наукових дослідженнях, путівник бібліотек, але й окрема галузь історії розвитку культури та науки, показник ставлення народу до своєї історії та історико-культурної спадщини. Вона починається для людини ще у дитячому віці, коли школяр складає список підручників та прочитаних кни-

жок. Для багатьох тим і обмежується опанування бібліографії. У випадку з рецензованим виданням парадокс виявляється в тому, що за складання історичної бібліографії України взявся не фахівець-історик, а хімік. Навряд чи за таку велику працю взявся б спеціаліст з історії України, бо це не тільки потребує чимало часу і роботи багатьох людей, узгодження позицій, кропіткої праці по перевірці даних, але й відповідальності за кінцевий результат, в якому завжди можна знайти і помилки, і погрішності, і пропуски. Автор же керувався простим народним правилом: "Очі бояться, а роки роблять". Оцінюючи не тільки сам факт складання і виходу великої за обсягом праці, що претендує на одну з фундаментальних у цій галузі, можна тільки широко позаздрити величезній працездатності автора та його твердому бажанню завершити свою благородну, безперечно, важливу і корисну працю. На таке здатна тільки самовіддана, захоплена високою творчою ідеєю людина, яка, можливо, до кінця не усвідомлює, наскільки велике значення матимуть результати цієї праці.

Хто ж такий автор цієї незвичайної в наш час бібліографії з україністики? Марно шукати його прізвище серед дослідників з окремих тем української історії. Микола Іванович Жарких народився у Кіровограді у 1956 р. Закінчив фізичний факультет Київського університету за фахом "теоретична фізика" і спочатку працював в Інституті колоїдної хімії ім. А. В. Думанського НАН України. Ще у 1983 р. він захистив кандидатську дисертацію з хімії. Має більше 45 статей з проблем хімічної науки у вітчизняних і закордонних журналах. З 1982 р. паралельно з хімією він зацікавився історичною бібліографією України і почав збирати бібліографічні картки. У 1991 р. з появою у Києві персональних комп'ютерів він одним з перших застосував його для накопичення матеріалу. Світова громадськість відзначила 20-річчя появи персональних комп'ютерів, 10 років з яких автор працював над створенням на комп'ютері "Бібліографії Старої України". Оскільки тоді ще не існувало програмного забезпечення, то він самостійно розробив програму "Адміністратор каталогу", яка дозволила створювати бібліографічну базу даних. Справа настільки захопила Миколу Жарких, що він залишає перспективну роботу в академічному інституті і з 1995 р. починає працювати в Інституті пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури і мистецтв України. Озброєний комп'ютером, радикально змінивши фахову спрямованість, за підтримки директора НДІ пам'яткоохоронних досліджень В. П. Дудкіна він почав випускати перші зошити. Абсолютно новою і ще практично невикористаною в Україні є технологічна схема підготовки праці автора. Вона полягає у введенні всієї бібліографічної інформації в комп'ютерну базу даних, яка забезпечує дуже широкі можливості пошуку, відбору та іншої обробки бібліографічних записів. На наступному етапі інформація з бази даних експортується в текстові файли, з яких автоматично генерується макет покажчика. Значну допомогу йому подали професіональні історики С. І. Білокінь, Я. Д. Ісаєвич, В. І. Булгакова, Т. Ю. Люта, співробітники Державної історичної бібліотеки України, Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

Зауваження до праці такого обсягу, звичайно, не можуть зводитись до певної кількості друкарських помилок чи якихось пропусків в окремих темах. Саме складання бібліографії з такої великої теми представляє значну складність у пошуку матеріалу та його систематизації за певними темами. Ясна річ, що це не є недоліком специфічно даної праці. Треба зауважити, що всі інформаційні праці великого обсягу мають цю особливість. Для того, щоб знайти конкретний матеріал, треба весь час тримати в пам'яті загальну структуру покажчика і вираховувати, до якого з розділів може по-

трапити потрібна робота. У складеній автором бібліографії проявляється і певний суб'єктивізм у класифікації бібліографічних праць, у їх віднесенні до тієї чи іншої рубрики. Наприклад, невиправданим видається віднесення таких істориків, як Ю. Бардах, Ф. Пекосінський чи О. Яблуновський у розділ “Історики України” в 1-му зошиті, бо логічніше було б бачити їх у 8-му зошиті серед істориків Польщі, які займалися українською тематикою. Загалом у праці не завжди послідовно витримано принцип етнічних меж. Наприклад, у 7-му зошиті подається матеріал з історичного краєзнавства Перемишля і Холма, але нема Замостя, яке, подібно до Шаргорода на Вінниччині, засновано Яном Замойським на етнічних українських землях. Відповідно до етнічних українських меж, окреслених М. С. Грушевським, і Берестя і Пінськ мали б фігурувати серед українських земель, але вони віднесені до Білорусії згідно з сучасним державним устроєм, а не історичним етнічним межуванням.

Видана “Бібліографія Старої України” за складом бібліографічних статей має дуже цікаву особливість, яка зумовлена включенням бібліотечних шифрів зберігання матеріалів та короткими анотаціями про їх зміст. Останні мають різний характер: основні положення статті, висловлені в одному або декількох реченнях, або більш докладний їх зміст з характеристикою позиції автора. Для монографій великого обсягу подані навіть назви глав. З праць загального характеру виділені у реферуванні тільки матеріали про Україну. Ці дані, безумовно, мають допомогти користувачеві зрозуміти, чи потрібна йому та чи інша праця, а якщо потрібна — то допомогти знайти її у конкретній бібліотеці. Автор української бібліографії користувався, головним чином, бібліотеками Києва. Тому жанр рецензованої праці можна визначити і як реферативно-бібліографічний збірник. Із сучасних українських видань лише реферативний журнал “Джерело” вміщує подібні анотації і шифри тільки Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України. Автор же книги користувався й іншими бібліотеками, шифри книг яких присутні у бібліографії. Навіть Бібліотека Наукового товариства ім. Т. Шевченка в Нью-Йорку присутня в рецензованій бібліографії, бо її даними автор користувався на підставі Інтернет-каталогу. У книгах зустрічається посилання на шифр “НБУ: ?”, що означає відсутність даного матеріалу в читацькому каталозі, хоча він може бути у службовому каталозі. І хоча спеціаліст-історик з певної теми чи допоміжної дисципліни знайде, мабуть, багато пропусків для себе у своїй конкретній, часто досить вузькій темі, зате пошук матеріалів у темах, ще незнайомих для нього, напевне, “Бібліографія Старої України” полегшить. Для початківців у вивченні історії, любителів української давнини, краєзнавців, студентів, спеціалістів неісторичних дисциплін у пошуках орієнтирів у наявному фонді історичних праць ця книга може бути настільною. Стане вона у пригоді і редакторам наукових праць, які вивіряють науковий апарат останніх при підготовці до друку. Завдяки численним анотаціям видання може слугувати і довідником для тих, хто пише на теми з української історії. Дійсно, це дуже корисна праця з історичної бібліографії України.

На жаль, видання своєрідного путівника у світ історичної бібліографії України має планово-раритетний характер, бо тираж сягає всього 100—150 примірників на окремий зошит. Воно здійснено за рахунок невеликих асигнувань на наукову роботу Інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерством культури і мистецтв України. Але М. Жарких повний оптимізму, бо, за його словами, коли видання здійснено власними силами українців, а не за фінансової допомоги закордонних фондів, то значущість його для України зростає багатократно. “Ніякого відродження за чу-

жі гроші не буває, кожне відродження лише тоді гідне своєї суті (не назви), коли воно відбувається за рахунок власних сил народу. А все-таки хочеться колись добре поповнити видання і перевидати значним тиражем, щоб книга була хоч би у кожному місті України та в кожній бібліотеці”, — зауважив він.

З цим важко не погодитися, адже і сам автор, і його праця свідчать, що відродження триває.

¹ Б а р а н О. Любомир Винар: з нагоди 65-ліття // Український історик. — 1967. — Т. 34. — № 1—4. — С. 11—32.

² Н. С. Установча нарада упорядників бібліографії “Історія УРСР” // УІЖ. — 1971. — № 7. — С. 157—158.

³ Заплановані видання У.І.Т. // Український історик. — 1990. — Т. 27. — № 1—4. — С. 236 (“Президія УІТ затвердила до друку такі видання, які є в стані опрацювання або готові до друку: 2. Бібліографія історії України (в українській і англійській мовах)”).

М. Ф. КОТЛЯР (Київ), І. Т. ЧЕРНЯКОВ (Київ)

**УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ І ДЕРЖАВНІСТЬ
(1917—1920 рр.):**

**Науково-бібліографічне видання.
Національна бібліотека України
ім. В. І. Вернадського.**

**Редколегія: О. С. Онищенко (голова) та ін.;
укладачі: А. Л. Панова, В. Ф. Солдатенков,
Л. В. Беляєва та ін.; наук. ред. В. Ю. Омельчук.
К., 2001. — 816 с.**

Українській революції 1917—1920 рр., безперечно, належить особливо важливе місце у багатовіковій історії нашого народу. Ставши однією з найбільших вершин в його національному поступі, вона відродила не лише українську націю, а й державність. І хоча революція в кінцевому підсумку зазнала невдачі, а українська державність була ліквідована, багатий та повчальний досвід тієї вікопомної доби має велике не лише науково-пізнавальне, а й практично-політичне значення.

Тому не випадково, що ось уже вісім десятиріч дана революція перебуває в епіцентрі наукових і політичних дискусій, породивши величезну кількість найрізноманітнішої літератури — документальних, мемуарних, наукових, науково-популярних, популярних та інших праць. Мабуть, жодному з періодів історії України вчені та публіцисти не приділили так багато уваги. Особливо плідним у цьому відношенні було останнє десятиріччя. Після появи в 1991 р. суверенної України опубліковано цілий ряд документальних збірників, захищено десятки докторських і кандидатських дисертацій, видано сотні монографічних досліджень, брошур і статей, проведено багато наукових конференцій і “круглих столів”, матеріали яких опубліковані.

Тож не дивно, що орієнтуватися в такому масиві літератури з кожним роком ставало все важче. Дослідникам, насамперед початківцям, доводилося долати чималі труднощі, оскільки спеціальних бібліографічних видань з названої проблеми досі фактично не існувало. Тим часом нагальна

необхідність їх створення була більш ніж очевидна. Ось чому поява рецензованої науково-бібліографічної праці є не тільки важливою історіографічною подією, а й справжнім подарунком дослідникам до 80-річного ювілею з часу закінчення революції.

Назване видання являє собою фактично першу у вітчизняній науковій бібліографії спробу зібрати в одній праці дані про численні друковані матеріали з історії Української революції і державності 1917—1920 рр. для того, щоб бібліографічними засобами якнайповніше представити творчий доробок вчених з даної теми за весь час її вивчення. В ньому ретельно враховано й описано, до того ж на основі новітніх досягнень вітчизняної бібліографії, документальні праці, наукові дослідження й розвідки, науково-популярні та мемуарні публікації, підручники, книги, брошури, автореферати дисертацій, статті з журналів, збірників, видань типу “наукові записки”, матеріали і тези наукових конференцій, рецензії, депоновані рукописи. Представлено праці, надруковані українською, а також російською мовою, незалежно від місця їх видання.

На нашу думку, вже перше, найзагальніше ознайомлення з покажчиком дає підстави стверджувати, що його укладачам вдалося успішно реалізувати поставлену перед собою мету — донести до дослідників, усіх, хто цікавиться вивченням історії України, необхідну історіографічну й джерелознавчу інформацію по проблемі “Українська революція і державність 1917—1920 рр.” (Назв. праця. — С. VI). Усього до нього включено 6848 бібліографічних записів. Безперечно, що за цією вражаючою цифрою стоїть тривала, копітка і скрупульозна науково-пошукова робота, оскільки переважна більшість вміщених праць переглянута *de Visu*, чимало ввійшло також нерозшуканих матеріалів. При підготовці видання широко використовувалися бібліографічні посібники і покажчики, що раніше видавалися в Україні та за її межами, в тому числі й у радянську добу.

Заслуговує схвалення обрана редколегією та укладачами загальна схема подання зібраного бібліографічного матеріалу, в основу якої покладено центральну проблему революції — українську державність, різні її форми. Вона дала змогу вдало й оптимально зручно його розмістити. Основна частина бібліографічного покажчика складається з шести розділів. Передують їй коротка, але змістовна передмова. В кожному з розділів література подається в наступній послідовності. Спочатку йдуть документальні видання, за ними спогади, огляд джерел, історіографія і загальні праці до даного розділу. Потім подаються дослідження з проблем державотворення, соціально-економічної політики, національних відносин, збройних сил, зовнішньої політики і міжнародних відносин, культури, науки та освіти, преси і видавничої діяльності, релігії й церкви.

Враховуючи цінність рецензованого видання, окреслимо нижче в найзагальніших рисах основний зміст, а також специфіку кожного розділу.

До першого з них — “Загальний розділ” включені праці, в яких досліджується весь період Української революції 1917—1920 рр. Крім названих рубрик, притаманних усім розділам, окремо представлені документи й матеріали політичних партій, література про їх діяльність. В спеціальних підрозділах зібрані підручники найрізноманітнішого призначення — від вузівських до шкільних і довідкові видання. До останніх увійшли енциклопедії, тематичні довідники, путівники, бібліографічні словники тощо.

Другий розділ під назвою “Українська Центральна рада. Утворення Української Народної Республіки” присвячений літературі доби Центральної Ради. Він має в своєму складі основні підрозділи, які передбачені у всіх наступних розділах. Лише у підрозділі “Державотворення” окремо

виділяються рубрики “Універсали” і “Конституція”, враховуючи особливу значимість названих документів.

У третьому розділі — “Українська Держава. Гетьманат” міститься література, в якій висвітлюється дана форма державності. Тут більш широко представлено документи й матеріали з питань культури, науки, освіти. Це обумовлено великою увагою до названих питань з боку гетьмана та його уряду, що виразилося, зокрема, в прийнятті відповідних законів і постанов про заснування Української академії наук, Національної бібліотеки, багатьох вищих навчальних закладів, гімназій, архівів тощо.

Література четвертого розділу, який має назву “Директорія. Відродження і розвиток Української Народної Республіки”, відображає дану героїчну та драматичну добу. В підрозділ “Державотворення” тут включено публікації про історичний Акт злуки УНР і ЗУНР від 22 січня 1919 року.

П’ятий розділ — “Західноукраїнська Народна Республіка” — включає дослідження, присвячені цій дуже важливій і своєрідній формі національної державності українців. Спеціальним підрозділом подається література про такі західноукраїнські землі, як Закарпаття і Буковина.

В останньому, шостому, розділі — “Українська Соціалістична Радянська Республіка” — зібрана література з радянської форми державності. Він містить ті ж основні рубрики, що й попередні розділи. При цьому укладачі, враховуючи наявність кількох загальних бібліографічних праць з історії радянської України, намагалися включити до покажчика насамперед ті дослідження, які з різних, як правило, політичних мотивів не потрапили до радянських бібліографічних видань.

Вся література по розділах покажчика подається за алфавітом прізвищ авторів чи назв. У необхідних випадках даються короткі анотації до записів. Для зручності користування в кінці книги містяться чотири допоміжних покажчика — іменний, географічний і два алфавітні (використаних періодичних та продовжуваних видань, а також збірників, альманахів, матеріалів конференцій).

Відзначаючи в цілому високий науковий рівень видання, доцільно, на наш погляд, висловити й окремі зауваження та побажання. Насамперед щодо повноти охоплення друкованих матеріалів, оскільки до нього ввійшли далеко не всі праці, присвячені тій незабутній добі. Інформаційну хоча б основну наукову рецензію на них (у покажчику це зроблено лише в рідкісних випадках). Нагальна потреба — підготовка покажчика видань про Українську революцію 1917—1920 рр., надрукованих у зарубіжних країнах іноземними мовами.

Прикро, що дуже цінне й потрібне видання вийшло таким обмеженим тиражем (всього п’ятсот примірників), тобто відразу після виходу покажчик фактично став бібліографічною рідкістю. Але цей закид адресується вже не його творцям, які, звичайно ж, заслуговують на велику вдячність за здійснену роботу, а жалюгідному сьогоднішньому фінансовому забезпеченню нашої академічної науки.

На закінчення ще раз підкреслимо унікальну цінність рецензованого бібліографічного покажчика. Він, безперечно, стане у великій нагоді студентам історичних факультетів, викладачам вітчизняної історії шкіл і вузів, аспірантам, науковим працівникам, ученим, усім, хто вивчає або ж досліджує нашу героїчну і драматичну історію тієї революційної доби.

І. Л. ГОШУЛЯК (Київ)

Однією з найпривабливіших для дослідників сторінок нашого минулого є період українських визвольних змагань 1917—1921 рр., який за масштабами та гостротою політичної боротьби не має аналогів у вітчизняній історії. За більш як 80-річний період його дослідження накопичено таку кількість наукової, науково-популярної та мемуарної літератури українською та іноземними мовами, якої немає з жодної іншої проблеми української історії. Слід зауважити, що, крім істориків, які, безумовно, внесли левову частку в дослідження різноманітних аспектів проблеми, у її вивченні та осмисленні взяли участь також юристи, економісти, філологи, політологи, філософи. Проте цей масив літератури, на жаль, ще не став об'єктом всебічного ґрунтовного історіографічного дослідження. Крім того, незважаючи на досить довгу історичну дистанцію — понад вісім десятиліть, серед вітчизняних дослідників, як і істориків української діаспори, ще й нині немає згоди та продовжуються дискусії щодо оцінки суті й характеру багатьох подій, що відбувалися тоді в Україні.

У цьому контексті принципово важливою подією став вихід з друку науково-бібліографічного видання “Українська революція і державність (1917—1920 рр.)” — першої спроби у формі бібліографічного покажчика зібрати та систематизувати друковану продукцію із зазначеної теми, що вийшла українською та російською мовами в період з 1917 до 2000 р.

На українській бібліографічній ниві вже давно не зростав такий дорідний колос вражаючих обсягів (близько 52 друк. арк.) та інформаційної насиченості.

Для зацікавлених читачів вихід у світ бібліографічних покажчиків є завжди очікуваною подією. Адже бібліографічні покажчики значно полегшують наукову роботу дослідників, які мусили б витрачати час і енергію на пошуки необхідних їм джерельних матеріалів.

Щодо рецензованого видання, то слід відзначити вдалу, на нашу думку, структуру книги, яка дає змогу різнобічно висвітлити велике коло питань, найповніше виявити особливості вказаних у покажчику праць. Зібраний матеріал систематизовано за схемою, в основу якої покладено сучасні наукові розробки з історії України. Правда, варто було б подискутувати з укладачами щодо застарілого і, за нашим глибоким переконанням, невиправданого обмеження хронологічних рамок періоду 1920, а не 1921 роком, але це вже тема окремого дослідження, яке не може бути реалізованим у рамках даної рецензії.

Починається видання короткою передмовою, в якій укладачі формулюють мету, основні принципи складання покажчика та розміщення у ньому матеріалу, а також правила користування ним. Мета праці, за визначенням укладачів, полягає у тому, щоб донести до дослідників, усіх, хто займається вивченням історії України, необхідну історіографічну й джерелознавчу інформацію.

Основна частина покажчика складається з шести розділів: I. Загальний розділ; II. Українська Центральна Рада. Утворення Української Народної Республіки; III. Українська Держава. Гетьманат; IV. Директорія. Відродження і розвиток Української Народної Республіки; V. Західноукраїнська Народна Республіка; VI. Українська Соціалістична Радянська Республіка. Літературу в кожному з цих розділів розміщено у певній послідовності: джерела, спогади, історіографічні публікації, загальні праці до розділу, публікації, в яких розкриваються конкретні аспекти державотворення в 1917—1920 рр. відповідно з тематикою розділу.

Зорієнтуватися у досить-таки об'ємистій книжці допомагає досконалий, на нашу думку, довідковий науково-допоміжний апарат: іменний, географічний та два алфавітних покажчики використаних періодичних і книжкових видань, вміщених на 120 сторінках тексту, які значно підвищують інформативність рецензованого видання й ефективність його використання.

В алфавітному покажчику імен подаються прізвища авторів та осіб, які згадуються в покажчику, а також псевдоніми й криптоніми, що подаються в основному тексті.

Покажчик географічних назв вміщує старі й сучасні назви окремих регіонів, областей, повітів, міст і містечок, річок України, а також географічні назви інших країн світу, про які йдеться в розділах покажчика.

Алфавітний покажчик використаних періодичних і продовжуваних видань та алфавітний покажчик збірників, альманахів, матеріалів конференцій дають змогу проаналізувати, яка друкована продукція, що вийшла за досліджуваний період, опрацьована укладачами, а які матеріали, на жаль, випали з їх поля зору.

Слід зазначити, що упорядники рецензованого видання здійснили велику наукову роботу, зокрема привели бібліографічний покажчик у відповідність до стандартів, чинних в Україні. Крім того, значна частина позицій покажчика, особливо ті, назви яких не розкривають змісту, анотовані колективом укладачів.

Ще однією позитивною рисою рецензованої праці є надзвичайна скрупульозність укладачів у підготовці рукопису до видання. В результаті відповідальної роботи на всіх етапах від добору матеріалу, технічного набору до коректорської та редакторської роботи це величезне за обсягом видання майже не містить, за поодинокими випадками, друкарських огріхів. (Для порівняння: у нещодавно випущеній у світ невеличкій монографії І.А. Логвиненка "Политическая деятельность Украинской Центральной Рады" (Глобино, 2000) налічуються сотні таких помилок.)

Відзначивши основні переваги рецензованого видання, разом з тим слід висловити певні зауваження й побажання.

У покажчику вміщено сотні публікацій під псевдонімами чи криптонімами і лише близько 30 з них укладачами розшифровано: Крезуб А. (Думін О.), В.К. (В. Кедровський), В. Еллан (В. Блакитний), Г. Юртик (Г. Тютюнник), І. Кедрин (І. Рудницький) та ін. Проте для сотень інших авторів характерно, що і в розділах, і в алфавітних покажчиках без розшифровки і без жодних приміток відособлено вживаються їх справжні прізвища і зовсім окремо їх псевдоніми та криптоніми: О.В. (Д. Донцов); О.Т. (О.Терлецький); А.Я. (А. Яковлів); Сірій Ю. (Тищенко Ю.); Золотаренко С. (Гольдельман С.); Миколаєвич М. (Стахів М.); Річицький А. (Пісоцький А.) та багато інших, і тому складається враження, що перелічуються праці різних авторів, які не мають між собою нічого спільного, тобто справжні прізвища авторів так і залишаються таємницею. За нашим глибоким переконанням, дослідження значно виграло б, коли б його укладачі ґрунтовніше зайнялись проблемою атрибуції авторства. Зрозуміло, що це значний за часом відтинок роботи, оскільки треба встановити дати життя "авторів-претендентів", вивчити спеціальну літературу та довідники, орієнтуватись у проблематиці, яку досліджував той чи інший автор, бо, наприклад, один Д. Соловей (справжнє прізвище Матяш П.) друкувався на початку XX ст., а інший Д. Соловей (мав близько десятка псевдонімів і криптонімів) — у середині XX ст. Але такому колективу це було б під силу, і він вніс би вагомий вклад у персоніфікацію вітчизняної історії та історіографії.

Зрозуміло, що як з об'єктивних, так і з суб'єктивних причин включити до видання абсолютно всю друковану продукцію з досліджуваної теми неможливо. Проте, попри всі старання укладачів максимально залучити весь доступний доробок з досліджуваної проблеми, все ж слід зазначити, що до покажчика не потрапили деякі праці, написані й опубліковані ще в 1917—1920 рр. Серед них, наприклад, книги і брошури Сергія Вікула, Федора Коломийченка, Макара Кушніра, Миколи Порша, Михайла Слобідського та інших авторів. Слід наголосити на особливому значенні перших публікацій з проблеми, виданих безпосередньо за роки українських національно-визвольних змагань 1917—1921 рр. Вони написані по гарячих слідах, вільні від цензури, видані без купюр, насичені документальним матеріалом доби. На жаль, саме ці публікації слід віднести до когорти забутих, бо вони з різних причин просто випали з поля зору наступних поколінь дослідників проблеми, і сьогодні лише починається їх ґрунтовне дослідження.

До рецензованого видання ввійшла лише друкована продукція, видана українською і російською мовами. Включення до покажчика іноземних видань, присвячених історії українського державотворення 1917—1920 рр., зокрема, написаних англійською, німецькою та польською мовами, значно розширило б тематику і дало б унікальний допоміжний матеріал для подальших наукових досліджень з проблеми.

Підсумовуючи викладене вище, зазначимо, що рецензоване видання є справжнім подарунком для істориків, політологів, краєзнавців, правників — усіх, хто цікавиться історією України. Шкода, що книга, яка, безперечно, сприятиме розвитку наукових досліджень, поширенню історичних знань, має дуже малий наклад (лише 500 примірників). Немає сумніву, що дослідники, на яких розраховане видання, одностайно висловляться за перевидання його значно більшим накладом.

В. П. КАПЕЛЮШНИЙ (Київ)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

О. В. КОЛИБЕНКО (Переяслав-Хмельницький)

У ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ “ПЕРЕЯСЛАВСЬКА ЗЕМЛЯ ТА ЇЇ МІСЦЕ В РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ, ДЕРЖАВНОСТІ Й КУЛЬТУРИ”

17—18 жовтня 2001 р. у м. Переяславі-Хмельницькому Київської області відбулася V Всеукраїнська наукова конференція “Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури”. В конференції взяли участь археологи, історики, пам’яткоохоронці, працівники музеїв та краєзнавці з Києва, Кременчука, Переяслава-Хмельницького, Полтави, Черкаса, Одеси, Дніпропетровська, Луганська — всього 52 чол.

Робота конференції розпочалася з пленарного засідання, що проводилося в актовому залі Переяслав-Хмельницького державного педагогічного інституту ім. Г.С. Сковороди. Засідання відкрив ректор цього ж закладу, д-р іст. наук, проф. *В.П. Коцур*, який розповів про історію та сьогодення і перспективи інституту. З привітанням від міськвиконкому виступив міський голова *Г.Р. Сокур*. Загальну характеристику етнокультурних процесів на Лівобережній Україні в досить широких хронологічних межах від VII до XIII ст. подав у своїй доповіді д-р іст. наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України *О.В. Сухобоков*. З доповіддю про сакральні комплекси давньоруського часу на Переяславщині виступив зав. відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України, д-р іст. наук, проф. *О.П. Моця*. Перебіг революційних подій 1917—1920 рр. на Переяславщині висвітлив д-р іст. наук, проф. Слов’янського університету *В.П. Шевчук*.

Слід відзначити доповідь кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України *В.В. Кривошеї* про основні аспекти розробки й створення “Енциклопедії Переяславщини”.

Продовженням конференції стали засідання історичної та археологічної секцій. Особливо цікавою була археологічна секція, де було заслухано 18 доповідей. На ній був представлений широкий хронологічний спектр від пізнього палеоліту до середньовіччя. Багато уваги у доповідях приділялося трипільській, скіфській та давньоруській культурам. Увагу учасників конференції привернули доповіді директора Центру охорони й дослідження пам’яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, канд. іст. наук *О.Б. Супруненко* про нові знахідки з курганів поблизу Більського городища на Полтавщині, старшого наукового співробітника відділу археології Національного історико-етнографічного заповідника “Переяслав” *М.В. Роздобудька*, присвячена проблемі розвитку поселенських структур та етнічної приналежності населення Переяславщини скіфського часу.

Учасники конференції мали змогу ознайомитися з музейними експозиціями заповідника. Завідувач відділу археології *Г.М. Бузян* познайомила гостей з роботою відділу.

Конференція дозволила збагатити знання про минуле Переяславської землі, розглянути основні дискусійні питання, надала змогу молодим науковцям представити свої доповіді й обговорити їх у колі фахівців.

Керуючись необхідністю підвищення рівня досліджень археологічних пам'яток та вдосконалення умов їх збереження, учасники конференції прийняли відповідну резолюцію:

1. Відмітити, що наукові дослідження археологічних пам'яток без їх музеєфікації, реставрації та реконструкції часто призводять до знищення пам'яток і втрати їх для людства назавжди. Тому конференція вносить пропозицію звернутися до законодавчих і виконавчих органів влади з вимогою забезпечення необхідних умов для комплексних досліджень пам'яток з подальшою реставрацією, реконструкцією та музеєфікацією кращих пам'яток історії й культури України; керівникам наукових досліджень при вивченні пам'яток обов'язково проводити залучення фахівців-етнографів, культурологів, геологів, географів, природознавців.

2. Поставити питання перед законодавчими та виконавчими органами влади про право на додаткове фінансування науки через науковий, освітній іноземний туризм з метою здійснення:

а) розробки концепції розвитку науково-освітнього іноземного туризму, створивши робочу групу з ентузіастів;

б) дати пропозиції в інвестиційних проектах по своїх регіонах та пам'ятках до Національної програми розвитку туризму до 2010 р.;

в) розробити маршрути науково-освітнього національного та іноземного туризму з урахуванням можливостей інфраструктури села і міста, враховуючи напрацювання Співки сільського зеленого туризму, шляхом створення невеликих приватних туристичних фірм;

г) взяти участь у залученні до співпраці закордонних колег, дослідників у міжнародному інвестиційному проекті "Слідами найдавніших цивілізацій", який включає кращі світові здобутки всього історичного досвіду людства;

д) підтримати історико-археологічний та культурно-просвітницький комплекс в с. Уляники Кагарлицького району Київської області, який вперше в Україні впроваджує світовий досвід експериментальної археології, з його поширенням в інших районах України;

е) організувати виготовлення сувенірної продукції на базі кращих знахідок прадавнього мистецтва, знайдених у попередні роки.

є) дати пропозиції в Міністерство освіти та науки України щодо кадрової підготовки для науково-освітнього туризму.

3. Відмітити сенсаційність досліджень 2001 р. на Більському городищі. Рекомендувати Більське городище (Полтавщина), протоміста Тальянки, Майданецьке (Черкащина) до переліку національних заповідників з подальшою підготовкою до "Списку світової спадщини ЮНЕСКО".

4. Розпочати на базі Переяслав-Хмельницького педінституту реалізацію дослідження проблеми "Русь і степ" на археологічних матеріалах Переяславщини.

5. Розширити тематику наступних конференцій із залученням фахівців з інших регіонів України.

6. Відзначити важливість та актуальність створення "Енциклопедії Переяславщини".

7. Рекомендувати до друку доповіді, представлені на пленарному та секційних засіданнях конференції.

М. Ф. ХРЕЩИК (Київ)

**МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА
КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 180-РІЧЧЮ
ЗАСНУВАННЯ ПІВДЕННОГО ТОВАРИСТВА
В УКРАЇНІ**

26 березня 2001 р. вчені Інституту історії України НАН України, Київського національного університету ім. Т. Шевченка, представники інших наукових установ, вищих навчальних закладів України і Росії зібралися на сьомі “Декабристські читання”, присвячені 180-річчю заснування Південного таємного товариства декабристів в Україні.

Серед виступаючих були відомі дослідники-декабристознавці, аспіранти, здобувачі кафедр, наукових установ, студенти вузів України.

Науково-теоретична конференція почала свою роботу в Державній історичній бібліотеці України.

З привітальним словом до учасників конференції на початку її відкриття звернувся д. і. н., проф., академік НАН України В.А. Смолій, який зазначив, що 180-річчя утворення Південного товариства декабристів — це перша дворянська революція проти російського самодержавства, яке істотно гальмувало історичний розвиток суспільства. В.А. Смолій підкреслив, що дослідженням теми декабристського руху займалися вчені царської доби, котрі не завжди могли працювати над документами слідчих справ на учасників повстання декабристів на Сенатській площі в Петербурзі 14 грудня 1825 р., яким керували К.Ф. Рилєєв й Є.П. Оболенський з Північного товариства, а також на учасників повстання Чернігівського полку 29 грудня — 3 січня 1826 р.

Дехто з істориків-дослідників першої половини XIX ст. суб’єктивно характеризували об’єктивні причини дворянської революції першої чверті XIX ст., прислужуючи царському престолу.

Лише після 1920 р. стали друкуватися слідчі справи на керівників і учасників повстання Північного та Південного таємних товариств Центрархівом у Москві з коментарями дослідників. Слідчі справи на учасників повстання Чернігівського піхотного полку, особливо Товариства об’єднаних слов’ян, а саме солдатського складу, зберігалися в архіві Могильова, де знаходився штаб Першої російської армії. Тому не завжди декабристознавці колишнього Інституту історії СРСР М.В. Нечкіна та інші об’єктивно могли проаналізувати і оцінити діяльність Кам’янської, Тульчинської і Васильківської управ Південного товариства, їх керівників. Це стосується суперечностей між управами, взаємовідносин останніх, характеристики персоналій їх керівників, генезису ідейно-політичного формування їх поглядів, підготовки до повстання. Маємо неоднозначні оцінки поразки повстань, їх наслідків.

Міжнародна науково-теоретична конференція, присвячена 180-річчю заснування Південного товариства, 140-річчю ліквідації кріпосного права, 100-річчю з дня народження видатного декабристознавця, родоначальника дослідників цієї проблеми Милиці Василівни Нечкіної, стане новим кроком вперед у дослідженні історії руху “апостолів правди”, відзначив В.А. Смолій. Голова Оргкомітету висловив свою впевненість у тому, що учасники конференції з нових позицій, на базі нових підходів і методик, без ідеологічних догм проаналізують основні проблеми декабристського руху в Україні, який діалектично пов’язаний з рухом Північного товариств-

ва, переосмисляють всю спадщину декабристів Південного товариства. Нагальним є взяття на облік, утворення єдиного реєстру документів, які знаходяться в архівах України.

Потім пленарне засідання згідно з програмою конференції розпочав доповіддю «Археографічне забезпечення проблеми “Декабристи і селянська реформа 1861 р.”» д. і. н., проф. кафедри історії Росії Київського національного університету ім. Т. Шевченка, член Оргкомітету по проведенню конференції Г.Д. Казьмирчук. Доповідач наголосив на тому, що і сьогодні заслуговують на увагу праці О.О. Корнилова, В.І. Семевського в дожовтневу добу та М.В. Нечкіної і М.М. Дружиніна в радянські часи, де ґрунтовно проаналізовано “Руську Правду” П.І. Пестеля і “Конституцію” М.М. Муравйова, також частково охарактеризовано діяльність декабристів, звільнених після покарання, у часи підготовки і практичного проведення селянської реформи 1861 р.

На сьогоднішній день джерелознавчою основою історіографічного осмислення проблеми “Декабристи і селянська реформа 1861 р.” є деякі фрагменти залишених записок декабристів С.П. Трубецького, А.Є. Розена, П.М. Свистунова і М.В. Басаргіна.

Є також матеріали опонентів радикального проведення селянської реформи з наділенням селян землею, зокрема П.Д. Стремоухова, який залишив свої спогади про нижньгородського губернатора А.М. Муравйова.

Із змістовною доповіддю “А.П. Єлагіна і Г.С. Батеньков (до питання взаємовідносин)” виступила Л. Сахарова, науковий співробітник Державного історичного музею Москви. Вона відзначила діяльність А.П. Єлагіної, яка приймала в своєму салоні видатних поетів, письменників, музикантів: Пушкіна, Лермонтова, Гоголя, Даля, Жуковського. Після революційного повстання 14 грудня 1825 р. на Сенатській площі Г.С. Батенькова було відправлено до Сибіру на каторгу, де його всіляко підтримувала А.П. Єлагіна. До неї він повернувся після амністії 1856 р. Ці відносини, відзначила доповідачка, стали яскравим взірцем християнської моралі і глибокого кохання.

Змістовною на конференції була доповідь і М.Ф. Хрещика, здобувача Інституту історії України НАНУ “Утворення і розвиток Південного таємного товариства”, в якій він проаналізував об’єктивні причини і наслідки його утворення в Україні. Декабристи, перебуваючи в закордонних походах 1813—1815 рр., своїми очима бачили наслідки Великої Французької революції кінця XVIII ст., знайомилися з революційною ситуацією в європейських країнах, особливо з подіями 1820—1821 рр. в Неаполі та П’ємонті, в Іспанії, Португалії, Греції 1821—1823 рр., з рухом карбонаріїв у Швейцарії, Англії, Бельгії й Голландії. Досвід і практику останнього ми знаходимо в діяльності “Товариства з’єднаних слов’ян” з їх “Правилами” і “Клятвою”.

Було також проаналізовано довгий шлях розвитку масонства як першооснови діяльності декабристів. Саме суперечності консерваторів привели до ліквідації в лютому 1821 р. “Союзу благоденства” і заснування в березні 1821 р. “Південного таємного товариства”, яке ставило за мету введення республіканської форми правління в Росії на основі виробленого програмного документа товариства “Руської правди”.

Після пленарних основних доповідей розпочала роботу секція № 1 (історії) в читальному залі науковців Державної історичної бібліотеки України (керівник — д. і. н., проф., член-кор. НАНУ О.П. Реєнт).

З доповіддю “Польська політична конспірація першої половини 1820-х рр. на Волині і декабристи” виступив д. і. н., проф. Кам’янець-По-

дільського педагогічного університету Л. Баженов, який зупинився на аналізі дослідження масонських лож у Королівстві Польському, на Київщині, Волині і Поділлі.

“Оцінка політичних поглядів П.І. Пестеля з боку поміркованого крила Південного товариства” — таке повідомлення зробила студентка історичного факультету Київського національного університету М. Казьмирчук.

“Українська тема у творчості й естетичних теоріях декабристів” прозвучала у виступі д. ф. н., проф. Київського національного університету З. Кирилюк, яка зробила аналіз творчості К.Ф. Рилєєва, Ф.М. Глінки, О.В. Сомова.

В. Лагодзінський у цікавому повідомленні “Ідеї декабристів і університетське життя 30-х рр. XIX ст.” проаналізував, зокрема, вплив віршів К.Ф. Рилєєва “Временщик” і О.С. Пушкіна “Вільність” на формування прогресивних настроїв у суспільстві.

Всі присутні на конференції уважно слухали виступ к. ф. н. Г. Ігнатенко “К.Ф. Рилєєв і Україна”. Вона торкнулася маловідомих матеріалів життя і діяльності Рилєєва як керівника Північного товариства і видатного поета.

Емоційним був виступ перед учасниками конференції С. Газарянц, зав. відділом масової роботи ДІБУ, на тему «Декабристська література про “сповборників святої волі” у фондах Державної історичної бібліотеки України». Вона ознайомила присутніх з виставкою праць відомих декабристознавців, особливо праць М.В. Нечкіної, з нагоди 100-річчя з дня її народження.

А. Мелешко виголосила повідомлення “Балканська проблема в політичних планах декабристів”, де аналізувався твір П.І. Пестеля “Царство Грецьке”.

Науковий співробітник Київського музею О.С. Пушкіна С. Мамаєв ознайомив присутніх з “Декабристською збіркою” у його фондах.

Аналізувалась і “Руська Правда” П.І. Пестеля у виступі д. ю. н., проф. Запорізького держуніверситету Н. Прозорової — “Поняття права у творчій спадщині П.І. Пестеля”.

На пленарному засіданні секції історії зробив повідомлення М. Шутий — директор СШ с. Вороньки Полтавської обл. — “Декабристи і с. Вороньки”. Це розповідь про важкий шлях утворення музею декабристів у колишній садибі Волконських, про життя і діяльність Волконських і Поджіо, які тут поховані.

27 березня 2001 р. науково-теоретична конференція продовжила свою роботу. Роботу секції № 2 (історіографії) відкрив її керівник д. і. н., проф. кафедри історії Росії Київського національного університету Г. Казьмирчук.

На пленарному засіданні роботи секції з повідомленням виступили вчені, аспіранти, студенти вузів України.

О. Вербовий, аспірант Київського університету, виголосив змістовну розвідку “Діяльність Південного товариства в дослідженнях В.М. Базилевича”.

“Оцінка поглядів декабристів на селянське повстання в Історичному товаристві Нестора-літописця” — тема виступу аспіранта Київського національного університету Л. Зубицького.

З цікавою темою перед учасниками конференції виступив студент історичного факультету Київського національного університету В. Довгопол — “О.Ю. Гермайзе про рух декабристів в Україні”. Він відзначив, що ця тема чекає на свого дослідника.

Проблему “Пушкін і декабристи” розглянула Н. Жаркевич, к. ф. н., доцент Ніжинського педагогічного університету.

Темі “Діяльність історико-етнографічного гуртка в імператорському університеті (20—30 рр.): історіографічний огляд” присвятив свій виступ студент історичного факультету Київського національного університету Ю. Латиш, який проаналізував подвижницьку діяльність професора цього університету М.В. Довнара-Запольського.

Змістовними були матеріали аспірантки Київського національного університету О. Ляпіної — “Історія декабристського руху в працях учених Київського університету (20—30 рр.): історіографічний огляд”; к. і. н., доцента цього ж університету О. Мельничука — “Рух декабристів і деякі проблеми історії України першої половини ХІХ ст. в історіографічній спадщині Д.І. Дорошенка”; здобувача історичного факультету цього ж університету А. Сілкіна — “Взаємовідносини Товариства об’єднаних слов’ян та Південного товариства декабристів у дзеркалі офіційної історіографії”; к. і. н. доцента Переяслав-Хмельницького державного педагогічного інституту ім. Г.С. Сковороди Т. Соловйової — “Декабристи про торгівлю та дороги Правобережної України”.

Наприкінці Міжнародної науково-теоретичної конференції “Сьомі декабристські читання” керівники секцій історії та історіографії підбили підсумки дводенної роботи, щиро подякували всім за участь і повідомили про те, що матеріали цього наукового зібрання будуть надруковані окремим збірником.

Г.Б. Вишинський, керівник Представництва Російського центру міжнародного наукового і культурного співробітництва при уряді Російської Федерації в Україні, радник посольства Російської Федерації, висловив щиру подяку Оргкомітетові за проведення конференції, всім учасникам наукового зібрання.

За слушні ідеї в організації і проведенні цієї конференції подякували також д. і. н., проф. Г.Я. Сергієнку, академіку Міжнародної Слов’янської академії наук.

Всі присутні вшанували пам’ять засновника і керівника школи декабристознавства М.В. Нечкіної з нагоди 100-річчя від дня її народження і відомого декабристознавця, д. і. н. М.М. Лисенка, з дня смерті якого минуло п’ять років.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Т. Г. БОРЯК (Київ)

**ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ЧИТАННЯ
У КИЇВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ
УНІВЕРСИТЕТІ ім. Т.Г. ШЕВЧЕНКА**

13 листопада 2001 р. у Київському національному університеті ім. Т. Шевченка відбулися Четверті джерелознавчі читання “Джерела з історії української державності”, присвячені 10-й річниці незалежності України. Співорганізаторами читань виступили кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки історичного факультету Київського національного університету, Інститут української археографії й джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, Україн-

ське історичне товариство. Спочатку відбулося пленарне засідання, а потім читання продовжувались у секціях.

Конференцію відкрив заступник декана історичного факультету, проф. *О. Мінгазутдінов*. Завідувач кафедри архівознавства і спеціальних галузей історичної науки д-р іст. наук, проф. *Я. Калакура* виступив з доповіддю “Основні етапи формування джерельної бази з історії Української державності”, в якій учений виклав свою концепцію періодизації відкладання джерел до історії української державності, починаючи від часів існування давньоруських племен і закінчуючи сучасністю. На думку доповідача, періодизація, як дослідницький метод, дозволяє глибше простежити вплив конкретно-історичних умов на формування джерельної бази, з’ясувати її повноту та існуючі прогалини, окреслити шляхи подальшого пошуку джерел і залучення їх до наукового обігу, а відтак збагатити джерельну базу історичної науки.

Потім слово було надано начальнику відділу Державного комітету архівів України *К. Новохатському*, який ознайомив присутніх із значенням Національного архівного фонду у збереженні джерел з української державності. Доповідач проінформував присутніх щодо підготовки нової редакції Закону України “Про Національний архівний фонд і архівні установи”.

Провідний науковий співробітник Інституту держави і права НАН України, канд. юрид. наук *І. Усенко* виступив з доповіддю про джерелознавчі проблеми історико-юридичної науки. Професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки д-р іст. наук *М. Щербак* зупинився на значенні поліцейських документів для вивчення державницької діяльності М. Грушевського. Виявлені ним документи дозволяють більш повно розкрити наукову і громадську діяльність майбутнього лідера Центральної Ради. Доцент, канд. іст. наук *В. Капелюшний* виступив з доповіддю “Псевдоніми та криптоніми в контексті проблеми персоніфікації історіографії українських національно-визвольних змагань 1917—1921 рр.” Дослідник переконливо, оперуючи фактами, довів, що в напрямку розшифрування псевдонімів і криптонімів українських діячів зроблено, на жаль, тільки перші кроки. Директор Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, д-р іст. наук *І. Матяш* виклала своє бачення стосовно джерельної бази української архівістики доби Української революції 1917—1920 рр.

Цікавою для слухачів виявилася доповідь доцента кафедри новітньої історії України Київського національного університету канд. іст. наук *Г. Савченка*, який, досліджуючи джерела, які безпосередньо стосуються процесу українізації армії в 1917 р., критично проаналізував ряд радянських археографічних видань. Старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України *Л. Маркітан* розповіла про особливості джерельної інформації кінофотодокументів з історії Української державності, використовуючи при цьому наочні засоби — зразки різних типів документів, фотографій, кіноматеріалів. Заключною на пленарному засіданні була доповідь д-ра іст. наук *І. Верби* на тему “Молодий М. Грушевський: психологічний портрет”.

Досить плідною виявилася робота секцій. На першій з них “Джерелознавчі та архівознавчі аспекти історії Української державності” (керівник — проф. *М. Щербак*) з цікавими повідомленнями виступили *М. Дмитрієнко, І. Лебедева, Я. Іщенко, В. Пилипів, С. Павленко, В. Кошляк, І. Михальський, М. Палієнко, О. Почильницька* та ін. Їх доповіді торкалися безпосередньо питань розробки джерельної бази досліджень з обсягу спеціальних історичних дисциплін, зокрема таких важливих носіїв інформа-

ції, якими є унікальні джерела — національні та державні герби, паперові гроші — перша національна валюта, пам'ятки вексилології тощо.

Друга секція була присвячена історіографічним джерелам з історії державності України і проходила під керівництвом проф. *І. Войцехівської*. Аспірант кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки *В. Сімперович* зробив доповідь “До історіографії суспільно-політичних процесів в Україні на етапі відновлення її державності (рубіж 80—90-х рр. XX ст.)”. Студентка *Л. Козуб* виголосила своє бачення державницької концепції М.П. Драгоманова. Доцент *С. Дровознюк* (Вінниця) проаналізував історіографічні джерела з історії більшовицької “українізації” українського села в міжвоєнний період. Доцент кафедри новітньої історії України Київського національного університету канд. іст. наук *С. Пивовар* висвітлив підходи до неординарної проблеми “Твори М. Бажана як історіографічне джерело української державності (друга половина 1940-х рр.)”. Доповідь доц. *Н. Щербак* привернула увагу ще раз до постаті М. Грушевського з огляду значення його діяльності для становлення українського парламентаризму. Студентка *Т. Боряк* зробила аналіз праць українських істориків вищих шкіл у Чехо-Словаччині з огляду на вивчення ними проблеми української державності періоду 1917—1920 рр.

Загалом роботу Четвертих джерелознавчих читань можна визнати такою, що пройшла плідно й успішно, давши чимало всім, хто вивчає названу проблему. Можна твердити, проаналізувавши коло порушених питань, що найбільше уваги учасники конференції присвятили аналізу джерел вивольних змагань 1917—1921 рр., яких торкнулись у своїх виступах *В. Капелюшний, І. Матяш, Г. Савченко, Т. Боряк*. Значна частина доповідей та повідомлень була пов'язана з посталями, які відіграли важливу роль у різних періодах української історії (виступи *Л. Козуб* — про М. Драгоманова, *С. Пивовара* — про М. Бажана), і зокрема, з особою автора “України-Руси” М. Грушевського, характеристику певних періодів діяльності якого висвітлювали *М. Щербак, І. Верба, Н. Щербак*.

Учасники читань окреслили коло питань, які заслуговують на подальше дослідження, зокрема відзначили, що саме джерела з історії Української державності дають інформацію для їх розв'язання. Було висловлено ряд пропозицій щодо видання документальних збірників за прикладом двотомника “Українська Центральна Рада: документи і матеріали”, а також оприлюднення матеріалів читань через друк.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Л. О. ЗАШКІЛЬНЯК (Львів), Р. Б. СИРОТА (Львів)

**МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
У ЛЬВОВІ “ВИКЛИКИ СУЧАСНОЇ
ІСТОРІОГРАФІЇ: СВІТОВИЙ
ТА УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТИ”**

9—10 листопада 2001 р. Центр удосконалення досліджень і викладання історії, створений у Львівському національному університеті ім. Івана Франка в рамках виконання мегапроекту “Вища освіта: лідерство для прогресу” Міжнародного фонду “Відродження”, провів у Львові Міжнародну наукову конференцію “Виклики сучасної історіографії: світовий та український контексти”. В її роботі взяли участь понад 50 українських і зарубіжних учених. Вони представляли провідні наукові й освітні осередки

України, Білорусі, Польщі, США, Канади, Росії, Угорщини, зокрема Волинський, Дніпропетровський, Запорізький, Київський, Львівський, Харківський, Чернігівський педагогічний університети, Національний університет “Києво-Могилянська Академія”, Інститут історії України НАН України, Інститут українознавства НАН України, Інститут української археології та джерелознавства НАН України, Львівську Богословську Академію, Гарвардський університет (США), Центрально-Європейський університет у Будапешті (Угорщина), Люблінський університет ім. М. Кюрі-Склодовської (Польща), Ягеллонський університет у Кракові (Польща), Польсько-Український європейський колегіум у Любліні (Польща), Інститут історії Польської академії наук (Польща), Брестський державний університет (Білорусь), Московський університет ім. М. Ломоносова (Росія).

Метою зустрічі було прослідкувати сучасні тенденції розвитку світової й української історіографії в порівняльному плані, визначити їхні спільні риси і відмінності, віднайти шляхи взаємозбагачення, а також проаналізувати нові підходи до підготовки навчальної літератури з історії для вищих та середніх навчальних закладів. Конференція відрізнялася від традиційних форумів і була спланована таким чином, щоб одна і та ж тема була представлена по можливості одночасно українським і зарубіжним ученим, а інші її учасники брали активну участь в обговоренні доповідей. Основне навантаження, таким чином, переносилося на дискусію, яка повинна була виявити позиції дослідників і викладачів вищих навчальних закладів з приводу порушених питань. На думку організаторів, така форма проведення наукових зустрічей найбільше сприяла налаштованості на обговорення проблем, а не була черговим парадним заходом. Програма передбачала проведення 4 тематичних засідань.

Перша тематична дискусія була присвячена розгляду парадигм сучасної світової історіографії. Основні доповіді зробили професори *Альфред Рібер* (Цentrально-Європейський університет у Будапешті) і *Ян Поморський* (Університет ім. М. Кюрі-Склодовської в Любліні). Доповідь проф. А. Рібера акцентувала увагу на моделях і способах організації нарації в історичних дослідженнях на сучасному етапі. Доповідач виокремив принаймні 5 основних моделей історіографічної практики, які найчастіше використовуються істориками на Заході: цивілізаційну, історико-соціологічну, глобалістську, емпірицистську і т. зв. “диффузійністську” (сучасна Чиказька школа у США). Він підкреслив перспективність використання нинішньої українською історіографією насамперед моделей порівняльної історіографії, котра дозволяє розглядати історичні події в більш широкому суспільно-політичному або регіональному контексті і позбавлятися впливу міфу про винятковість розвитку тої чи іншої нації. Натомість проф. Я. Поморський представив поширені моделі історіописання з погляду теоретичної історії, тобто у більш широкому наукознавчому аспекті. Він запропонував розрізняти сциєнтичні, постмодерністські, комунікативні, культурно-антропологічні моделі, підкресливши перспективність їх використання у майбутньому.

Виступи проф. *Ірини Колесник* (Дніпропетровськ), д-ра *Джефрі Вілса* (США—Україна), проф. *Віталія Підгаєцького* (Дніпропетровськ), канд. іст. наук *Вадима Ададунова* (Львів), доц. *Геннадія Прибитка* (Брест) та інших торкалися питань парадигмального характеру історіописання. Більшість учасників дискусій підтримали культурну орієнтованість історіографії, яка пов’язана з інтерпретацією істориком джерельного матеріалу. Знайшла підтримку думка про те, що сама по собі національна парадигма історіописання віддаляє історичну інтерпретацію від багатоманітності і

різноманітності реального минулого. Щоб уникнути однобічності, кон'юктурності й політичної заангажованості, історикиві слід завжди пам'ятати про ширший контекст висвітлення об'єкта дослідження — сусідів, регіону, континенту (*А. Рібер*), а також альтернативні моменти, що містяться в кожній історичній ситуації до моменту її реалізації (*Я. Поморський*).

На другому тематичному засіданні, присвяченому новим явищам у підготовці навчальної літератури для шкіл і університетів, з доповідями виступили професори *Марша Сіферт* (Центрально-Європейський університет у Будапешті) і *Федір Турченко* (Запоріжжя). Якщо перший доповідач наголошувала, що у підготовці навчальної літератури повинні домінувати нові аудіовізуальні засоби передачі інформації, а у змісті — “багатоголосся” історичної реальності та її сучасних інтерпретацій, то український учений акцентував увагу на потребі створення насамперед “власного обличчя” історії України, а тоді вже переходити до багатоманітності представлення історичної інформації у шкільних і вузівських посібниках.

Репліки учасників і дискусія виявили певний дисонанс між станом і підходами до навчальної літератури на Заході та в Україні. Відставання України в технічному і концептуальному відношеннях від розвинутих країн Заходу особливо наочно проявилось під час обговорення питання навчальних посібників для шкіл і вищих навчальних закладів. Думки учасників поділилися між прихильниками створення “обов'язкових”, суворо визначених національними програмами підручників для патріотичного виховання, і прибічниками культурно-плюралістичного бачення ролі підручника, як специфічного орієнтира у сучасному багатоманітному світі. При цьому була висловлена думка про застарілість погляду на потребу існування підручників для вищої школи, затверджених міністерствами або відомствами (проф. *Ф. Турченко* вважав за потрібне зберегти на даному етапі підручники, які повинні у майбутньому відійти у минуле), наголошувалося на авторських посібниках і програмах. Проф. *Юрій Мицик* (Київ) поділився спостереженнями щодо “занепаду” історії як предмета у середній та вищій школах України, оскільки вона “розчиняється” у всесвітній історії і це шкодить формуванню національної самосвідомості молоді.

Близькими до нього були висловлювання проф. *В. Верстюка* (Київ). Проф. *Я. Поморський* зазначив, що викладання історії не повинно обмежуватися лише функцією “історичної пам'яті”, а нести пізнавальне навантаження відповідно до наукових знань і нових методів викладання, котрі враховуватимуть сучасний технологічний рівень. Проф. *Ярослав Грицак* (Львів) підтримував прихильників більш широкого європейського контексту викладання історії, який повинен позбавити українську історію “провінціального нашарування”. На користь більш широкого світового контексту національної історії висловилися доц. *Олексій Толочко* (Київ), проф. *Георгій Касьянов* (Київ), викладач *Вікторія Серєда* (Львів), доц. *Тетяна Балабушевич* (Київ), викладач *Олена Джиджора* (Львів), доц. *Роман Шуст* (Львів).

Цікаві міркування висловив проф. *Єфим Пивовар* (Москва), підкресливши неприйнятність у сучасних умовах викладати національну історію на засадах “протиставлення”, що трапляється завжди, коли намагаються поставити на перше місце завдання патріотичного виховання, а не пізнання. Він наголосив також на тісному зв'язку і переплетенні історії України з історією Росії та СРСР, що змушує істориків уважно ставитися до питань взаємин свого народу з іншими народами. У заключному виступі проф. *М. Сіферт* зазначила, що головним напрямом вдосконалення суча-

сних підручників для середньої і вищої школи є збагачення їхнього змісту, щоб вони вчили читача мислити самостійно й формувати не “казане”, а власне бачення минулого.

Третє тематичне засідання, яке відбулося 10 листопада, розпочалося з доповіді проф. *Ришарда Щигела* (Люблін) про нові тенденції у польській історіографії в галузі медієвістики. Він відзначив, що після 1989 р. у Польщі закінчився період т. зв. офіційної історіографії, утворилося багато нових науково-освітніх центрів, кожен з яких дбає про використання новітніх європейських методик в історичних дослідженнях, щоб зберегти авторитет і престижність у науковому світі. Основна увага істориків-медієвістів Польщі зосереджена на вивченні суспільства та його інститутів у розрізі впливів різнорідних традицій і культур. Європейський контекст вже віддавна прослідковується в польській історіографії, тому нині більше йдеться про застосування нових методик мікроісторії, історії ментальностей та ін. Співдоповідачем на засіданні виступив доктор *Мацей Яновський* (Варшава), який схарактеризував нові явища в польській історіографії проблем історії XIX і XX ст. Він зазначив, що в загальній масі історичних студій нових яскравих дослідницьких праць є не так багато. Серед них найпомітніші торкаються історії польської суспільно-політичної думки, якій повернуто її багатоманітність (від консерватизму до радикальних течій). Новим полем досліджень стало вивчення історії східних земель колишньої Речі Посполитої, пов'язане з подоланням попередніх заборон цієї тематики, а також історії Центрально-Східної Європи як регіону. Вказана тематика принесла низку цікавих досліджень порівняльного плану, які експонують паралелізм у розвитку багатьох народів вказаного регіону. Третю співповідь зробив професор *Єфим Пивовар* (Москва), який зупинився на загальних рисах розвитку російської історіографії після 1991 р., а також певних її здобутках у вивченні проблем новітньої історії. Він вказав на нові явища, які вплинули на роботу російських істориків, зокрема т. зв. “архівну революцію”, пов'язану з відкриттям багатьох архівосховищ, “інтернаціоналізацію” досліджень (участь зарубіжних учених у вивченні проблем російського минулого), включення до тематичного поля досліджень обширного пласта російської еміграції. Далі він охарактеризував здобутки російських істориків у вивченні проблем XX ст.

Дискусія розпочалася з короткого виступу доцента *Геннадія Прибитка* (Брест), в якому він висвітлив особливості сучасного стану білоруської історіографії. Учасники дискусії зосередилися на окремих проблемах історіографії Центральної і Східної Європи. Доктор *Роман Мокляк* (Краків) вказав на велику кількість білих плям польської та української історіографій у вивченні польсько-українських стосунків, що негативно відбивається на процесах зближення двох сусідніх народів. Проф. *Наталія Яковенко* (Київ) ствердила, що 1989 р. не може бути хронологічним рубежем для багатьох історіографій країн Центрально-Східної Європи, оскільки там історичні дослідження не зазнавали таких суворих обмежень, як в СРСР, розвивалася т. зв. література “другого обігу”, зберігалися академічні традиції в середовищі істориків. Її підтримав проф. *Я. Грицак* (Львів), підкресливши, що польська історіографія здавна розвивалася за європейськими зразками і була інспіратором для багатьох українських істориків радянського часу. Не слід також недооцінювати значення і впливів центральної (московської) історіографії, котра ще за радянських часів знаходилася в привілейованому становищі щодо національних історіографій Радянського Союзу, зокрема української. У виступах доц. *Володимира Пришляка*

(Луцьк) і проф. *Юрія Мицика* (Київ) підкреслювалися позитивні здобутки білоруських істориків щодо тематики і методики досліджень.

Підставою для дискусій на четвертому тематичному засіданні, присвяченому стану української історіографії, стали доповіді проф. *Ярослава Грицака* (Львів) і доктора *Марка Бейкера* (Канада). Перший доповідач провів типологію праць українських істориків останнього десятиріччя, виділивши чотири неоднакові групи дослідників: старших істориків радянського періоду, котрі сприйняли нові “правила гри”, істориків позитивістського плану, істориків, які зорієнтувалися на західну історіографію, і молодих дослідників, які здобули освіту за кордоном. Серед фахових істориків нині тон задає перша з названих груп. В українській історіографії фактично запанували дві основні парадигми — національна, заснована на схемі М. Грушевського із запозиченнями з т. зв. “державницької”, і пост-позитивістська (поки що дуже слабка).

Відставання сучасної української історіографії полягає в тому, що взірцями для молоді пропонуються позитивістські зразки історіописання, поширені у XIX ст. М. Бейкер ствердив, що в українській історіографії помітні позитивні зрушення щодо тематики досліджень, методологічної багатоманітності, проведення дискусій. Разом з тим переорієнтація багатьох істориків з марксистсько-ленінської на національну парадигму історіописання призводить до заміни одних міфів іншими (міф Леніна—Сталіна замінений міфом Грушевського—Петлюри), в той час як дослідження реальних соціальних процесів залишається на зародковій стадії. Надалі в українській історіографії переважають судження про історичні події на підставі заяв представників політичних партій та окремих ідеологів, котрі, як відомо, часто були далекими від реальних інтересів і прагнень людей. Національна парадигма, на думку доповідача, обмежує можливості досягнення історичної правди, оскільки не відбиває дійсного багатомірного стану речей. Свої спостереження доповідач підкріпив аналізом історіографії української революції 1917—1920 рр.

Дискусію розпочала проф. *Марта Богачевська-Хом'як* (США), підкресливши неприйнятність у сучасних умовах виключно національного підходу до історії України і закликавши істориків проявляти більше принципівості в рецензуванні праць своїх колег, дискусіям над важливими питаннями минулого. Проф. *Владислав Верстюк* (Київ) наполягав на стрижневому значенні національного питання в українській революції 1917—1920 рр. Він зазначив, зокрема, що національна парадигма дозволяє добре організувати фактичний матеріал і робити висновки, а перескакування історіографічних етапів, до якого закликають деякі історики, і негайний перехід до постмодерністських зразків не принесе користі українській історіографії. Тези В. Верстюка підтримав проф. *Ф. Турченко* (Запоріжжя), а також доц. *Ігор Гирич* (Київ). Проф. *І. Колесник* (Дніпропетровськ) запропонувала оптимістичніший погляд на сучасну українську історіографію, вважаючи, що вже сьогодні національна парадигма поступово переростає у постмодерністську на базі “народології”. Викладач *Остан Серєда* (Львів) заперечив панування схеми Грушевського в сучасних історичних дослідженнях. Доц. *О. Толочко* (Київ) висловив радикальне припущення, що науковій історіографії як такої поки що в Україні немає. Близьким до нього був *Г. Касьянов* (Київ), який вважає, що українська історіографія все ще залишається напрочуд “радянською”. Проф. *Н. Яковенко* (Київ) зауважила, що хороших наукових праць в українській історіографії ще дуже мало, натомість з'являється маса примітивної ненаукової літератури з історії. К. і. н. *Володимир Ващенко* (Дніпропетровськ)

ровськ) відштовхнувся від кризи сучасної світової історіографії і на її тлі охарактеризував стан сучасної української історичної літератури як перехідний, такий, що гостро ставить питання про дальші шляхи її розвитку і дає шанс українським історикам збагатити свої дослідження новими парадигмами. Проф. Є. Пивовар (Москва) погодився з проф. Я. Грицаком щодо визначення “провінційного” характеру української радянської історіографії, відзначив збереження впливів різних ідеологем на сучасних українських істориків. Проф. А. Рібер (Центрально-Європейський університет) зупинився на питанні складності вивчення української революції 1917—1920 рр. і запропонував українським історикам взяти до уваги досвід західних історіографій у вивченні революцій. На заключення проф. Леонід Зашкільняк (Львів) відзначив важливість і плідність дискусії, яка дозволила не тільки познайомитися з досвідом сучасних західних історіографій, але й порівняти розвиток української історіографії з історичними студіями в сусідніх країнах, у тому числі пострадянського простору.

Зустріч і обмін думками між українськими та зарубіжними істориками, які відбулися під час конференції, були корисними для обох сторін. Вони показали, що українська історіографія сьогодні має всі підстави для інтеграції у світовий науковий простір. Для прискорення цього процесу треба, щоб українські дослідники та викладачі вузів активніше брали на озброєння кращий світовий досвід вивчення минулого, опрацьовували національну концепцію (концепції!) історії України за допомогою нових методів і технологій, котрі дозволяють одержати більш об’єктивні знання про минуле й у підсумку інтегрувати її в світовий контекст. Від цього повинні виграти і національна історична наука, і світове наукове співтовариство.

Висновки щодо впровадження новацій у національну історіографію треба буде робити в процесі проведення змін в організації історичних досліджень, підготовки кадрів фахових істориків, оцінюванні дослідницьких і навчальних праць учених. Нині стало краще видно, що конкретно гальмує розвиток української історіографії. Одним з головних недоліків сучасної вітчизняної історіографії є катастрофічно мала кількість фахових істориків, здатних проводити дослідження і викладати історію на рівні кращих зразків світової історичної думки, істориків, які добре орієнтуються в основних компонентах історичних студій, знають світову наукову літературу, опанували й використовують на практиці нові методи і технології здобуття й поширення історичних знань. Це означає, що перед нами стоїть важливе завдання змінити ситуацію на краще саме в цьому напрямку — готувати нинішні покоління істориків, здатних успішно і на рівних працювати в світовому науковому співтоваристві. Одним з кроків реалізації цього завдання й була конференція, а також інші заходи в рамках мегапроекту “Вища освіта: лідерство для прогресу” (з ними можна докладніше ознайомитися на веб-сторінці Центру удосконалення досліджень і викладання історії: www.megahistory.lviv.ua). Основні доповіді будуть опубліковані у виданні Інституту історичних досліджень Львівського національного університету ім. Івана Франка часописі “Україна модерна”.

В. М. БЕКЕТОВА (Дніпропетровськ)

НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ “МУЗЕЙ І МІСТО: МУЗЕЄЗНАВЧІ АСПЕКТИ ЗБЕРЕЖЕННЯ І ВІДТВОРЕННЯ СВОЄРІДНОСТІ МІСЬКОЇ КУЛЬТУРИ”

Обласна науково-практична конференція “Музей і місто: музеєзнавчі аспекти збереження і відтворення своєрідності міської культури”, яка відбулась у Дніпропетровському історичному музеї ім. Д.І. Яворницького (далі в тексті ДІМ) 17 травня 2001 р. — напередодні Міжнародного Дня музеїв, є одним з науково-культурних заходів, що у великій кількості заплановані в поточному році на честь 225-річчя Дніпропетровська. Співробітники музеїв області (7 державних та 171 громадського музею) на пленарному та двох секційних засіданнях заслухали й обговорили 25 доповідей та повідомлень з історії міста і краю, з нагальних проблем експозиційної, науково-фондової, науково-просвітницької діяльності музеїв у контексті їх функціонування в міському середовищі. Адже саме в музеях зосереджені тисячі репрезентативних історичних джерел, пам’яток минулого, унікальних культурно-мистецьких скарбів, які можуть допомогти пролити світло на деякі “білі плями”, малодосліджені сторінки історії одного з найбільших обласних центрів України, проілюструвати багате, насичене подіями минуле Дніпропетровська й області. Ця думка пролунала в більшості виступів на конференції.

В доповіді директора ДІМ *Н.І. Капустіної* “Роль ДІМ у функціонуванні міського соціуму” на конкретних прикладах висвітлено діяльність музею щодо дослідження й популяризації історії Дніпропетровська, збереження та відродження його культурних традицій, своєрідності міського середовища, окреслено його внесок у культурно-просвітницьке життя міста шляхом започаткування нових ефективних форм науково-просвітницької роботи, масових заходів, вивчення попиту відвідувачів, організації різноманітних виставок з колекції ДІМ та інших музеїв України, приватних зібрань, розгортання реклами в ЗМІ (особливо на телебаченні) тощо.

Одній з маловідомих сторінок з історії обласного центру присвятила свою доповідь завідувача сектором ДІМ *В.І. Лазебник* — “Почесні громадяни Катеринослава”. Виявивши прізвища всіх почесних громадян Катеринослава ХІХ — початку ХХ ст., доповідач окреслила їх внесок у розвиток міста, повідомила про віхи їх життєвого шляху, і виявлені в музейному зібранні їх особисті матеріали незабаром посядуть гідне місце в експозиції ДІМ (портрети, документи, фото, книги, речі).

У зв’язку із святкуванням ювілею міста значно збільшився інтерес науковців та широкої громадськості до питання розробки сучасного герба Дніпропетровська та історії міської геральдики. Обговорення цих питань вийшло за межі суто мешканців міста та області і набуло всеукраїнського розголосу. Тому не випадково на конференції була заслухана доповідь заступника директора ДІМ по науковій роботі, канд. іст. наук *В.М. Бекетової* “Герб міста та його використання в міському середовищі (за матеріалами ДІМ)”, в якій визначено й охарактеризовано головні етапи в розвитку геральдики міста Дніпропетровська, проаналізовано можливості музейної геральдичної колекції щодо реконструкції історії міської геральдики в краї та оприлюднено сучасні процеси в міському герботворенні.

Повідомлення *О.В. Аліванцевої*, завідуючої відділом ДІМ, було присвячене проблемі створення нового музею в Дніпропетровську, а саме: меморіальному будинку по вул. Ленінградській, 11, де мешкала на початку XIX ст. дворянська родина Фадєєвих-Ган, яка дала світу багатьох видатних осіб у галузі науки, культури, літератури, теософії. Робоча назва музею “Три Олени” — Олена Фадєєва (в дівочтві Долгорука), Олена Ган (донька О. Фадєєвої), Олена Блаватська (донька О. Ган). Як зазначила авторка наукової концепції цього музею, “головне завдання музейників сьогодні — добитися, щоб місцева влада передала будинок по вул. Ленінградській, 11 на баланс історичного музею і виділила кошти на його реставрацію...”.

Проблеми перебудови експозиції, присвяченої історії міста Дніпродзержинська, були розглянуті в доповіді директора Дніпродзержинського міського музею *Н.М. Буланової*. Тема її доповіді стосується не лише цього конкретного музею, а й більшості музеїв нашої області і України в цілому, а також є предметом обговорення всесвітньої музейної організації. Майже в кожному журналі “Museum” ставиться питання до співробітників музеїв різного профілю відносно ролі, місця і змісту стаціонарної музейної експозиції на сучасному етапі. Своєрідним продовженням доповіді Н.М. Буланової було повідомлення заступника директора цього ж музею з наукової роботи *М.М. Сабова* щодо експозиційного втілення персоніологічних аспектів історії міста Дніпродзержинська на прикладі створення художньо-документальної експозиції “Л.І. Брежнев та його час”. Як зазначив доповідач, працівниками Музею історії м. Дніпродзержинська зроблено конкретну спробу реалізації ідеї пізнання епохи через особу, а історичної особи — через події епохи, на прикладі життя і діяльності їхнього земляка, державного та політичного діяча Л.І. Брежнева. М.М. Сабов підкреслив, що ця експозиція тяжіє до співчутливо-аналітичного роздуму над нашим недавнім минулим, це своєрідне намагання музейних співробітників зафіксувати музейними засобами певний стан суспільної свідомості в реаліях сьогодення.

Про роль музеїв на громадських засадах у культурному розвитку м. Дніпропетровська доповіла на пленарному засіданні методист ДІМ *Л.П. Лебедева*, яка була одним з організаторів огляду-конкурсу міських музеїв, присвяченого ювілею міста.

Саме в зв'язку з підведенням підсумків даного огляду конференція й розпочалася нагородженням представниками управління культури міського виконкому 8 кращих (з 30) громадських музеїв Дніпропетровська дипломами та пам'ятними подарунками. В своїй доповіді Л.П. Лебедева, зробивши історичний огляд розвитку музейної мережі міста (1960—1990-х рр.), зупинилась на характеристиці експозицій та науково-просвітницької діяльності міських громадських музеїв таких підприємств, як ВАТ “Завод ім. Г.І. Петровського”, ВАТ “Вагоноремонтний завод”, а також у Хіміко-технологічному університеті, Будівельній академії, Національному університеті, Медичній академії та інших.

На секції “Музейні зібрання та історія міста (вивчення, систематизація та експозиційне втілення)” особливий інтерес викликала доповідь провідного наукового співробітника ДІМ, канд. іст. наук *С.В. Абросимової* “Міста південної України в листуванні родини Нечаєвих”. Більше 500 листів, вивчених та систематизованих доповідачем, репрезентують цінну інформацію з повсякденного життя мешканців Катеринослава, Харкова, Одеси, Херсона з початку XIX ст. до 1930-х рр. Подобиці життя родини Нечаєвих та кола їх друзів, що містяться в листуванні, дають можли-

вість реконструювати побут, менталітет певних верств населення півдня України окресленого часу, що може бути використаним музейними співробітниками при створенні нових експозицій та в науково-популяризаторській діяльності.

Цю ж мету переслідували й інші доповідачі, які представили на суд громадськості огляди музейних колекцій, що висвітлюють різні сторони життя міста ХІХ—ХХ ст., а саме: поштові листівки з видами Катеринослава (*Т.А. Архипова*), міські старожитності архітектора-колекціонера О.Л. Красносельського (*В.В. Буряк*), поштові приладдя, конверти, папір тощо (*Г.А. Голубицька*), музичні інструменти (*О.В. Піцик*), різноманітні документи, фото та речі дніпродзержинських мешканців (*Н.П. Сердюк*). На цій же секції були розглянуті проблеми впровадження в музейну практику соціологічних досліджень в ДІМ (*Л.О. Гайда*) та нових форм роботи з відвідувачами в Дніпродзержинському музеї (“посиденьки” — для пенсіонерів) (*О.О. Машенко*).

В другій секції “Сторінки з історії міста” були розглянуті й обговорені проблеми дослідження (*Т.В. Сардак* — науковий співробітник ДІМ) та збереження й музеєфікації пам’яток археології в Дніпропетровську (*Л.М. Чурилова* — ст. науковий співробітник ДІМ), підняті питання з історії музейної справи в Катеринославі на початку ХХ ст. (*Т.О. Гребінник* — аспірантка Дніпропетровського Національного університету) та про втрати меморіального будинку-музею Д.І. Яворницького в роки Великої Вітчизняної війни (*А.І. Перкова* — зав. сектором ДІМ). Про перейменування вулиць у Дніпропетровську в 1920—1930-х рр. доповіла зав. сектором ДІМ *Л.М. Маркова*, яка використала значний масив архівних матеріалів Дніпропетровського обласного державного архіву, а історія вулиць одного з найстаріших районів Дніпродзержинська була висвітлена в доповіді зав. відділом Музею історії м. Дніпродзержинська *І.В. Шапочкіної*.

Крім того, на другій секції були обговорені такі маловідомі сторінки з історії Дніпропетровська, як: “Катеринослав у житті та творчості родини Драгоманових—Косачів” (*Н.Є. Василенко* — ст. науковий співробітник ДІМ), “Фінансово-податкова політика місцевої влади в Катеринославі в 1918—1920 рр.” (*Т.М. Цимлякова* — ст. науковий співробітник ДІМ), “Культурні товариства національних меншин у Дніпропетровську” (*І. Шерстюк* — наук. співробітник ДІМ), “Матеріали до біографії О.Ф. Федорова — двічі Героя Радянського Союзу” (*В.М. Сацута* — ст. науковий співробітник ДІМ).

На закінчення конференції відбулась презентація книг місцевих авторів: *В.І. Лазебнік* “Озерка наша” (Дніпропетровськ, 2001) — з історії Центрального озерного ринку в Дніпропетровську, та *В.В. Бінкевича* й *В.Ф. Каменки* “Городок старинный запорожский Самарь с перевозом” (Дніпропетровськ, 2000).

В резолюції конференції особливий наголос було зроблено на необхідності переробки та перевидання обласного тому “Історії міст та сіл України”, створення путівників, науково-популярних нарисів міст Дніпропетровщини, увічнення й музеєфікації визначних історико-культурних місцевостей, будинків у містах та селах області, привернення уваги уряду та громадськості до злиденного існування музейних фахівців, які зберігають історичну пам’ять та скарби народу — свідoctва його історії та культури.

РИБАЛКА ІВАН КЛИМЕНТІЙОВИЧ

29 листопада 2001 р. пішов із життя відомий український вчений, доктор історичних наук, заслужений професор Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, професор кафедри історії України Іван Климентійович Рибалка.

Народився Іван Климентійович Рибалка 22 червня 1919 р. у с. Витівці Полтавського повіту Полтавської губернії в селянській родині. Тут у 1927 р. пішов у початкову школу, але закінчувати її довелося в дитячій трудовій колонії ім. Горького на Харківщині (с. Куряж), де він опинився як безпритульний після смерті матері в 1930 р. У 1934 р., одержавши неповну середню освіту, став студентом Українського комуністичного газетного технікуму (Харків), по закінченні якого працював в одній із районних газет на Харківщині. У 1938 р. Іван Климентійович вступив на історичний факультет Харківського держуніверситету. Навчання в університеті перервала Велика Вітчизняна війна. І.К. Рибалка став до лав Червоної армії, брав участь у боях 1941—1942 рр., був двічі поранений, що призвело до інвалідності II групи. І.К. Рибалка нагороджений орденами Слави III ступеня, орденом Вітчизняної війни I ступеня, багатьма медалями.

З вересня 1943 р. І.К. Рибалка поновив навчання на історичному факультеті Харківського університету, котрий закінчив з відзнакою в 1945 р. У подальшому Іван Климентійович був асистентом кафедри історії СРСР і УРСР, заступником декана істфаку, вступив до аспірантури. В 1950 р. після захисту кандидатської дисертації І.К. Рибалка став доцентом кафедри історії СРСР і УРСР.

З дня відновлення в Харківському державному університеті (1957 р.) кафедри історії України і аж до 1989 р. І.К. Рибалка завідував згаданою кафедрою, що перетворилася на одну з провідних в Україні. Захистивши докторську дисертацію, з січня 1964 р. Іван Климентійович став професором кафедри історії України; у 1972—1974 рр. І.К. Рибалка був проректором Харківського державного університету.

Іван Климентійович є автором близько 200 наукових праць, в тому числі монографій, підручників, програм, збірників документів. Він є автором перших в Україні підручників з історії України для студентів вузів. У 1995—1997 рр. з грифом Міністерства освіти вийшли друком дві частини його нового підручника з історії України, що охоплюють період з найдавніших часів до 1917 р.

Професор І.К. Рибалка поставив і вирішив багато недостатньо або зовсім не досліджених питань історії громадянської війни в Україні. Помітний його внесок у вивчення аграрних перетворень в українському селі в 20-х—30-х рр. XX ст. Не менш важливе значення має робота І.К. Рибалки в галузі археографії.

Багато років І.К. Рибалка очолював спеціалізовану раду по захисту докторських та кандидатських дисертацій у Харківському університеті. Навколо професора зібралася велика школа істориків, що вивчають широке коло проблем вітчизняної історії.

За свою багатогранну діяльність І.К. Рибалка був неодноразово відзначений: у 1985 р. йому була присуджена Державна премія в галузі науки і техніки УРСР, у 1989 р. він удостоєний почесного звання заслуженого діяча науки і техніки УРСР. У 1999 р. Іван Климентійовича було обрано дійсним членом і віце-президентом Академії історичних наук України і присвоєно звання почесного професора Харківського національного університету.

Іванові Климентійовичу були притаманні такі високі людські якості, як чесність і принциповість, доброзичливість і порядність. Усі, хто знав І.К. Рибалку, надовго збережуть вдячну пам'ять про цю непересічну людину.